Jelenkor

irodalom
művészet
kritika
társadalom-
tudomány

1977. február–március
VII. évfolyam, 2–3. szám

Irodalmi, művészeti, kritikai és társadalomtudományi folyóirat

Megjelenik havonta

KIADÓI TANÁCS:

Biacsi Antal
Brindza Károly
Fejes Szilveszter
Grósz György
Geza Gulka
Horváth Mátyás (elnök)
Mihajlo Jančikin
Kerekes Sándor
Josip Klarski
Mészáros Anna
Nagy József
Petkovics Kálmán
Pozsár László
Sátal Pál
Marija Šimoković
Szalma László
Szám Attila
Szekeres László
Szilágyi Gábor
Szirovicza Antal
Vladimir Stevanov
Urbán János
Petar Vukov

SZERKESZTŐ TANÁCS:

Baráclus Zoltán
Biacsi Antal (fő- és felelős szerkesztő)
Bodrogvári Ferenc
Dér Zoltán
Dietrich Gyula
Dudás Antal
Franyó Zsuzsanna
Kenyeres Kovács Márta
Kopeczky Csaba
Sátal Pál
Szekeres László
Urbán János (elnök)
Virág Gábor

Szerkesztőségi titkár:
Szöllősi Vörös Margit

A fedőlapot Boros György tervezte

E számunkat összeállította és gondozta Dér Zoltán

Alapító: Szabadka község Művelődési Közössége, 1971.

Kiadó: Szabadka község Művelődési Önigazgatói Érdekközössége

Szerkesztőség: 24001 Subotica, Trg slobode 1. Postafiók: 62

Telefon: (024) 27-754

Fogadóórák: minden pénteken 17—19

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza

Előfizethető közvetlenül vagy a következő folyószámlára:
ÜZENET — Časopis RUKOVET Subotica 66600-678-16

Előfizetési díj belföldön egy évre 100, fél évre 50, egyes szám ára 10, kettős szám ára 20 dinár; külföldre az összeg kétszerese

A VSZAT oktatás-, tudomány- és művelődési titkárságának
413-59/73 1973. február 20. sz. alatti véleményezése alapján
mentes az általános forgalmi adó alól

Készült a szabadkai Pannónia Grafikai Műintézetben

TARTALOM

VII. ÉVFOLYAM, 2—3. SZÁM — FEBRUÁR—MÁRCIUS

87 A kilencvenéves Csáth Gézának

89 ZÁKÁNY ANTAL: Az életbepusztuló (vers)

90 DÉR ZOLTÁN: Irodalmunk közeli őse

110 BORI IMRE: A „homo novus" nagysága és tragédiája

130 SZILÁDI JÁNOS: A drámaíró

133 JUHÁSZ GÉZA: Az újságíró

140 DEMÉNY JÁNOS: A zenekritikus

144 Dr. SZAKÁCS GYÖRGY: A szakíró

149 KENYERES KOVÁCS MÁRTA: A zeneszerző

157 DUDÁS KÁLMÁN: Az önroncsoló (vers)

158 KOMLÓS ALADÁR Csáth Gézáról és más emlékeiről (interjú)

163 ILLÉS ENDRE: Három lépcsőfok

168 RÉZ PÁL: Kosztolányi elfelejtett bírálata, Csáth ismeretlen levele

172 HERCEG JÁNOS: A Janika visszanéző tükörben

176 Dr. HORVÁTH MÁTYÁS: Irodalomtanításunk és Csáth Géza

179 LÉVAY ENDRE: Csáth Géza emléke

185 BARÁCIUS ZOLTÁN: Félálom után

188 KOLOZSI TIBOR: Változatok két dátum körül

191 Szemelvények az egykorú Csáth-irodalomból

216 Csáth Géza köteteinek és bemutatott színműveinek bibliográfiája

MŰMELLÉKLETEK

PETRIK PÁL: Csáth Géza (szénrajz, 1962)

BALÁZS G. ÁRPÁD: Csáth Géza (szénrajz, 1959)

ANDRUSKÓ KÁROLY: Csáth Géza (linóleummetszet, 1977)

ALMÁSI GÁBOR: Csáth Géza (bronzszobor, 1969)

SISKOVSZKI ANDRÁS illusztrációi és záródíszei

Képek és dokumentumok az íróról (a Petőfi Irodalmi Múzeum és Dér Zoltán gyűjteményéből)

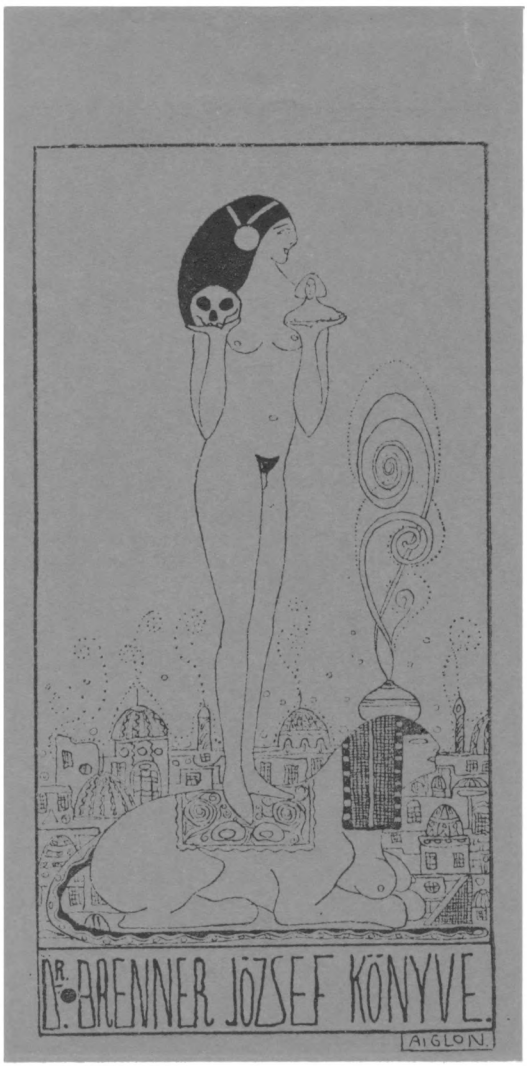

Csáth Géza könyvjegye
(Sassy Attila rajza)

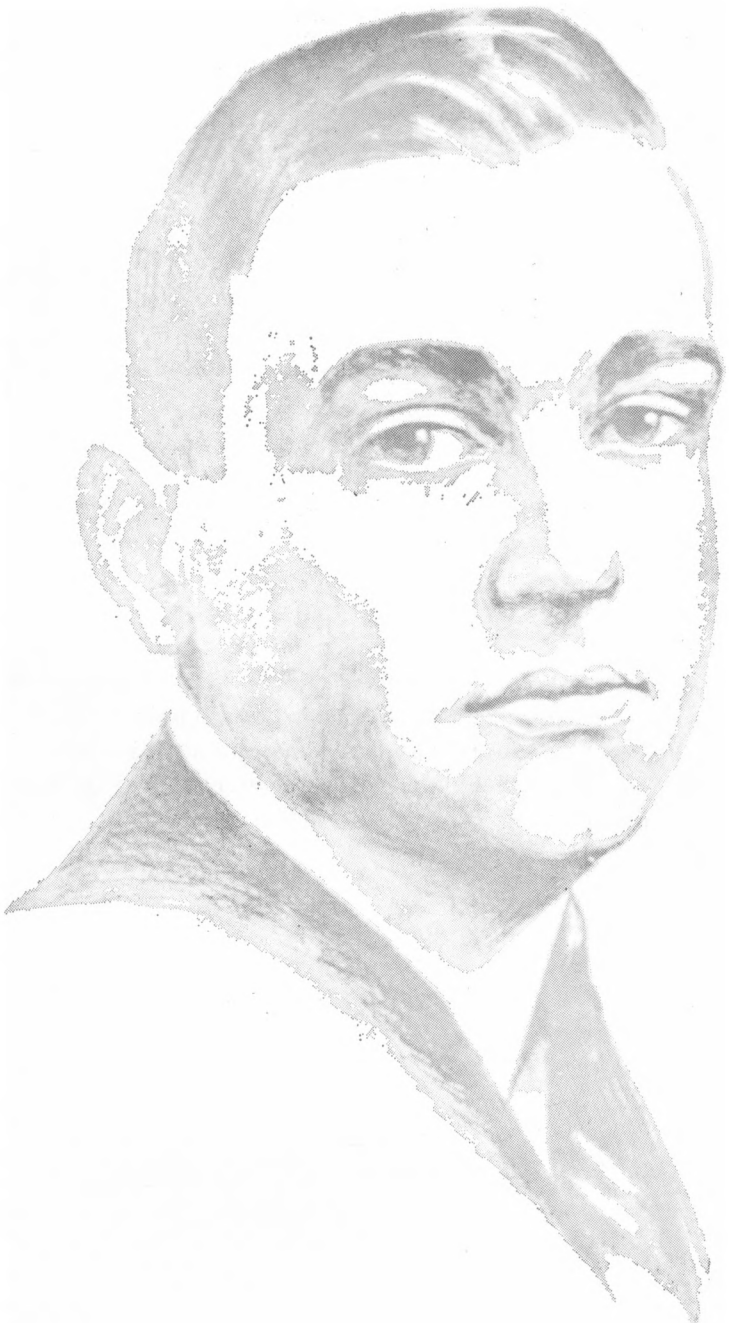

Petrik Pál: Csáth Géza (szénrajz, 1962)

Ezelőtt két évvel, Kosztolányi-emlékszámunk előszavában azt írtuk, hogy fiatal halhatatlanság Kosztolányi Dezső halhatatlansága, megbecsülésünk iránta csak most mélyül igazán értő, tudatos vállalássá.

Csáth Géza életművére nézve még inkább érvényes ez a gondolat. Róla szólva a halhatatlanság fogalmát is kihívóbb hangsúllyal ejtjük. Mintha kétségeket akarnánk elnyomni. Halhatatlanság és klaszszicitás fogalmai ugyanis valahogy összekapcsolódtak a közhasználatban. Csáth Géza életművében viszont éppen nem a beérettség, a lepártolt tiszta érték a fontos, hanem a kezdeményezés zsenialitása, a nem sejtett emberi hajlamokra kinyíló fogékonyság, a sokirányú figyelem ébersége, nyugtalansága. Az avantgarde törekvéseket olyannyira megbecsülő jugoszláviai magyar irodalom talán ezért is fogadta őt hamarabb ősévé, mint Kosztolányit. S talán azért is, mert nem volt annyira divatos. Az egyetemes magyar irodalom fórumai nem álltak vele olyan szoros kapcsolatban, mint Szabadka nagy költőfiával. Csáth Géza életművének ismeretlen tájait mi fedeztük föl, életműve egészének tudatosításából többet vállalhattunk, mint bármely klasszikusunk utóéletének szolgálatából. Érthető hát, ha közel áll hozzánk.

Ez a kapcsolat azonban további munkára kötelez. Ma már tudjuk, hogy egy-egy nagy művel vonatkozások egész rendszerébe jutunk, a művelődéstörténet egy-egy birodalma száll ránk elrendezendő örökségül. Az ismerkedés kezdődhet a fontosabb művek értelmezésével, vagy a filológiai hézagok kitöltésével is, de a teljes birtoklás átfogóbb és többrétű megismerést sürget. Kivált olyan író esetében, amilyen Csáth Géza is volt, aki nemcsak az irodalommal, de a zenével és a tudománnyal is termékeny kapcsolatban állt, s egy hatalmas művészi és társadalmi mozgalom sodrásában bontakozott ki.

Mindezek összefüggéseiben látni, elrendezni és értékelni ezt a gazdag, de a forrongás karcos ízeivel telített életművet, e nagy föladat még előttünk áll. Mikor ehhez a munkához emlékszámunk szerzőit meghívtuk, azt is reméltük, hogy nemcsak a Csáth-mű érdekeit szolgáljuk, de szakmánk módszertanát is gazdagíthatjuk, illetékességi körét is szélesíthetjük.

ZÁKÁNY ANTAL

AZ ÉLETBEPUSZTULÓ

A fa megérzi a halál közeledtét,
de nem hal az életbe bele,
az életbe,
a legnagyobb riadalomba.
Te ember voltál,
életbe pusztuló ember.
Hagytad, hogy kiszálljanak
szép szemedből a lepkék,
hagytad, hogy zengő tavaszidőn
lehulljon a lelked,
hogy lehulljon a lelked lombja.
A Nap, ha meghal délutáni órán,
meg sem is hal,
hisz nincs Naphalál,
nincsen kora esti!
És Te miért hagytad,
érő déli óra előtt
miért hagytad
ifjú lelked napját
hamar odaveszni?!

1976. november 23.

DÉR ZOLTÁN

IRODALMUNK KÖZELI ŐSE

Csáth Géza a század első évtizedében kibontakozó irodalmi modernség egyik legtehetségesebb képviselője. Az egyetemes magyar irodalom története a Nyugat-nemzedék úttörő alkotói között tartja számon, a maga elődjeit kereső jugoszláviai magyar irodalom pedig közeli ősét tiszteli benne. Tizenhárom esztendő telt el, mióta novelláinak új gyűjteménye *A varázsló halála* címen a budapesti Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent, s azóta az életmű ismeretlen rétegei kerültek fölszínre. Kiderült, hogy zenekritikusként, drámaíróként, sőt publicistaként is jelentőset alkotott. E föltáró munka dokumentumai másmás kiadóknál, egymáshoz időben sem közel jelentek meg, s a Csáth-irodalom is eléggé szervetlenül, nem egymást építve, hanem mindig az újrakezdés jegyében alakult.

A mű meggyarapodott anyaga és megnőtt jelentősége nemcsak indokolja, szükségessé is teszi, hogy a köréje rakódott legenda legbuzgóbb forrását, életét is áttekintsük. Nem hisszük, hogy életrajzából műve levezethető, de azt igen, hogy élet és mű kölcsönösen táplálták, rombolták, alakították egymást. Sőt ami életének utolsó évtizedében Csáthtal, az emberrel történt, annyira drámai és olyan tanulságos — nemcsak reá nézve —, hogy egyik méltatója okkal írhatta róla: írósága kis fejezet életrajzához képest.

Minket természetesen Csáth „írósága" érdekel, de meggyőződésünk, hogy ez is sikeresebben jellemezhető, értelmezhető életének ismeretében. Így gondolta ezt maga Csáth Géza is: „akik a művészeteket minden emberismeret nélkül, minden az író *személye* iránti érdeklődés nélkül élvezik, (...) akik (...) nem látják meg egy pillanatra se a megette álló embert" (...), azok önmagukat a műélmény teljességétől fosztják meg.

ÉLETE

Szabadkán született 1887. február 13-án. Apja, Brenner József ügyvéd volt, tagja annak a művelt értelmiségi körnek, mely a város kulturális életében vezető szerepet játszott. Ezt a szerepet már jól megalapozott műveltség fedezte. Az apa könyvespolcán Spinoza, Locke, Diderot művei is ott voltak, s nemcsak díszként, — gondolkodására is kihatottak. Legközelebb a zene állt hozzá, maga is jól zongorázott, így Csáth egész gyermekkora a nemes zene közegében telt el, s itt kötelezte el magát ő is a zenének. Az apai ág révén kötődött szoros rokoni szállal a szintén fontos szerepet betöltő Kosztolányi családhoz; Kosztolányi Dezső unokatestvére volt.

Anyját, Decsy Etelkát korán, nyolcéves korában vesztette el, s ez a veszteség egész életére kihatott, később morfinizmusát is árvaságából eredeztette. A betegségekre amúgy is rendkívül érzékenységgel figyelt. Míg Kosztolányi a ráktól, ő a tüdővésztől rettegett. Minden jelben veszedelmet szimatolt, noha gyermekkorában kevés oka volt erre. Egészséges, eleven gyerek volt. „Fürge, jól tanuló kisfiú voltam — írja önéletrajzában —, de ha sokat futottam, oldalszúrást kaptam, s ilyenkor vékonyomat tapogatva lassítottam a futást. Nagyon szerettem szaladni. Ez volt az én normális közlekedési módon. Érzékeny voltam a szén-dioxid iránt. Jól emlékszem, hogy az elemi iskolában az előadások bevégzése előtti utolsó fél órákban nagyon rosszul éreztem magam, szinte toporzékoltam a türelmetlenségtől."

A védett és temperált közeg, melyben gyermekkora eltelt, csak fokozta ezt az érzékenységet. A Brenner nagymama rendezte névnapok, a palicsi ki-

rándulások, nyaralások, a sok rokongyerek közössége, a játékok, szereplések benne is életreszóló élményeket halmoztak föl.

A gimnázium volt az első fórum, ahol kiléphetett a családi közegből, itt is mindig Kosztolányi társaként: iskolai műsorokon, később az önképzőkörben, ha szürkébb szerepekben is, de általában jelen volt. Irodalomra az a Loósz István tanította, aki Kemény Zsigmond regényeinek forrásait kutatva szerzett megbecsülést a szakmában, s aki már 1914-ben könyvet írt Ady Endréről. Csáth éppen azokban az években cseperedett föl, amikor Loósz, Toncs Gusztáv és a többi, jól képzett szabadkai tanár évtizedes munkája kezdett beérni, mikor minden osztályban akadt már néhány tanuló, aki az országos mezőnyben is helyt tudott állni. A zsíros és kalmár Szabadka ebben az évtizedben érzett rá a művészet, a kultúra ízeire, s olyan mohósággal, hogy tehetségek egész rajáit röpítette föl.

Rajról beszélni azért is indokolt, mert valamennyien: Kosztolányi, Csáth, Fenyves Ferenc, Sztrokay Kálmán, Munk Artúr ugyanabban a gimnáziumban, egymást ösztönözve nőttek föl. Diáklapjukban, az Előrében, amelyet 1901-ben, tehát Csáth tizennégy éves korában indítottak, már együtt látjuk írónkat, Fenyvest és Kosztolányit. A futás, mint természetes közlekedési mód, s a toporzékoló türelmetlenség azonban már ekkor is el-elfárasztotta. „Ötödik gimnazista koromban kezdtem érezni — jegyezte föl évekkel később —, hogy ellustulok és nem telik többé örömöm a tornában. (...) Biciklizni nagyon szerettem, de bosszantott, hogy a tartós, gyors iramot nem bírom." Beszédes ómenek.

A gimnázium utolsó éveiben megérlelődtek művészi ambíciói. Hegedűjátékának tisztaságát, meleg tónusát a szakemberek is elismerték. Gyakran szerepelt az önképzőkörben, 1902-ben a Széchenyi- és Vörösmarty-pályázatok második díját nyerte el, s hamarosan már a helyi lapban, a Bácskai Hírlapban is publikál. Az érettségi évében, 1903—1904-ben három pályázaton is sikert aratott tanulmánnyal, elbeszéléssel. Az utóbbit (*A kályha*) Bródy Sándornak is elküldte, aki már aznap, amikor megkapta, január 12-én válaszában ezt írta neki: „Ritka egyszerűséggel van megírva, formában, kifejezésben meglepő, a tárgya azonban szegényes. Más ilyen kicsiny genreképet kérek, azt hiszem jót, sőt föltűnőt kapok öntől. Küldjön és írja meg, mi az életpályája, kora." Megpróbálkozott a műfordítással is, de unokabátyja, Kosztolányi Dezső — ekkor már félelmetes műbíráló az önképzőkörben — megírta kereken: Kedves fattyú! Te nem vagy tisztában a műfordítással." S e minősítést tüzetes elemzéssel is bizonyította. Talán ekkor dőlt el, hogy Csáth marad a novellánál.

Hanem a pályaválasztás ügye korántsem dőlt el ilyen egyszerűen. A zene iránti vonzalom miatt a Zeneakadémiára készült, de hegedűjátéka ehhez nem volt elég virtuóz, a zeneszerző tanszakon pedig kompozíciója, *Szeptember* című hangulatképe bizonyult gyöngének Mihalovich Ödön igazgató és Koessler János professzor számára. Nem esett kétségbe, csupán bizonytalan volt, mert nem tudta, mit válasszon: a természetrajz—földrajz tanári pályát, mely hosszú nyári pihenést és polgári fixet kínált; az ügyvédi pályát, mely apjának olcsó munkatársat, neki meg rövid idő alatt kenyeret ad; vagy pedig az orvosi pályát, amelytől — a szemrontó tanulások és az undorító boncolások miatt — a legjobban félt. Végül — miután a klinikán megnyugtatták, hogy nincs a szemének baja és még operatőr is lehet — mégiscsak az orvosi egyetemre iratkozott be. Döntése legközelebbi barátját is meglepetésként érte: „Nem bolondság volt-e ilyen lépést tenni neked, mely valószínűleg elrontja egész életedet, megzápítja kedvedet, elveszi minden idődet, ambíciódat attól, amihez legtöbb tehetséged van: a zenéhez? Nem okosabb lett volna akár csak találomra beiratkozni valamilyen képző zenedébe s várni, míg a technikát elsajátítod s nem üzérkedni, lócsiszárkodni, hasznossági szempontokból cselekedni s kockáztatni azt, hogy a hármas művészből semmi művész légy?" A harmadik művészet, melyre Kosztolányi gondol, s amelyben szintén tehetségnek látszott Csáth, a képzőművészet.

Hogy téves lépés volt-e valóban döntése az orvosi pálya mellett, ezen lehetne tűnődni, hiszen a morfiummal így került szoros kapcsolatba, s az aberrációkkal is, melyek végül őt is leigázták. Lehetne, de nincs értelme. Fontosabb, hogy orvosként ismerte meg a természettudományos elemzés változatait, s érlelte szellemi készséggé a kórtan boncoló szigorát, hűvös tárgyilagos-

ságát. Mint idegorvos első kézből ismerhette meg a századforduló egyik legnagyobb szenzációját, Freud fölfedezését, s kapott ettől nemcsak ösztönzést, de olyan ismereteket is az emberről, melyek az írót is segítették az új területek meghódításában.

Orvosi tanulmányait 1909-ben fejezte be, s ideggyógyászként a Moravcsik-klinika tanársegédje lett. Tudományos pálya állt előtte, tehetségét ehhez *Az elmebetegségek psychikus mechanismusa* című tanulmányában (Budapest, 1912) formálisan is igazolta. Az eredeti vonzalmak azonban nem hagyták nyugton. Kapcsolata az irodalommal és a zenével mind szorosabb lett: 1906-ban már a Budapesti Napló zenekritikusa, novelláival pedig mindazokban a lapokban jelen van (A Hét, Nyugat, Élet, Világ), melyekben a modern magyar irodalom tehetségei kibontakoztak. Kötetei is e mozgalom áramába illeszkedve jelennek meg, annak pozícióit erősítve, lehetőségeit gazdagítva. Előbb az elbeszélésgyűjtemények (*A varázsló kertje,* Budapest, 1908; *Az albíróék és egyéb elbeszélések,* Budapest, 1909; *Délutáni álom,* Budapest, 1911), aztán zenei tárgyú írásai (*Puccini,* Budapest, 1908; *Zeneszerző portrék,* Budapest, 1911), majd ismét — zömmel régebbi munkáit tartalmazó — novellás kötetei (*Schmith mézeskalácsos,* Budapest, 1912; *Muzsikusok,* Békéscsaba, 1913). 1910 táján a színpaddal is megpróbálkozik, s első színműve, *A Janika* (Budapest, 1911) tehetségét ebben a műnemben is erősnek mutatja. Ezután mintha át is pártolna ehhez a műfajhoz, egyre több időt és figyelmet szentel a színműírásnak, bár *A Janika* szintjét többé már nem tudja elérni.

Ezek a kudarcok szorosan összefüggnek azzal a tragikus fordulattal, melyet 1910. április 19-ével datált ő maga is, lényegében abból eredtek: a morfinizmusból. Az életrajz és a pálya elképesztő ténye, hogy a narkózis emberi lehetőségéről már 1909-ben novellát írt, s ebben kifejtette a narkotikummal való élés filozófiáját is (*Ópium*). Sőt 1903-ban, tehát egy nagyon korai, a Bácskai Hírlapban publikált elbeszélésében (*Szeptember*) már a felesége meggyilkolásának gondolatával foglalkozó beteg férfi alakja is föltűnik. S ezt a korai írást az író öccse Csáth Géza kabátzsebében találta meg azon a napon — 1919. július 22-én —, mikor Csáth megölte a feleségét és öngyilkosságot követett el. Idézhetnénk még más dokumentumokat is annak szemléltetésére, hogy Csáth Géza morfinizmusának gyökerei érzékenységében, képzeletében, idegzetében mennyire benne rejlettek. Jelen összefüggésben azonban a tényekre kell szorítkoznunk.

Azzal kezdődött, hogy egy vizsgálat — 1910. április 19-én — Csáth tüdejét betegnek találta. Jobb oldali tüdőcsúcshurut — állapította meg egy neves orvosprofesszor. „A félhomályos karbolszagú rendelőben — jegyezte föl Csáth — kriptaillat csapott meg. Jéghideg szaladt át rajtam. Tehát mégis elért az, amitől legjobban rettegtem. Erőt vettem magamon, bízni akartam, és összeszedtem minden energiámat."

A belső erő azonban nem bizonyult elegendőnek. Már akkor este morfiumot fecskendezett erébe. Akkor úgy hitte, csak a válságos pillanat kényszeréből tette, később közérzete minden megingását, rosszra fordulását így próbálta átvészelni. A már korábban konstruált elmélet, melyet az *Ópium* orvosa előadott, a gyönyör fölfokozásának és időbeli kiterjesztésének tudatos módszereként jellemzi ezt a narkózist. A valóságban idegrendszerének gyöngesége, a fájdalomtól való irtózás miatt folyamodott a morfiumhoz. Ha enyhülétre, a vitalitás fokozására volt szüksége. Erre pedig a sok munka és a szerelmi élet intenzitása miatt igen rákényszerült. De még legoldottabb állapotában sem gondolta komolyan s főleg következetesen nem, hogy a méreg élete állandó tartozékává válhat.

Mégis azzá vált, irtózása az éppen ránehezedő gondtól, fájdalomtól mindig erősebb volt, mint félelme a méreg következményeitől. Pedig ezeket a következményeket előre sejtette, tudta. Még egy év sem telt el, már gyakran érzett súlyos levertséget, tompaságot. S hogy ebből kiszabadulhasson, ismét a morfiumhoz folyamodott. Szerencsés esetekben, főként ha mértéket tudott tartani, a kedvező hatás hiú reményeket ébresztett benne: „Jó szellemem megóvott a dózis növelésétől. Az eufória hatása alatt jól tudtam írni, dolgozni..." Így követték egymást a menekülés és visszaesés hónapjai, hetei, mígnem ez a ritmus végül egyre tagolatlanabb folyamattá kezdett válni.

Eközben érzékelte, sőt elemezte szervezete határozott leromlásának jeleit. Észlelte, hogy öröm és fájdalom egyre elviselhetetlenebb számára. Kísérletezik az életrenddel és a mérgek kombinált adagolásával, olykor sikerrel, végül mindig a kudarcnál kötve ki. Egész figyelme erre irányul. Megdöbbentő, mennyire elmerült az evés, ivás, alvás, szeretkezés és a méreg hatásának tanulmányozásában. Maga látja a legtisztábban, milyen árat fizet a húsz-harminc perces eufóriákért, s hogy milyen kétségbeejtő a helyzete. Mert a mámor után — ahogyan számtalanszor megírta — a legnyomorultabb közérzés következik, amelyben — a testi bajok mellett — minden emberi cselekedet, iparkodás, szorgalom, munka nevetséges; minden beszéd fárasztó és buta; minden terv kivihetetlen és rettenetes; minden nagyszerű, szép és nemes elérhetetlen és céltalan.

Közben — még 1910-ben — fürdőorvos az ótátrafüredi szanatóriumban. Itt ismerkedik meg Jónás Olgával, későbbi feleségével. Kapcsolatuk kezdettől fogva tartalmazott nyugtalanító elemeket, melyeket a morfinizmus elhatalmasodásával Csáth hajlandó volt élete alapbajává mitizálni.

A következő év, 1911 nyarát — szintén fürdőorvosként — Stószon töltötte. Itt írta alig egy hónap alatt említett könyvét az elmebetegségek mechanizmusáról. Ezt is a méreg fokozása révén.

A következmények nem késtek: migrénrohamok, zsibbadás, depresszió figyelmeztetik, hogy veszedelmes pontra érkezett. Elvonókúrának veti magát alá. A gyógyulás reménnyel tölti el. Tervezget, szerény és puritán életvitelre készül. Közben próbálják és a Magyar Színházban be is mutatják *A Janikát*. A siker fölszítja ambícióit, de közben azt is észleli, hogy betegségének híre már szétterjedt, s kihat az emberek viselkedésére is. „Osvát beszédéből lebecsülést éreztem ki — panaszkodik. — A fiatal írók úgy néztek rám, mint egy lejárt emberre, hiszen nem írtam már hónapok óta semmit. Hazamenve a tükörben leköptem magam..."

Házassága, melyet 1913 májusában köt, fölfokozza a kapcsolat mélyén rejlő problémákat, a gyanakvás és a vádaskodás mérgét keveri az amúgy is eléggé mérgezett életbe. Átlépi a „petit morphinisme" határát, helyzete a klinikán is megrendül. Egy helyütt így ír erről: „Néhány nap alatt egész sorozat fontos komplexsérelem ért. Ezeket nem lehet egykönnyen kiheverni. 1. Winter közeli távozásával kapcsolatban tanársegéddé való kinevezésemet várhattam. Jogosan, mert két évvel vagyok régebben a klinikán, mint bárki más. És mégis Moravcsik Vértesnek, ennek a tehetségtelen, színtelen fickónak ígérte oda az állást. A második (...), hogy *Horváték* című színdarabomat már a második fórum, a Vígszínház is visszautasította. Nem üti meg a mi nívónkat — mondta Faludi Miklós arcátlanul. (...) A harmadik: *Puccini*m nem nyerte meg a Greguss-díjat. Így kaptam egyre-másra a sorstól a pofonokat. Csak Olga vigasztal meg ebben a sok bajban és hányattatásban; azaz vigasztalna meg, ha vele szemben nem érezném állandóan bűnösnek magam a méreg miatt..." Helyzetén új kötetei, a *Schmith mézeskalácsos* és a *Muzsikusok* sem változtatnak, mert nem is érik el a korábbiak szintjét.

Ekkor már hozzátartozói és orvos barátai is mind nagyobb aggodalommal figyelik. Öccse, Dezső, barátai, Rajz Sándor és Schuszter Gyula szavát veszik, hogy szakít a morfiummal. Az utóbbi sírva kérlelte, hogy ne áltassa magát hazug elméletekkel. „Valóban úgy érzem — gondolta Csáth —, hogy most van itt az idő, az utolsó óra, mikor *még* szárazon, következmények nélkül menekülhetek." Előbb önkezeléssel kísérletezik, de a szükséges önmegtartóztatásra egyre képtelenebb. „Gyalázatos kudarcok." — jegyzi föl 1913. március közepén. S barátai kétségbeesett kérlelésére októberben újabb elvonó kúrára szánja el magát, noha tudja, hogy klinikai egzisztenciájának ez a végét jelenti.

Ez a Liget szanatóriumi kezelés rendkívül eredményesnek mutatkozott. Az elvonás nem okozott fájdalmat, kényszerképzetei — féltékenység, életfélelem — megszűntek, munkakedve, étvágya visszatért. Érezni kezdte a jó egyensúly, a határozott akarat biztonságát, a zene szépségét, kinyílt a szeme a külvilág dolgaira, egyszóval újra fölfedezte az életet. A javulás azonban nagyon törékenynek bizonyult, sőt némely mozzanataiban a szerencsésen ada-

golt méregnek is szerepe volt. Orvosait ugyanis kezdettől fogva kijátszotta Csáth, ekkor már csak zárt intézet segíthetett volna rajta. Decemberben gyógyulatlanul távozott.

Ezután — 1914-ben — megválik a klinikától is, előbb Előpatakra megy orvosnak, de otthont többé már nem talál, élete legfőbb gondja a méregtől való szabadulás. Tervezi is, hogy ismét intézeti kezelésnek veti magát alá, de kitör a háború, s ettől kezdve még a barátoktól is mind messzebb kerül, sorsa eloldozódik minden menedéket adó erőtől. Megszaporodnak a gondjai is: 1914 augusztusában bevonul katonának, előbb a szerb, majd az orosz harctéren teljesít szolgálatot, októberben a trencséni hadkiegészítő parancsnokságnál, 1915 tavaszán Budapesten. Betegségére itt is fény derül, augusztusban zárt intézetben kezelik, aztán egyévi szabadságot kap, civilként dolgozhat ismét, s októberben Földesre megy orvosnak.

Több mint egy évet töltött ebben a jellegzetes hajdúsági faluban. Látta, milyen terheket ró a háború az egyszerű emberekre. Tudott mindenkiről, aki a fronton elesett, s maga is olyan megfeszített munkára kényszerült, mely meghaladta amúgy is gyarló erejét. Szekéren, gyalog, de éjjel-nappal úton volt, járta a betegeket. Állandó készültségben kellett élnie, s fáradságai közepette már gépiesen folyamodott a narkotikumhoz. Mikor nem tudott hozzájutni, Kosztolányit kérte, hogy valamelyik újságíró ismerősével Svájcból szereztesse be az immár nélkülözhetetlennek hitt pantopont.

Időnként alkotói becsvágya is föl-föllobban, Ignotus is, Kosztolányi is sürgetik, hiányát eltúlozva hangsúlyozzák, hogy kedve támadjon visszatérni az irodalmi életbe. Földesről azonban már csak Regőcére mehet. A fővárosba nem is nagyon vágyik. Úgy érzi, falun jobban érvényesülhet. Persze azért valahol Budapest közelében képzeli el azt a falut, ahol végleg megtelepedne és irodalmi álmait is megvalósíthatná. Ehelyett 1917-ben Regőcére kerül. Messze Budapesttől, de közelebb Szabadkához.

A család közelségére ekkor már nagyon is rá volt utalva. Betegségének súlyosbodását látva, fokozódnak a megmentéséért folyó erőfeszítések is. Felesége, apja, öccse, Rajz Sándor és Kosztolányi levélben, szóban szervezik a megmentésére szánt akciókat. Ígéretekre, írásos nyilatkozatokra bírják, Budapesten, Bécsben keresik a legbiztosabbnak ígérkező intézetet. Csáth ellenkezik, a lelke mélyén már maga sem hiszi, hogy képes lesz a gyógyulásra, s egy idő után már hallani sem akar a szanatóriumról. Mindenkire gyanakszik, elrejtve kést hord magánál, feleségét figyelteti. Külsejét is elhanyagolja, kapcsolata az emberekkel egyre lazább. Orvosi munkája nehezebb, mint Földesen, a spanyolnáthajárvány Regőcét sem kíméli. Járja a tanyákat, s aztán holtfáradtan menekül ismét csak a méreghez.

A bácskai kisközség már az utolsó stáció kezdete. Nincs egy nyugodt éjszakája, fejfájás, mell-, nyak- és csigolyafájdalom gyötri, megemészti minden erejét. Idegei fölmondják a szolgálatot, rémképeket lát, fél, hogy vérébe fölszívódott a genny. Nyaka merev, légszomj fojtogatja, rémes nyugtalanság kínozza, körmei lilák. Engedni kénytelen tehát apja és öccse rábeszélésének, s 1919 áprilisában újra, immár utoljára elvonásnak veti magát alá.

A bajai kórház elmeosztályán nem bánnak vele kíméletesen, radikálisan vonják el tőle a szert, s ez rettenetes fájdalmat okoz neki. „Itt vagy gyilkolni vagy megbolondulni kell a degenerált egyénnek. Én nem tudtam gyilkolni — írja Kosztolánynak —, tehát meg fogok bolondulni!" Ennél is rosszabb történt. Mikor valamelyest lecsitul, külön cellába zárják, onnan a falon át megszökik. Elfogják, ismét bezárják. Egy poharat összetör, s szilánkjával összevagdossa magát. Tudja, hogy betegsége — progresszív paralízis — gyógyíthatatlan. Kétségbeesés fogja el és dühöng, mikor helyzetébe belegondol, az ápolókkal birokra kelve lázad sorsa ellen, hol feleségét okolja, hol önmagát. Július másodikán aztán sikerül a szökés, hazamegy Regőcére, s három revolvergolyóval megöli a feleségét, majd öngyilkosságot kísérel meg. Megmentik.

Előbb a bajai kórházba viszik, aztán a szabadkaiba hozzák. Innen 1919. szeptember 11-én megszökik, s elindul Budapest felé. A határon elfogják, s ekkor ismét csak a pantoponhoz folyamodik szabadságért. Annyit vesz be belőle, hogy — rövid szenvedés után — belehal.

„Vajon meg lehetett volna-e menteni?" — kérdezi Kosztolányi a bekövetkezett tragédia hatása alatt, s válasza egyértelmű: „Alig hiszem." Aztán így folytatja: „A morfinizmus mindig okozat és nem ok. Mikor ő ehhez a méreghez nyúlt, öntudatlanul is tudta, hogy a kisebb veszélyt választja a nagyobb helyett. Menekülni próbált a melankólia elől, mely túlvilágian édes dallal zengett írásaiban."

Alkat és mű kapcsolatának a művet is nyitó kulcsát kínálja ez a magyarázat, időzni tehát nagyon érdemes ezen a ponton: alkat és mű viszonyánál. Annál inkább, mert Csáth maga is kezdettől érezte, hogy sorsát alkati természetű erők határozzák meg. A Bécsben tanuló és nagy válságban vergődő Kosztolányinak ő magyarázza meg: „Írod, hogy össze vagy törve s meg szándékozol őrülni. Szóról szóra ugyanez volt az én auspiciumaimnak összege is, mikor az első héten fölszármaztam Pestre. Iszonyú átkunk van nekünk a lelkünkön, nekünk, akikben Brenner-vér csörgedez s emellett körülölelt a XX. század; csúnyán és rosszul rendezkedtünk be a sok irodalmi élettel, melyet meglehetősen nagy kanállal fogyasztottunk, s te kétszer akkorával, mint én. Olyan a lelkünk, gyermekem, mint egy mágnestű, mely a villamos viharban s a mennykőcsapások közepette forog-forog veszettül, holott, ha nem lenne annyira mágnes, szépen nyugton maradhatna."

Igen, 1904-ben még Kosztolányi félt a megőrüléstől, s valósággal rímánkodott unokatestvérének, hogy írjon neki, ne hagyja őt magára, sőt 1909-ben, mikor már neves költő, ilyen jelentést küld önmagáról — szintén Csáthnak: „Üldözési mánia. Életfélelem. (Borzasztóbb, mint a halál félelme.) Úgy érzem, hogy az aszfalton fogok meghalni. Szüleim öregszenek. Az otthonom pár év alatt nem lesz az enyém. A fiatalságom is elmúlik. Mi lesz velem?"

Az is rendkívül érdekes, hogy kettőjük kapcsolatában akkoriban Kosztolányi látszik ráutaltabbnak. Rímánkodik az otthonról szóló beszámolókért, üzenetek átadására kéri Csáthot, megbízza elintéznivalókkal. Az utóbbiakban annyira kifogyhatatlan, hogy néha az a benyomásunk, a testvéri barátságban Csáth inkább ügyintéző, tanácsadó orvos volt, mint teljes értékű partner. Ez azonban csak látszat, mert Kosztolányi legintimebb titkait is rábízza, később pedig, amikor csak tehette, segítette. A Budapesti Naplóhoz, A Héthez, aztán a Világhoz, majd az Esztendőhöz ő ajánlotta be. A háború utolsó éveiben kétségbeesett igyekezettel próbálta az intézeti kezelésre rávenni, hajlandó lett volna ennek egész gondját magára vállalni.

Annak látszata azonban, hogy nem teljes értékű partner, mégis egy fontos tényre utal. Nevezetesen arra, hogy Kosztolányi kezdettől dinamikusabb, életrevalóbb tehetségnek mutatkozott. 1904-ben még Csáth fogalmazza meg a megőrüléstől félő Kosztolányinak, hogy mi a teendő: „Félsz, hogy elfelejtenek? Írj róla verset, gyermekem, e félelemről. Legyen a vers méla és nagyszerű tomboló, legyen kétségbeesett... de te ne légy se másik, hanem egyszerűen: DIDE, a kis Dide." Elgondolkodtató tanács, mert tömör foglalata annak, amit Kosztolányinak valóban sikerült megvalósítania: élet és mű viszonyában mindent alárendelni a műnek. Érzékenység, szenvedély, látvány és belső szenzáció — minden a mű anyagává, forrásává lényegült az ő gyakorlatában. Csáthban viszont külön hatalommá növekedtek. Kisszabadultak az esztéta műhelyéből, s végül az emberre és az íróra is ránőttek.

Mindenekelőtt az életvágy. Az élet kultusza, a nagybetűvel írt Élet lázas igenlése — mint ismeretes — a Nyugat-nemzedék egészét átható szenvedély, mélyről eredő jellegzetes alapélmény. Igen jellemző, hogy Kosztolányi már 1903-ban — éppen egy Csáthnak is szóló levélben — megfogalmazza ennek az életvágynak egy sajátos változatát: „Hála istennek én bölcs nyugalommal lebegek fölöttük (a szocialista tüntetőkről van szó. D. Z.), s megmosolygom az ily ostobaságokat, mint haza, hír, becsület. Mert tanuld meg, a fő dolog az élet s a többi mind hazugság." Ha nem lenne olyan komor árnyalású ez a kérdés, tréfásan azt mondhatnók: Csáth jobban elhitte ezt a bölcsességet, mint amennyire akár objektív jelentése, akár Kosztolányira vonatkozó közlése igaz volt. Hogy az életet mámorosan szerette, Kosztolányiról is elmondható, sőt azt is tudjuk, hogy a szenzuális örömöket: a szép ruha, a jóízű ennivaló, a napfény, a friss víz, a kávé, a tea gyönyöreit a versbe emelhető érzéseknek

kijáró gyönyörrel élvezte. De uralkodó szenvedélye az írás volt. Minden mást ennek rendelt alá, érte az alkotással járó gyötrelmes tortúrákat is zokszó nélkül tudta viselni. Épp azért, mert az írás is szenvedélye volt.

Csáth Géza életigenlésében a gyötrelmektől mentes oldottság, a királyi közérzet vágya mindig erősebb hangsúllyal volt jelen. Kulcsnovellája, az *Opium* tételesen is megfogalmazza: „azért élünk, hogy éljünk, semmi másért. Hiszen ez az egyetlen célja az életnek. Hiszen a szűkmarkú isten is csak ezért ajándékozott minden nyomorult féregnek egy-egy pillanatot ebből az életből, hogy éljen, folytassa az életet, hogy új életet okozzon."

Egybehangzik ez az érvelés a kései Kosztolányi ismerős példájával, mely egy ősállatról szól, amely az óceánból egy pillanatra fölbukkan, s csak egy pillanatig maradhat szemben a roppant és sokszínű világegyetemmel. Ezt a pillanatot képtelen volna munkára fordítani, ha nem kényszerülne rá. Akkor gyönyörködne — írja Kosztolányi. Az eltérés alig vehető észre, pedig döntő fontosságú. Kosztolányi ősállata gyönyörködne, tehát a szemlélődés schopenhaueri magaslatáról nézné az életet, némi kikerekítéssel azt is mondhatjuk: esztétaszemmel. Az *Ópium* orvosa azonban az élet intenzitását fölfokozó gyönyör mámorával szeretné a pillanatot évezredeket magába sűrítő tartalmakkal kitágítani. Méreggel, ha másként nem lehet, bármily kockázatos is, „ez a kockázat olcsó, nevetségesen kicsiny. Mert igaz: a gyilkos nappal a kaján dörömbölő világosság tíz órái nehezen múlnak, de az este és az éjszaka tizennégy órájában a csodálatos, titokzatos és idő nélküli öröklét egy darabját kapjuk".

S nemcsak egy-egy novellafigura szájából hallhatók ilyen magyarázatok. 1910 után levelei is folyton a zavartalan, a gyönyörteljes pillanat visszaszerzése körül forognak. „Ilyenkor kezdődik számomra a nap legszebb része — írja 1913. március 8-án — a csendben, tej, kávé, cigaretta mellett, jó papiros mellett, könyvekkel, naplókkal, fiókjaimmal, kéziratimmal. Ó, ez a magány, ez a szent, szép magány az egyetlen, amit a házasság végképp el fog tőlem rabolni, s amit mindig sajnálni fogok. Pedig nem jogosan. Mert ezek az esteim túlnyomóan improduktívak. Igazi írásművészetet nem cselekszem ezekben az órákban. Leveleket írok, naplórészleteket, virtusokat rendezek, tulajdonképpen pepecselés, gyermekjáték az egész." Nagyon is tudatában volt, hogy „az igazi művészet komor és fáradságos játék... nagy-nagy fáradalomba s a boldogság elvesztésébe kerül". S mégis, mikor jövőjét tervezgeti, kényelmes fürdőorvosi állásra, kevés, de hatásos irodalmi munkára gondol, főleg színpadi sikerekre, s hozzá elegáns ruhára, külföldi utazásokra, úri kedvtelésekre. Úgyannyira, hogy a magasabb cél, tehát a művészet itt már szolgája a gyönyörnek. Ezért írja: „Szeretnék sokat írni, jó dolgokat, de nincs igazi kedvem, mert nem látom a módot, hogy az írással *gyorsan nagy sikert* érjek el. A színdarab az egyetlen, amiben reménykedni lehet."

Így tolódik el ebben az életvágyban a hangsúly az élet élvezésére. Pedig esélye neki is volt, hogy az élet teljességét követelő akaratot akadályaival termékenyebben ütköztesse. Elég az *Ópium* című novellát jól megnézni, s kitűnik, hogy vágya a lét esszenciájának átérzésére, megragadására irányul. Arra tehát, ami az életben fontos, magasrendű, s ettől a szegényes, szürke, gépies köznapok és az alacsony, közönséges emberi lények zárják el. Szenvedett ettől Ady is, Babits is, Kosztolányi is. Sőt a fiatal Kosztolányi egyenesen egymás ellentéteként állította szembe a józan köznapi „igavonást" és a nagyságot. Iványiról szólva ifjú korában Csáth is, jóllehet a megbecsülés jegyében, de a lángelméktől idegen tulajdonságként írt a verejtékes munka képviselőiről, s állandóan szemben állt a zenei ízlés nyárspolgári erőivel. Az életkultusz és a vele összeforrt nagyságeszmény tehát erről a közös gyökérről eredt: a századforduló üzletes, kupeces kisszerűségének elutasításából. Különösen Szabadkán láthatta és ismerhette meg velejéig Csáth ezt a haszonra irányuló, törtető nyárspolgáriságot, a finomabb, kultúráltabb életvitel iránti közönyt; a hivatalnoklét taposómalmában elfásult embereket, akikhez a világ nagy szenzációi csak újsághírként érhetnek el.

Az a műveltség, mellyel ő porondra lépett, már korszerű műveltség volt, főleg szociológiai és lélektani tanulmányai jóvoltából, de a modern irodalom emberképéből is tudta, hogy a tépett, züllött, lázadó tehetségeket egy igazibb emberi lét vágya kényszerítette kihívó különbözésre. Különbözésre attól, amit

a kor álerkölcse illőnek hirdetett. S tehetségéhez és ambíciójához mérten számára se nyitott elég széles utat a századelő társadalma, hiszen azok a fórumok, melyeken jelen lehetett, összességükben is csak keskeny sávot jelentettek a valóság egészéhez képest. Ma már csak ezeket tartjuk számon, a Bácskai Hírlapot, a Budapesti Naplót, a Nyugatot, s el sem tudjuk képzelni, milyen kevés ember gondolkodását, ízlését irányították ezek az orgánumok, s milyen irdatlannak és mozdíthatatlannak látszott az a közeg, amelyben léteztek.

Ez a társadalmi kilátástalanság mint alapérzés akkor is nyomasztotta a modernség képviselőit, ha saját közegük előresodorta őket. Kő-óceánnak érezte Csáth is Budapestet, noha volt hova írnia, s tehetségének minden hajlama kibontakozóban volt. Nemzedékének nagy alkotói a szürke nyárspolgáriság gépiességével és képmutatásával szemben a művészi fölfedezés aktusaival tüntettek. Babits az antikvitás emberi teljességéhez föllebbezett, Kosztolányi a nietzschei nagyság pogány eszményeihez, s aztán gyermekkora rejtelmes, gazdag és finom emlékkincse révén mutatta föl a maga belső bőségét. Ady több irányban keresett és talált kitörési lehetőséget: a pogány életöröm verseitől a mindenség átélésére képesítő ihlettípusok termékein át versvilága új és új rétegeit alkotta meg az egész emberért való küzdelem. Történelem és kultúra támogató vagy ingerlő példáinak sokaságával létesült így kapcsolat, az igazi élet hiányának emésztő nyugtalansága expanzív ihletként zaklatta föl az emlékezet és a tudás tengernyi elemét. S termékeny kapcsolatot létesített ez a nyugtalanság a szellem és a politika éppen zajló küzdelmeivel is. A mindennapi ügy a teljes élet gondjaival nehezült, a nem történetének távlataiba került így, a finom belső rezdülések pedig megteltek a kinti világ izgalmaival.

Nem azonnal, hanem az érés folyamatában, megküzdve a reménytelenség, a bezártság fantomaival, s kinőve a lázadás kezdeti bohémszerepeiből.

Csáth Gézát erről az útról letérítette a morfium, a teljes élet hiányát, a rossz élet fájdalmait mesterségesen teremtett gyönyörrel akarta — legalább a maga számára — megszüntetni. S mikor ez „sikerült", benne megszűnt az a termékeny feszültség, mely a kor nagy műveit létrehozta.

E magyarázatból indulhatunk ki a létrehozott mű természetének megismerésekor is. Mert nem kétséges, hogy Csáth Géza is a látszólag nyugodt felszín szürkeségeivel és álságaival szemben egy diszharmonikusabb, de izgalmasabb világ fölfedezésével jutott azokhoz a forrásokhoz, melyek révén maradandót alkotott.

A NOVELLISTA

Egy társadalomban, mely a józan számítást, az adott helyzet ügyes kiaknázását, a történelmi mozgás zavartalanságának rítusait s az egészségesnek tetsző felszín tiszteletét kultikusan űzi, a nyugtalan, érzékeny tehetségek figyelme óhatatlanul e hazug harmónia mögött rejlő vadabb erőkre irányul. A közvetlen indíték sokszor talán csak az álnyugalom elleni ingerültség, a kifinomult érzékszervek sebzékenysége, a művelt szellem fölénye, mely átlát a hazug csillogáson. A méltó föladatok hiánya, a kitörési lehetőségek szűkössége a tehetséget arra kényszeríti, hogy valahol teret keressen magának. A század első évtizedének fiatal tehetségeit is ilyen indítékok fordították a lélek titkai felé.

Leszűkítenénk azonban a kérdést, ha a fiatal ambíció és a korlátozott lehetőségek konfliktusából eredeztetnénk ezt a fejleményt. Többről van szó. A társadalmi sivárság mellett a szellem filozófiai lehetőségei is beszűkültek a századfordulón. A pozitivista tudományosság műveleteiben a valóság sok részletére fény derült, de a mindenség darabokra tört, s elveszett a legfontosabb: ember és világ egységének eszméje, az a titokzatos fluidum, melynek hiánya miatt a naturalizmustól Csáth nemzedéke már elfordult. A fölhalmozódott hatalmas tényanyagban az egyetemes törvényeket fölismerni, emberben és világban ugyanazoknak a törvényeknek az érvényesülését fölfedezni egyre reménytelenebbnek látszott ekkor. Hiányzott a magaslat, ahonnan az egész belátható, az erkölcsi és szellemi erő, mely új, érvényes törvényeket

alkothat, az archimedesi pont, ahonnan az adott világ sarkából kifordítható. Megnyomorította ez a helyzet a költészetet is. A századforduló magyar irodalmának kisszerűsége elsősorban innen eredt.

Csáth nemzedéke tudatában volt ennek. Ibsen, Nietzsche, Tolsztoj tanításaiból ez a helyzettudat és a magas igény bizonyult a legtermékenyebb ösztönzésnek. Érezték és tudták, hogy a korban adott emberi lényeg megközelítése elsőrendű kritériuma az igazi művészetnek. S mert ennek az emberi lényegnek színét meghamisította a polgári életforma, kapcsolatát a világgal széttörte a munkamegosztás, s a zsibvásárnyüzsgés elnyomta a történelem mélyebb hangjait, hogy valami fontoshoz és bizonyoshoz jussanak, a lélek mélyvilágához, e mélység félelmetes, vad és fájdalmas tartalmaihoz fordultak. Azokhoz a tartalmakhoz, melyekben saját tépettségük, szorongásuk, eltorzult álmuk is kifejeződhetett, vágy és csömör árapálya, de kifejeződhetett a figyelmeztetés is: a társadalom alá van aknázva.„»Kimérákká«, »lázálmokká«, »őrületekké« váltak ebben a modernségben a Művész álmai: a lehetetlen után nyújtózva, a Semmiben kötöttek ki — írja Király István. — (...) egy lázasabb, idegesebb, diszharmonikusabb, tépettebb művészet lett kényszerű eszmény; romantikus nyugtalanság lépett a telt, pompázó, barokkizáló szépségek helyébe. Rimbaud lázadó, céltalan »részeg hajója« elindult az űrbe, a kiszámíthatatlan végtelen felé." (*Ady Endre.* Budapest, 1970. I. 325.) Csáthról lévén szó, megfelelő módosítással így fogalmazhatjuk: „a belső végtelen felé."

Nem kétséges, hogy ez a belső végtelen a fiatal Csáth számára elsősorban álommal és különös hangulatokkal átitatott emlékképekben volt elérhető, megközelíthető. Az álom fogalma ekkorra már Freud jóvoltából igencsak átalakult, s mozzanatai sorsra utaló jelentőséggel teltek meg. S maga a mese, mely előadásának, fölidézésének közlésformája lett, szintén elvesztette eredendő naivságát, pontosabban szólva: a naiv konvenció, a fölidézett tartalmak modern izgalmaival fűszeres disszonanciát alkotott. A polgári lét szürke rekvizítumai a mesemotívumokból és a hangulati elemek sejtelmes rajzából átbillennek egy előkelőbb, jelentőségteljesebb szférába. A hétköznapiságban költészet vibrál, a közeliben fölsejlik a végtelen. A *Szombat este* című korai novella családi életképében például úgy bukkan föl, tűnik el és jelenik meg újra az álommotívum, mint zeneművekben a főgondolat: összefogja, elmélyíti a részletekből kifejlő hangulatot. Közeli szomszédságában *A varázsló kertje* iskolapéldája annak, hogy az a megfoghatatlan belső gazdagság, mely Csáthékat ihlette, nyugtalanította, milyen természetes módon folyamodik a mese logikájához, melynek révén a képzelet fesztelenül tárgyiasíthatja a csodára szomjas lélek színes varázsát. Kábító, édes és pompázatos tenyészet ez a kert, az impresszionizmus élvetegségével, a szecesszió egzotikumával telített, tehát a kor polgári érzékenysége és életvágya is örömét lelheti benne, de mégis modernebb és költőibb, azaz mélyebb értelmű, mert elzárt és tenyérnyi kis sziget ez, s a varázslót gyilkos és rabló törpék szolgálják. Ezért eteti őket, hogy hozzanak neki sok kincset, aranyat, ezüstöt. Hogy a kert pompázhasson — amit így is értelmezhetünk: a képzeletnek az alvilági utakat is be kell járnia, hogy az édes és titokzatos, kéjes és kínos belső világ a maga ambivalens mivoltában megjelenhessen.

A szemlélet modernségét külön hangsúlyozza a keret, melyben a varázsló kertje megjelenik. A Vass fiúkkal, akik gyermekkori barátai, véletlenül a vasútnál akad össze a novella előadója, sejthetően a szerző, s miután megnézték a csodát, eltűnődnek rajta, s aztán könnyedén, fütyörészve tovakocsikáznak. Hogy a mesélő, vagyis az író magára marad, mert a varázsló kertje nem túl fontos másoknak, ez hangulati motívumként gyűrűzik tovább. Kimondatlanul is fontos jelentésre figyelmeztet: arra, hogy ez a világ nem a csodák terepe, itt a mese a finom és nemes lélek különbirodalma, a vele való kapcsolat tüntetés a realitás durva szigorával szemben. *A vörös Eszti* című elbeszélés már-már terhesen demonstrálja ezt a szövetséget: mese és ártatlanság, mese és mély érzelmesség rokonságát, mikor a történet reális cselekményének mozzanatait meseanalógiákkal szövi össze, s végül a józan kifejlésben ennek a meséhez föllebbező emberségnek az ellehetetlenülését is kifejezi. Ahol ez a lehetetlenség, a veszteségtudat nagyon is direkt módon jelenik meg, mint az *Ismeretlen házban* című novellában, vagy víziószerű

jelképességgel, mint a *Fekete csönd*ben, ott szenvelgés vagy dagályosság hangsúlyozza az élmény rendkívüliségét, ahol a túlszínezés hangulatidéző szándéka, ott az impresszionizmus élveteg árnyalatossága jelzi, hogy ez a korai fölfedező lendület az alakuló korstílus megnyilvánulása is, e szándék oltárán is áldoz. Néha, a lírizálás túltengésekor többet is a kelleténél, de ebben is csak az ütközik ki, hogy a helyét nem találó egyéniség keresi a formát a maga különleges titkainak a fölmutatásához.

A magyar próza formanyelvének finomításáért, a megfoghatatlan megnevezésére, megjelenítésére alkalmas próza kimunkálásáért ezek a meseelemekkel társult impresszionista-szimbolista novellák sokat tettek. Csáth legeredetibb vívmányait mégis inkább a velük közös gyökéren nőtt, de hűvösebb, tárgyszerűbb írásaiban lelhetjük föl. Azokban, amelyek a belső végtelen fekete bugyrait, a lélek abnormális hajlamait tárgyiasítják, vagy amelyekben a normális érzések kerülnek abnormális helyzetbe. Az utóbbit a „klinikai" novellák közül az *Apa és fiú* példázza a legbeszédesebben. Maga a klinika, bármennyire reális, tudományos intézmény is, lévén élet és halál műhelye, titkot is tartalmaz. Kivált a laikus ember számára. Az *Apa és fiú* borzongató érdekességében éppen az a fontos, a mélységet éreztető jelentés, hogy a fiúban föltámadt vonzódás, kíváncsiság, felelősség már csak az apa csontvázát találja. A professzornak, a klinikai embereknek már csak egy hulla ez a csontváz, de a fiúnak így is apja, s egyszersmind már mégsem az. A ragaszkodás reménytelensége így groteszk kontrasztban fejeződhet ki, a fiú oszthatatlan kétségbeesése körül megnöveli az akusztikát ez a szenvtelen „szakszerű" közeg. S mindez együtt annyira különös, hogy benne a kor nagy ambíciója — megmutatni, milyen furcsa szenvedélyek s milyen tragikus helyzetek kiszolgáltatottja az ember — a bizarrság erejével öltheti hiteles epikai formát, s adhat hiteles hangsúlyt annak a régi igazságnak, hogy a lélektani rejtély csak természetes emberi kapcsolatok, értékek viszonylatában lehet igazán tartalmas.

Ez az epikusi ráérzés s a fekete szenzáció világos, szigorú kezelésének, a beteges ösztönök tárgyilagos szemléletének és ábrázolásának adottsága emeli a kor elbeszéléstermésének átlaga fölé *A béka*, a *Gyilkosság*, az *Anyagyilkosság* című novellákat is. Valamennyiben riasztó, sőt félelmetes indulatok szabadulnak el. *A béká*ban az álom fénytörésében, de véresen érzékletes valóságjegyekkel, az *Anyagyilkosság*ban már társadalmi motivációt, magyarázatot is közölve. Az előbbiben egy förtelmes kihívás szabadítja el a gyilkos indulatot, az utóbbiban a fülledt, levegőtlen polgári létben, anyai figyelem nélkül élő gyerekek érzékeinek megromlása. A *Gyilkosság*ban pedig azért fojtja meg Gecső Béla a tolvaj cselédet, mert a sötétben nem ismeri föl, s az elszabadult szenvedély következetesen kifutja a formáját. Jellegben sokban különböznek egymástól ezek az írások, de az közös bennük, hogy a gyilkos ösztön vakon éli ki a maga szörnyű természetét, szinte úrrá lesz azon, akiben elszabadul. A társadalmi motiváció, ahol van ilyen, körülhatárolja az ábrázolásban rejlő figyelmeztetés érvényét: az adott közeg kényszeríti ilyen szörnyűségekre az embert. De mikor ártatlan gyerekek akasztják föl kis társukat *(A kis Emma)*, amikor ártatlan szegényember öli meg ledér feleségét *(Rozi)*, vagy egy undok béka alakjában megtestesülő útálatosság zaklatja föl az emberben rejlő vadságot *(A béka)*, akkor már az emberi lényeg gyötrő ambivalenciájára figyelmeztet a kiegyenlített boldogságot áhító Csáth. Kielégíti a szenzációra irányuló éhséget is, mikor a belső végtelen egy sötét tárnájára fényt villant, de a regényesség előállításának tervét egy komorabb szándék hatja át komor jelentőséggel: annak megsejtése, hogy az embertől minden kitelik. Ezért van az, hogy figurái sohasem bűnözők, hanem közülünk való emberek, akikkel a vasúton találkozunk, s akik túlélik a szörnyűségeket, amelyeket elkövettek.

Rokonítani Kafkával elsősorban ezért lehet, bár eredetisége a fontosabb. Kafkának tüzetesen átgondolt problémája a kiszolgáltatottság, s okát a társadalom mechanizmusában keresi, és amit talál, a másíthatatlan emberi lét abszurditásaként ábrázolja. Csáth is fél, de ez a félelem inkább az emberi lélekben gyökerezik, abban a rejtelemben, mely boldog szenzációkkal is szolgál. Viszonya ehhez a félelemhez személyesebb, líraibb is, mint Kafkáé.

De kóreseteiben az agresszivitás, mely elszabadul, olyan kéjesen vitális, hogy gyökerére: a fülledt polgári nyugalom fertőzöttségére könnyű ráismernünk.

Novelláinak egy harmadik csoportja szembeötlően elüt az álom és a képzelet révén valamely szenvedélyt megjelenítő írásoktól. Ezek a szó hagyományos értelmében novellák, vagyis érdekes történetek. Bennük a kisváros úri köreinek mutatós külsőségei mögül feslik föl valami gyöngeség. Nem olyan véres szenzációk ezek, mint a lélek mélyéről feltörők, de a szemlélet modernsége itt is érdekes árnyalatokra bontja a szimpla osztálytulajdonságokat. A *Pál és Virginia* például szokványos tárcanovellának indul. Az unokatestvérek egymás iránti szerelmének feszélyező meséjében a perverzitás konfliktusát véli készülődni az olvasó, s aztán egy könnyű ötlet jön, amely az egész történetet új távlatba állítja: a lány édesanyja fölfedi, hogy lányának más az apja. Előbb azonban olyan ihletett és érzékletes a fiatalok gyanútlan szerelmének rajza, hogy a különben könnyed fordulat után óhatatlanul arra kell gondolnunk: a gyanútlanság idilli szépségét hátha az igazságot megérző ösztönök táplálták. Az ösztönök, melyek a felszín formulái ellenére tudták, hogy szenvedélyük nem vét a természet törvényei ellen. Így a látszatra felszínen mozgó történetben a társadalmi motiváció lélektani jelentést is kibontakoztat. Oktalanság volna tehát e látszólag hagyományosabb novellákat az előbbieknél alább becsülni. Csáth maga is érezte a bennük rejlő lehetőségeket, *Az albíróék*ból évek múlva operát is írt, de ennél fontosabb, hogy később novellisztikájának egészében is fölerősödik a realitás vonzása. Összhangban azzal a tendenciával, mely nemzedéke többi képviselőjének epikájában is megfigyelhető.

Rátérve a pálya utolsó fázisának novellatermésére, elsősorban ezzel a kérdéssel kell szembenéznünk. Igaz-e, hogy novellisztikájának említett alakulása már a morfinizmus következménye?

„Régi, lírai hangja — írja erről Kosztolányi —, mely közös gyermekkorunk és emlékeink édes mélységeiből szakadt föl, egyszerre megcsuklott, és figyelmét a nagyon is földi, nagyon is kézzelfogható jelenségek kötötték le. (...)

Valójában az történt, hogy már ekkor menekült *A varázsló kertje* és a *Délutáni álom* lélekjárásától, attól az ideges túlfűtöttségtől, melyet a morfiummal gyógyítani akart. Az a földiség pedig, mely utolsó írásaiban megnyilatkozik, már a morfiumnak a befolyása."

Mindenekelőtt azt kellene pontosan tudnunk, mely írásokra gondolt Kosztolányi, mikor a „földiség" elhatalmasodásáról írt. Gondolhat például *A katonai behívó*ra, mely csakugyan meglepő aprólékossággal adja elő egy hivatalos ügy elintézésének idegőrlő végtelenségét, de ebben ez a részletezés fontos hatóelem: a labirintus jelleg így válik érzékletessé. Gondolhat *A kis varróleány vasárnapjá*ra, melyben a környezetrajz részleteit a beleképzelés szépírói buzgalma széttördeli, s így az üde tárgyiasságnak sem lehet zavartalanul örülni. Több példát azonban hiába keresnénk, ha a „földiség"-et a társadalmi motiváció sűrűségével azonosítanánk. Sokkal több azonban az 1910 utáni termésben a terjengős elbeszélés. Már a kötetcímadó *Schmith mézeskalácsos* is ilyen. A balladányi eseményt olyan ráérősen adja elő, annyi nem fontos vonást rajzol a figurák ábrázatára, a diszkurzív jellegű közbekérdezések és reflexiók úgy föllazítják a történet szövegét, hogy végül azt sem lehet bizonyosan tudni, miért emelte Csáth ezt az írását címadó szerepbe.

Ugyanilyen terjengősnek véljük a valóban kései *Dénes Imré*t, pedig láthatóan ennek az írásnak is nagy jelentőséget tulajdonított. Mikor az Esztendő 1918. augusztusi számában Kosztolányi közzétette, az életmentés sikerének reménye is tápot kapott tőle. S hozzá a történet magvát alkotó megőrülés és ennek oka, a parasztfiú gyógyíthatatlan szerelme az elérhetetlen amerikai miss iránt eléggé különös, nem földi szenvedély. De ahogy a megőrülés bekövetkezik, az mélyebb emberi jelentést már nem halmoz föl, hiába zajlik ez látszólag szeszélyesen gyógyulás és visszaesés hullámverésében. A gondosan kitalált mozzanatok egy gépies folyamat életszerű fölaprózásánál többet nem nyújtanak. Nem az evilágiságot érzi itt terhesnek az ember, hanem a kifejlés lassúságát, a részleteknek tulajdonított jelentőséget, s főként a tör-

Szülei: dr. Brenner József Decsy Etelkával . . .

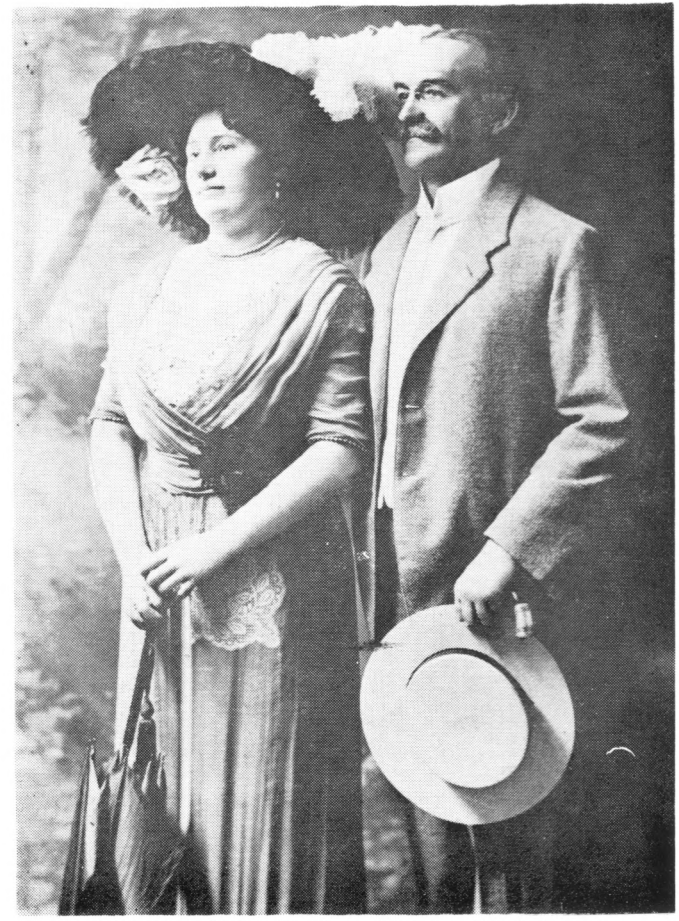

. . . és a Mostohával, Budánovics Ilonával

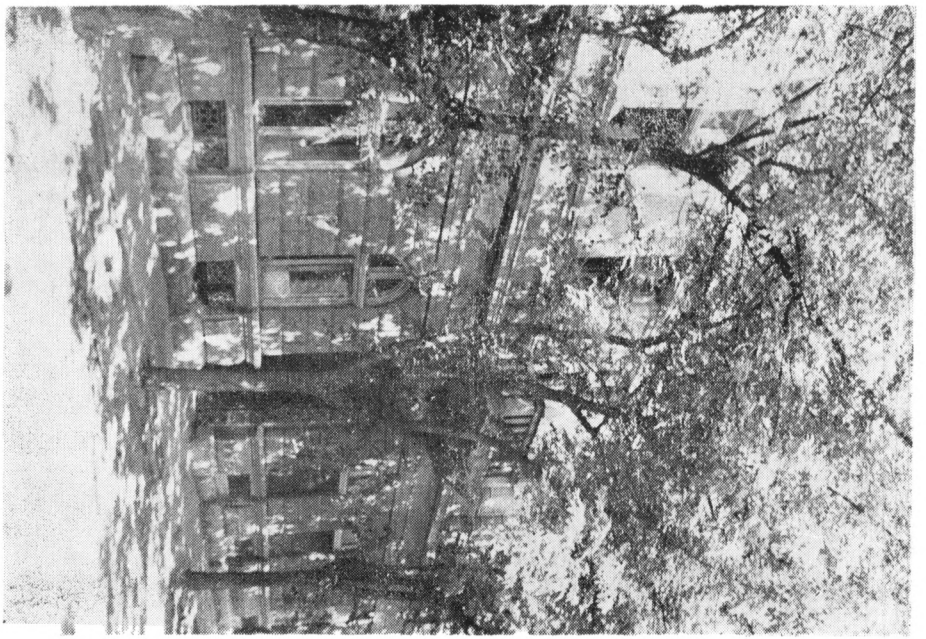

A szülői ház

Itt élte le gyermek- és ifjúkorát

ténetek tanulságainak külön rögzítését. Mintha nem hinne az olvasó fogékonyságában: elmondja, mi a történet értelme, esetleg kommentálja azt, ami már lezajlott, mint a különben kitűnő *Vasút*ban vagy a gyöngébb *Ernáb*an és a *Dénes Imré*ben is teszi. Igen jellemző, hogy az *Egyiptomi József* egy kései változatában, amelyhez kommentárt nem fűzhetett, a történet megfogamzásának körülményeit mondja el s illeszti az események elé, mintegy leleplezve ezzel, hogy a megmagyarázást milyen fontosnak érezte.

S ha arra gondolunk, hogy a morfinista mennyire oszthatatlannak érzi azt a gyönyört, amelyet átél, azt a jelentőséget, amelyet a bagatell dolgoknak is tulajdonít, akkor elsősorban ezt a beavató, megmagyarázó igyekezetet kell a morfium következményének tartanunk.

S ezzel a társadalmi motivációt ki is emeljük ebből az összefüggésből. Tennünk kell ezt azért is, mert az álom ekkor sem veszti el teremtő szerepét. Az *Egyiptomi József* című remekmű egymaga is elég bizonyság erre. A szorongás nélküli boldogság és a vegetatív gyönyör hibátlan egységét legköltőibben itt tudta megvalósítani. Áhítatos finomság és szenvedély, méltóság és vágy elegyítésének olyan tiszta líráját testesíti meg az itt álmodott találkozás, hogy szebbet a morfiummentes években sem álmodott. Bizonyságául annak, hogy az álom és a realitás mint források jól megférnek egymás mellett. A realitás vonzását példázó művek értéke is figyelmeztet, hogy ilyen alapon nemigen lehet morfium előtti és utáni periódusra osztani Csáth pályáját. Óv ettől az is, hogy a lírai hangon megidézett édes és szörnyű mélységek mellett Csáth novellisztikájában kezdettől jelen volt egy vaskosabb, reálisabb ábrázolásmód is. Az egészen korai *Tort* például akár Móricz is megírhatta volna. A cselédsors súlyosabb tartalma olyan megejtő spontaneitással fejlik ki a felszín eseményeiből, hogy a történet bája, az események objektív varázsa legalább olyan fontos, mint mélyebb értelme.

Régi meggyőződésünk, hogy a lélektani extremitások művészeként ismert Csáth az epikának ezeket az ősi elemeit: a látványt és a történetet sokra becsülte, s a társadalmi árnyalást ennek részeként kezdettől fogva modern lehetőségként művelte. Ennek belátására kényszeríthet a *Muzsikusok* csehovi mélysége, a művelődéstörténeti anyag részvételjes megelevenítéséből összeálló szomorú dallam, *A kutya* szatírába csapó iróniája, *A Kálvin téren* impresszionista hangulatképeiből összeálló montázs életszerű áramlása. Ezek az írások a társadalmi konfliktusok és a hétköznapokban rejlő poézis életre keltésének, elmélyítésének olyan készségeit tanúsítják, melyek révén Csáth művészete is részese lehetett volna a beérés nagy folyamatának. Még a kései *Tálay főhadnagy*ban is annyi finom megfigyeléssel tudja hitelesíteni és érdekessé tenni a szokványos affért, a pszichológiai kultúra és az úri mentalitás ismerete olyan szerencsésen segítik egymást, hogy látni lehet: ezeket a társadalmilag meghatározott összetűzéseket nagy kedvvel és avatottsággal tudta volna regénynyé bontakoztatni.

A mesélés öröme egyébként novellisztikájának egészére jellemző. Gyakran teremt keretet, melyben az érdekes történet elhangzik, máskor első személyben mesél, s nemcsak a személyes mondanivaló miatt, hanem a történet és a szerző meghitt kapcsolata miatt is. A gyilkos tárgyszerűség, a hűvös személytelenség voltaképpen kevés írására jellemző. Jóval természetesebb epikus volt, hogysem egy szűkösen értelmezett modernség példájává lehetne avatni. Több novellatípussal is sikerrel kísérletezett, nyitott volt, s nem a morfium, hanem a kortendencia iránti fogékonyság íratta vele az alábbi sejtést: „Olvastam a P. N.-ban az »Ördög étlapjá«-t. Mondhatom, hogy nagyon tetszett nekem. Ez valami új dolog volt nálad. Kétségtelenül egy kiszélesítése a témakörödnek s így emelkedés — elvileg. A nagy írót kell hogy az egész élet érdekelje. (...) Azt hiszem, éppen úgy el fogsz érkezni a természet iránti aprólékosabb érdeklődéshez is, ami szintén hiányzott eddig nálad. Nem tökéletlenség volt ez a hiány, hanem az ifjúság stigmája, amely még annyira tele van önmagával, hogy nincs ideje és kedve kifelé nézni és lehajolni megnézni egy virágot vagy követ. Így gondolom, hogy egy napon észre fogod venni a természetet, amely eddig csak mint staffázs és szimbolikusan szerepelt nálad. Egyszer majd téma és realitás lesz. Mit gondolsz erről?"

Talán szükségtelen magyarázni, hogy a virág és a kő fontosságának hangsúlyozásával Csáth nem akarja barátja figyelmét a dolgok mélyebb értelméről elvonni. A valóságelemek többdimenziós érzékelésének modern igénye bontakozik ki itt. Az az új realizmus, mely nem ráfogta a tárgyakra, hanem kibontotta belőlük a mélyebb jelentést, vagy egyszerűen és szinte észrevétlenül, de olyan érzékenyen látott és ábrázolt, hogy a tények és események körül kialakult az esszenciájukat éreztető aureóla.

A DRÁMÁK

Csáth szépírói hajlamainak rétegezettségét drámáiban is fölismerhetjük. S a realitás megjelenítésének szándéka ebben a műfajban még föltűnőbb, mint a novellákban. Azért föltűnőbb, mert legsikeresebb drámája, *A Janika* realista mű. Annak a csehovi hajlamnak a termése, melynek szelídebb változatát a *Muzsikusok,* leleplező megnyilatkozását pedig *A kutya* példázhatja.

Am *A Janika* a novellákban megvalósult előzményekhez képest is meglepetés. Az életből ellesett képek kaján és szomorú fényben vibráló átképzésének hibátlan példája. Az ötlet, mely csírája lehetett, egy szokványos családi háromszög. Az elnyűtt kishivatalnok, Pertics feleségének viszonya van lakójukkal, Boérrel, a minisztériumi tisztviselővel. E viszony szülötte Janika, a dráma címében szereplő kisfiú. A szokványos családi háromszög azzal jut eredeti világításhoz, hogy Janika megbetegszik és meghal. Pertics kétségbeesett siránkozással éli át ezt a veszteséget, Boér, az igazi apa fegyelmezett, néma fájdalommal. Mikor azonban Pertics siránkozása már kibírhatatlan, s a maga fájdalma is eléri a fegyelmezhetőség határát, kitör, szemébe mondja Perticsnek: ne bömbölj, a fiú az én gyermekem.

Ezzel új síkba billen át a történet. Pertics apai fájdalma megenyhül, de föltámad a férfin esett sérelem fájdalma, az úriemberen esett folt szégyene. S elkezdi a leszámolást. Határozottan kezdi el, hiszen így kívánja az úriemberi önérzet, de valójában már jóval megtörtebb ember, hogysem következetes lehessen. Kötik a kényszerek is: az öregedés, a sok baráti segítség, az ajándékok. Egész életük összenőtt Boéréval. Az asszony talán el is válna, de Boér nem veszi el. Ő is a kényszerekre hivatkozik: mi lesz Pertics gyerekeivel s magával Perticcsel, de ebben a vonakodásban a szobaúri fölény is jelen van. Végül marad minden a régiben.

Együtt maradnak a rohadásban — mondhatnók, ha a színmű a polgári család szimpla leleplezése lenne. Kétségtelen, hogy elsősorban az. A háromszög ténye már a gyerek megbetegedése körül zajló eseményeken is frivol élességgel villog át, a szereplők minden szava, gesztusa kétértelmű: hol kínosan, hol nevetségesen árulkodva utal a titokra. S mikor erre fény derül, Pertics úriemberi sértettségében, aztán a büszkeség teljes föllazulásában végig érzékelhető, hogy egy hazug osztályönérzetet csúfol itt ki a szerző. A darab konzervatív kritikusait okkal irritálta a pipogyaság kiütközően polgári jellege: „Az ízlés hiánya, a »bugris polgári erkölcsnek« a modernség jegyében való fölrúgása ívben fogja össze a naivitást és a hazugságot. »Ahogy a kis Móric a dolgokat elképzeli« ..." (Egyetértés, 1911. május 25.) Így az Egyetértés kritikusa, s a Budapest című lap is rosszallja, hogy a modern írók nem érik be a lelki élet titkainak kiteregetésével, de hogy *A Janika* életből ellesett darab, azt kénytelen elismerni: „Ez a darab egy jelenet az élet sarából. Jó és igaz megfigyelés. Undorító, ellenszenves, — de a valóságban gyökerezik." (1911. május 25.)

Mind a berzenkedés, mind a kényszerű elismerés tanulságos. Az előbbi csak a leleplező szándékot érezte ki, az utóbbi azt a meg nem föllebbezhető többletet is, mely ezt a szándékot emberi igazolással látta el, s fölemelte a tendenciózus drámák szintjéről. Csáth kitűnő ösztönnel már a figurák elképzelésében ügyelt erre a magasabb érdekre. Pertics alakjába eleve beleoltotta azt a gyöngeséget és tehetetlenséget, amely miatt szégyenét el kell viselnie. S a gyerek halála Boér szobaúri visszaélését is nemesebb, komorabb színekkel árnyalja. Szenvedő apa is tehát, s nemcsak Pertics megcsúfolója. Az asszony sem szimpla csaló: anya is, akinek még két gyerekkel kell törődnie, s akit feleségként Boér nem vállal. Ezek a kényszerűségek, s hogy a botrány épp egy mindnyájuk által szeretett gyerek halála kapcsán derül ki, a színmű komi-

kumába a tragikum szálait szövik. Nemcsak az osztály romlottsága miatt, de alkatuk és helyzetük sajátos kényszerei folytán is törvényszerű az, amit csinálnak.

Föltűnt már az egykorú kritikának is, hogy Csáth „az apró vonások egész tömegével" dolgozik. Dicsérték intelligenciáját és színműírói érzékét, ami együtt arra utal: az egykorú kritika is észrevette, hogy a társadalmi jelleg milyen hibátlanul lényegül a játék logikája szerint működő pszichológiai aktussá. Dicsérték a miliőrajzot, a pompás megérzéseket, a szép elgondolást, s mindezt joggal, mert *A Janika* valóban sokféle adottság ötvözete. Módszerének hagyományos voltát emlegetve korszerűségére gyakran homály is borul. Pedig az a kaján emberlátás, mellyel alakjait figyeli, az érzékenység, ahogy apró gesztusaikból is kivillantja a lényeget, a vibráló elevenség, ahogy az összetevőket pergő játékká alkotja, időállóbb korszerűség, mint a sok bizarrság, melyet ekkoriban modernség címén futtattak. A rendkívül művelt és fogékony Vészi Margit már a bemutató előtt fölismerte ezt. Egyik, 1910. január 5-én kelt levelében így ír erről Csáthnak: „A nagy és életbevágó dolgoknak apró, szinte mellékes vonások által való kihozása, az a sok finom, látszólag másodrendű vonás, amivel a történések *mellé* beszél és ezzel érezteti velünk a történést magát. Ez nem sokszor fordult még ilyen jól kihozva elő az eddig látott és olvasott darabokban." Remek ráérzés. Pertics hosszú monológjába a jelen levő Boér valóban alig szól bele, de némasága ellenére is egy feszült dialógus izgalma vibrál a jelenetben. S ugyanígy a többiben is: az elhallgatásoknak szinte annyi a szerepük, mint a kimondott szövegnek, s a kimondott szöveg is tartalmaz olyan rejtett jelentést, mely a tragikum és a komikum közötti árnyalatok prizmái révén mindig másra is utal.

Izig-vérig modern mű *A Janika,* egy vérbeli drámaíró tehetség sokat ígérő megnyilatkozása. 1911 májusában mutatta be a Magyar Színház Rátkai Mártonnal a főszerepben. Hogy tetszett a közönségnek, még a fanyalgó kritikákból is kitetszik. Sikere föl is szította Csáth drámaírói ambícióját. A morfium engedte tiszta pillanatokban, mikor a gyors siker lehetőségein töprengett, mindig is színpadi sikerre gondolt.

Hátrahagyott színművei arra vallanak, hogy két irányban is kísérletezett. Legbiztosabban persze *A Janika* törte csapáson boldogult. Az emberlátás bölcsessége, az egymástól idegen érdekek logikájának megértése kiaknázatlan lehetőségekre nyitotta a szemét. Volt esélye, hogy *A Janiká*nál is teljesebb drámát alkosson. Legközelebbről a *Kis családi dráma* tanúskodik erről. Nem súlyával, hanem azzal, hogy középpontjában olyan ember áll, aki a körülötte elmérgesedő konfliktusban mindkét fél igazát átérzi, mindkét oldalhoz erős vonzódás köti, így lehetővé válik, hogy a konfliktus pólusain ellentmondásos mivoltukban jelenjenek meg a kibékíthetetlen erők. Teljes gazdagságukban az egymással összeforrt, de egymást gyűlölő emberek. Ez a kis színmű persze csak a lehetőséget villantja föl, a szemléletet, mely a kísérletben a maga jó esélyeit kutatta.

Ezzel a realista tendenciával párhuzamosan a romantikus-szimbolikus ábrázolás színpadi lehetőségeit is kereste Csáth. Ezektől a kísérletektől talán még többet remélt. Táplálta e reményét a zenében való jártassága is. *A Janiká*val egyszerre bemutatott *Hamvazószerda* zenéjében ki is próbálta tehetségét. A darab partitúráját sajnos nem ismerjük, de szövege alapján is nyilvánvaló, hogy ez a színműve az álomban fogant szimbolikus novellák színpadi adaptációja. Pontosabban szólva *A varázsló halála* című novella színpadi parafrázisa.

Maga a történet már az élet mértéktelen élvezése közben folyton felsötétlő konzekvencia fölidézése: a korai halál elképzeléséből szőtt bábjáték. Egy átmulatott éjszaka után delíriumos álmában kerül a varázsló mint Utolsó Vendég a végső búcsú helyzetébe. Megjelennek szerelmei, családja, mindenki elmondja a magáét, mindenki sajnálkozik, de mélyen csak a legutoljára érkező Leányka ragaszkodása, kérlelése érinti. Ennek hatására szívesen föl is kelne a koporsóból, de erre már nincs mód, túl sokat élt, a koporsó ki van fizetve, az életbe nincs visszaút. Körülötte összegyűlnek a rokonok, a vendéglő és az utca alkalmazottai: hordárok, pincérek, nők és a temetés intézői. S ekkor jön a takarítónő. Hajnal van, az Utolsó Vendégnek föl kell kelnie. Búcsúzik, s a takarítónő nevetve kezdi a napot: „Jaj de szép idő van!"

A cselekmény iménti vázlatából aligha sejthető az a mélyebb jelentés, melyet Csáth e művével kifejezni óhajtott. „A *Hamvazószerda* egy érzés, egy hangulat lírája, az összes képzetekkel, emlékekkel, gondolatokkal, amik hozzá kapcsolódnak. Félig némajáték, félig dráma. Melodramatikus zenét írtam hozzá. Ezzel a zenével — ezekkel a hangokkal, amelyeket mintegy belevegyítek a játék szövetébe — fokozni akartam a cselekmény szimbolikus hatását. — Mert szimbólum minden, ami itt történik. A farsangi mulatság és mámor: a Mulatság és a Mámor szimbóluma. A csömör: a Csömört jelenti, amely törvényszerűen követi az előbbieket. Az Utolsó Vendég magára maradása a Magáramaradást jelképezi. Az ő fáradtsága és halálvágya: a Fáradtságot és a Halálvágyat. Az ő búcsúja a Búcsú. Az ő szerelme a Szerelem. Az ő halála a Halál. Az egész pedig nem egyéb, mint poézisba foglalása egy tipikus neuraszténiás érzésnek, amely a lumpokat és az élet túlságos kiélvezőit állandóan és végzetszerűen kíséri. — Egy kellemetlen csömör és fáradtságérzés ez, amely azzal a kényszerű gondolattal jár, hogy *az életüket végképp elhibázták, és hogy ennek maguk az okai.* Ezek az önvádlások, amelyeket az álom valóságos vádlások alakjában mutat be (az apa és anya részéről), adják meg a *Hamvazószerdá*nak a tragikus momentumát." (Magyar Színpad, 1911. május 24.)

A magyarázat kimerítő, s bizonyos, hogy a szándékot pontosan jellemzi. Ami a megvalósulást illeti, arról — a zene ismerete nélkül — nehéz érvényes ítéletet mondani. Annyi bizonyos, hogy az élet elhibázottságának tragikus érzése nincs jelen benne elég súllyal. S ezen a „melodramatikus zene" aligha változtatott. A „melodramatikus zene" társítása ehhez a szöveghez önmagában is árulkodó. Azt hangsúlyozza, hogy a halál mint közeli lehetőség itt a farsangi közeg természete szerint jelenik meg. Játékossá stilizáltan tehát. Olyanformán, ahogy erről a korai halálkultuszról *Az élet divatja* című nevezetes cikkében Kosztolányi írt.

Nemcsak súlytalanabb, de a költőiség szempontjából is elnagyoltabb ez a szöveg, hogysem a Csáth által neki tulajdonított jelentést ki tudná fejezni. A jelképességnek az a változata ez, melyben a közvetlen tartalom, az elsődleges síkon lejátszódó esemény önmagában vérszegény és a jelképesség nélkül érdektelen is. Egydimenziós szimbolizmus — lehetne mondani, ha nem számolnánk a zenével, a játékkal és kivált a bábjátékjelleggel.

Az ősbemutatón nem bábjátékként adták elő, így bizonyára elsikkadt az a lehetőség, mely a bábulét groteszkségével a játékosságnak hideglelős rángást kölcsönözhetett volna. Számolnunk kell továbbá a farsangos környezet, a rikítóan színes embercsoport mozgatásának koreográfiai hatásaival is, melyek egy zenés bábjátékban rendkívül fölfokozhatják a kifejezőerőt.

Föltételezéseinket az egykorú kritikák java csak alátámasztja. A modernség ellenségei természetesen a dráma egészét elutasították: „Ez a vízió nem irodalom, nem megfigyelés, nem színpadi művészet. (...) Minél hívebben játsszák, annál rosszabb. Elvégre írónak nem lehet célja olyan hatást kiváltani, hogy a közönség irtózattal, borzongva nézzen a színpadra és hogy a gyengébbek rosszul legyenek..." — írja Peterdi Sándor, a Budapest kritikusa (1911. május 25.) A fogékonyabb Relle Pál viszont ugyanakkor így méltatja a Világban: „Egy farsangutói katzenjammer bódító álma, mámoros hangulata ez a színekben szikrázó fantasztikum. Szinte transzcendentális megjelenítése az elfarsangolt élet muzsikában zokogó szimbólumának. Nagy életörömök mementója, pezsgőgőzben, tivornyában, szerelemben föláztatott fiatal életek hatytyúdala, sírva vigadó, halállal kacérkodó, kacagva felsíró komédia: — poézis. Egy kézzel meg nem fogható, műfajba nem gyömöszölhető valami, amit belülről szőnek át a kísérő muzsika ezüstszálai, az írott betűkön, elmondott mondatokon túlrezegtetett zenei ritmusok."

Lehet, hogy ez a túllírizált azonosulás nem tükrözi pontosan a színmű erejét, de az bizonyos, hogy a „megfoghatatlan" lírai megjelenítésének olyan új lehetőségeit kereste itt Csáth, mely a zene és a szöveg összeforrásával az operánál természetesebb, az operettnél nemesebb formában oldhatta volna meg álom és valóság jelképes egybejátszását, s a játék fölött remegő „metafizikai" fluidum megérzékítését. A *Hamvazószerdá*t tehát a Nyugat-nemzedék egyik legizgalmasabb kísérleteként tarthatjuk számon, s egyszersmind Csáth színpadi törekvéseinek *A Janiká*tól elütő szimbolikus változatait is reprezentálja.

Jogos a föltételezés, hogy noha *A Janika* szintjét elérni nem tudta, a nagy sikert: a zene és a szöveg sok lehetőségének összefogását a műfajnak ettől a változatától remélte. Erre vallanak kidolgozatlan, illetve kiadatlan színművei közül a poétikus gyermekjelenetek (*A gyermek*, *A sarlach*), a sikeres megvalósuláshoz azonban a *Kisvárosi történet* áll a legközelebb. A *Hamvazószerdá*val csak zenés jellege miatt rokonítható, ugyanis vígoperának készült. Különben *Az albíróék* című elbeszélés színpadi változata, s benne *A Janiká*ban látott társadalombírálat stilizálódik a könnyed, szárakoztató játék természetéhez. Maga a játék, a helyzetkomikum szikrázó elevensége már-már szivárványt sző a kisvárosi úri világ talmiságai fölé, de ez is inkább a játék, mint a szemlélet műve. Meglepő, hogy a morfiumtól már kikezdett tehetség itt még milyen fesztelenül és könnyedén tud mulattatni.

Föltűnhetet, hogy *A Janika* óta alkotott színművek közül a *Hamvazószerda* és a *Kisvárosi történet* kész novellák parafrázisa, a többi pedig inkább kísérlet, mint megvalósult érték. Ebből a kudarcokkal árnyékolt, sivár helyzetből — kézenfekvő módon — úgy próbálta magát kivágni, ahogy a megőrüléstől félő Kosztolányinak hajdan tanácsolta: témájává avatta a morfinizmust, a fölékerekedés küzdelmét szerette volna drámává alkotni. *Horváték* című darabja e nagy kísérlet dokumentuma.

Elhelyezésénél, értékelésénél óhatatlanul arra kell gondolnunk, milyen páratlan lehetőség rejlett ebben a vállalkozásban: az anyagismeret orvosi pontossága, élményszerű közelsége, a játékmesteri tudás sokoldalúsága, a jelentés érvényének kiterjeszthetősége a rövid úton való üdvözülés mindenkori veszedelmeire, s végül a személyes érdekeltség koncentrációra kényszerítő komorsága. A remény, hogy e művel talán csakugyan megmentheti magát is.

Horvát tanár úr, a darab központi alakja egy ponton a ráismerhetőségig ugyanazt mondja el, amit betegségével küzdve Csáth többször is lejegyzett, elképzelt: „. . . én most nagy nehezen talpra álltam. Nehéz, nagy munka volt. Háromnegyed évig ittam. Folyton ittam. Mindennap holtrészegen feküdtem le, és reggel, fölébredéskor már ott volt a konyakosüveg az asztalon. Három hónap óta azonban nem iszom. Egyszerre csodálatos erő száll meg. Vágy, hogy még egyszer éljek, dolgozni tudjak, örülni tudjak és egészséges álommal aludjak. Hogyan sikerült ez nekem, ma sem értem, ettől a naptól kezdve nem ittam semmit. Csodálatos érzéseket éltem át. Hallatlan örömöket, amelyek olyan boldoggá tettek, hogy megbocsátottam mindenkinek, és nem bántam semmit, semmit. Örültem, hogy élek, és hogy az életet ilyen gyönyörű szépnek találom. Úgy éreztem magamat, mint a lábadozó beteg. Az ételekben csodálatos ízeket fedeztem föl. A levegőben új illatokat. A hideg víz, amelyben reggel mosdottam, az örömnek, a nyugalomnak és a megelégedettségnek érzésével töltött el. Kezdtem olvasni újságokat, könyveket, érdekelt minden. Ha asszonyok, lányok jöttek szembe velem az utcán, nem néztem többé félre, nem néztem el a fejük fölött, hanem a szemük közé, és megfordultam utánuk. Úgy éreztem, hogy semmilyen igazságtalanság nem történt velem, egy kis baleset mindössze, amit szépen kihevertem, és újra egész ember vagyok. Eközben sokszor sajnáltalak tégedet, mert tisztában voltam vele, hogy számodra a csalódások csak ezután fognak következni. És ha jól sejtem, most következtek el."

Horvát beszél így feleségéhez, aki megcsalta és elszökött egy katonatiszttel, s aki éppen akkor tér meg bűnbánattal, mikor a férje az alkoholtól megszabadulva új életet kezd. Az ihletet szöveg olvastán szükségképpen merül föl a kérdés: miért maradt torzóban ez a nagy feszültségeket hordozó téma? Kosztolányi szavaira kell itt emlékeztetnünk: a morfinizmus sohasem ok, hanem következmény. E vállalkozás kudarcának elsőrendű szakmai oka bizonyára az, hogy Csáth erre: az okra nem fordított elegendő gondot. Azt jelzi ugyan, hogy Horváték a hirtelen jött nagy örökség miatt vesztik el lábuk alól a talajt, s élnek költekező nagyúri életet, de hogy a különben művelt és jó érzésű Horvát miért lép erre a lejtőre, azt nem ábrázolja. Azt sem, hogy ki is tulajdonképpen Horvát, az ember. Ezért sem züllését, sem meggyógyulását nem érezzük drámai jelentőségűnek. A súlypont el is tolódik a fölépülés utáni pillanatra, mikor a megtért asszonnyal leszámolhat. Mintha a konfliktus emberi motivációjánál ezt a leszámolást és az újjászületés örömét Csáth fontosabbnak érezné. Mintha a maga égető vágyát akarta volna beteljesülve

látni, holott a művészi beteljesüléshez a maga pokoljárásának indítékai és tényei révén talán közelebb juthatott volna. E tények nagyvonalú átképzése révén. Az ehhez szükséges bátorságnak és fölénynek azonban már nem volt birtokában. A vány, hogy meggyógyuljon, gyötrelmesebb volt és izzóbb, hogysem önmaga esendőségeit és kiválóságát: sorsát idegen alakokra transzponálva színjátékká dramatizálhatta volna.

A belső kényszer és a témához fűzött reményei nem hagyják nyugton. Többször is nekilát, hogy befejezze ezt a művét, s egy másik kísérletében, a *Zách Klárában* is földolgozza a beteges szenvedély problémáját. Az ismerős balladában elkövetett bűn modern magyarázatához jut így, Kázmér herceg elszabadult indulata emberibb színezethez, de katarzis itt sem képződik. Pedig ezekben a kísérletekben láthatóan ez a magasabb cél. Ezért a tényleges bűn eredetére is fényt vető megjelenítésének hiányát okkal tesszük szóvá. Nemcsak a mélységek iszonyata, de az a részvétet és iróniát egyesítő rétegezettség is megszűnik itt, melynek *A Janikában* tanúi lehettünk. Pedig 1910 után, az álom és a látomások divatja múltán Csáth szemléletében megerősödik az irónia és a részvét. A *Horváték* pátosza és polaritása tehát az emberről és világról való tudás éppen érvényes elemeinek kikapcsolása miatt is szimplább, mint Csáth tehetsége. Így maradt alul utolsó nagy erőfeszítésében a méreggel szemben a szépíró, de küzdelme így is érdemes arra, hogy dokumentumait megismerjük.

A PUBLICISTA

Csáth életművének legutóbb fölfedezett rétegét szeretnénk jellemezni ebben a fejezetben: zenekritikáit, tanulmányait; irodalomról, művészetről, tudományról írt cikkeit, s azokat a nehezen besorolható írásait is, melyeket *Társadalom, művelődés, élet* címszó alatt illesztettünk gyűjteményünkbe. Tudatában vagyunk annak, hogy a tematikai és műfaji változatosság, mely ezekben az írásokban kibontakozik, csak erőszak révén szorítható be a publicisztika fogalmába. Ha mégis lehetségesnek véljük a sokféleség ilyen összefogását, azért tesszük, mert a közírói szándékot és funkciót az anyag egészében jellegadónak találjuk A tanulmányírói véna Csáthban nem volt olyan erős, mint Babitsban vagy a Nyugat második nemzedékének nagy esszéíróiban. Őt nem az önkifejezés kényszere, hanem a fórumok szükségletei sarkallták cikkek írására. Nem egy életterv megvalósítása jegyében, hanem megbízásoknak eleget téve hozta létre életművének ezt a rétegét. A benne rejlő értékek természetére is kihatott ez. Nem az időn átható tudományos fölismerések mélységével, hanem az adott időszak szellemi életét szorosan követő szemtanú élményszerűségével hat. Századunk nagy jelentőségű modern törekvéseit Csáth Géza forrás- és csermelymivoltukban is látta, s róluk benyomásait rögzítette is. Tanúja volt például annak a bennünket különösen érdeklő hangversenynek, amelyen először szólalt meg Szabadkán méltó nagyzenekari előadásban Schubert, Mozart, Grieg. Ismerte a kudarcokkal szabdalt folyamatot, mely idáig vezetett, s az embereket, akik közben tönkrementek. Amit *Muzsikusok* című novellája a művészet módszerével ábrázolt, *Zenei közművelődés* című cikke a publicisztika nyelvén adja elő kiegészítve, magyarázva, elmélyítve egymást, s példázva a legfontosabbat: Csáth a lokálpatrióta szemével, aggodalmával és örömével, de az európai színvonal igényével nézte azt, ami az egykori Szabadkán történt. Műveiben városunk múltja egy átfogó műveltség összefüggéseiben jelenik meg.

Zenei tárgyú írásaira különösen érvényes, hogy az egykori zenei élet egészéről adnak hírt, annak minden jelentősebb vagy érdekesebb eseményét szemmel tartják. Jelen lenni ennyi hangversenyen, ennyi bemutatón, s valamennyiről számot adni, egy erre koncentráló zenekritikusnak is becsületére válna. Csáth orvosi és szépírói munkája mellett látta el hangversenykritikáival a Budapesti Napló, A Polgár, aztán a Világ olvasóit, s meg tudott felelni a Nyugat és a Huszadik Század igényeinek is.

Rejtély, hol tett szert ilyen adottságokra. „Nemrég egy nagyobb vidéki városban filharmóniai társaság alakult — írta 1907-ben. — A társaság első hangversenyén persze minden kaputos ember ott szorongott a színházban.

Nagy részük még nem hallott igazi nagy zenekart és igazi szimfonikus zenét." Szabadkáról van szó, s ez adalék Csáth fölkészülésének nehézségeihez is. Hegedülni ugyan már Szabadkán megtanult, otthon házi muzsikálásokban is részt vehetett, a gimnázium ifjúságának hangversenyein föllépett, olykor egy-egy nevesebb hegedű- és zongoraművészt is láthatott a kaszinó pódiumán, de európai szimfonikus zenekarokat rendszeresen csak 1904 őszétől Budapesten hallhatott, s 1906—1907-ben már avatott kritikusként ír Tilly Koenen, Caruso, Vecsey Ferenc, Jan Kubelík, Leopold Godowsky és még egész sor világnagyság előadói művészetéről. Nyomon kíséri a folyamatot, melyben Wagner, Richard Strauss, Puccini, Debussy, Bartók, Weiner, Kodály a magyar zenei életben helyüket elfoglalják.

Zenekritikáinak különleges jelentőséget elsősorban ez az új iránti fogékonyság kölcsönöz. Különösen a Bartók beérkezését kísérő, áttörését segítő írások jelentősége nőtt meg az időben. Nincs zenekritikus a korban, akiről elmondható, hogy ott volt Bartók első föllépésein, elsőként adott hírt 1906-ban Bartók és Kodály közös népdalfüzetéről, az elsőről, s nemcsak beharangozta újszerűségét, de rátapintott az esemény lényegére is, mikor a beidegzett hangnemek felől vizsgálta a népdal adekvát harmonizálásának nehézségeit és Bartókék vívmányának különleges értékét megmagyarázta.

Fogékonyságában természetesen része van annak is, hogy maga is modern író, az ideges, tépett és zaklatott ember belső titkainak ábrázolója, s egy megváltóan új zenére szomjas művészközösség tagja. Írásain ez az öszszetartozás-tudat át is üt, figyelmét fölfokozza, s a fölismert szövetséges pályájának hűséges követésére ösztönzi. Érdeklődése az Ady-versekre írt zene iránt, zene és irodalom kapcsolata iránt e szövetségtudat legszembeötlőbb dokumentuma. Kiválasztó gesztusaiban természetesen a forrongás bizonytalansága is észlelhető. Néha összemossa az igazán értékeset a hígabbal, a tegnapit a maival. Wagnerért éppúgy hadakozik, mint Bartókért, Weinert érdemén fölül becsüli, s Pucciniről szebb és alaposabb tanulmányt ír, mint bárkiről. Vonzalmának okát nem nehéz kikövetkeztetni jellemzéseiből. Nem titkolja, hogy a csiklandós hangzásokat, a bágyadt, simogató, ravasz és perverz hatásokat, a reszkető izgalmakat, izzó erotizmust, az édes finomságokat és a harsogó szenvedélyt kedveli Pucciniben, bár tudja, hogy ez a zene nem túlságosan igényes.

És azt is tudta, hogy a láz, a szenvedély, az egyéniség, az izgalom, a rafináltság és ínyencség kultusza után — ahogyan ezt az irodalomban is elképzelte — valami másnak: egyszerűbb, bensőségesebb, tartósabb zenének kell következnie. Úgy élt benne a modernség áramában, hogy emlékezete és ízlése a nagy klasszikusokat: Haydn, Mozart, Beethoven tisztaságát és mélységét sohasem felejtette el. Egy bennük gyökerező szerves zenekultúrával lett a modernség képviselője, így vértezett volt a blöffökkel szemben, s alkalmi izgalmak helyett a rendszeres zenei táplálkozás lehetőségeit fürkészte az új zenében is. S az előadókban is azokat becsülte igazán, akik a mű megértését szolgálják tehetségükkel, akik hivalkodó bravúrozás helyett elmélyülnek a műben.

Nemcsak a zenészlángelmék alkotásain iskolázott ízlés, de a magyar zene jól fölfogott érdeke is fontos szempontként érvényesül ezekben az írásokban. A parasztdal harmonizálását Bartók és Kodály azért oldhatták meg ilyen sikeresen — írja egy helyütt —, mert „nagyon finoman zenei érzékkel és a néplélek megértésével dolgoztak". Tanulságos szavak ezek egy írástudó tollából, aki az egyéniség imádatának divatja idején lett íróvá. Arra vallanak, hogy Csáth tudta: egyéniség és nemzeti jelleg nem ellentétei, hanem forrásai, kölcsönös ösztönzői egymásnak.

És nemcsak a zene, a közösség is érdekelte, amelyet a zenéről tudósított. Kritikáit az élménymegosztás szándéka hatja át. Ezért törekszik a hangversenylégkör érzékeltetésére, s arra, hogy a művek mögötti ember iránt érdeklődést keltsen. Ezért írt színesen és természetesen, sohasem tudálékos. De túl az előadás demokratizmusán és szépírói elevenségén, külön cikkekben is szorgalmazta a zenei műveltség kiterjesztését. Ezzel: a zenei közművelődés gondjának vállalásával is az új pártolásának azt a társadalmi érdekű, közösségi változatát valósította meg, mely a Nyugat modernségének legjobb képviselőit jellemezte. Ennek köszönheti azt a fölismerését is,

hogy a modern zene leggazdagabb tartalékai Kelet-Európában rejlenek. Némileg le is becsülte Nyugat-Európa lehetőségeit, de a peremjelleg artézi energiáinak megsejtése prófétikus. S nem valamely misztikus adottság képesítette erre, hanem az a szakszerűség, az a jelenlét, mely a történelem érverését is érzékeli.

A modern irodalom kibontakozását Csáth Géza nem követte olyan szorosan és folyamatosan, mint a zene eseményeit. Benne élt a modernség áramában, de esztétikai, politikai ügyeiben főszerepet vállalni nem próbált, erre adottságai sem képesítették. Ha a helyzet és az alkalom úgy hozta, avatottan tudta képviselni a Nyugat álláspontját, például a Bácskai Hírlapban szülővárosa olvasói előtt, de a mozgalom alakulásába, belső küzdelmeibe nem szólt bele. Adyt is őszintén tudta vállalni, noha Kosztolányihoz testvéri kapcsolat fűzte, s szemléletük is azonos tőről sarjadt. Igaz, ekkor még a Nyugat belső ellentéteit elnyomta a közös érdek: az értetlen és gőgös konzervativizmus elleni küzdelem stratégiája. Nem mondható, hogy Csáth ehhez a stratégiához programosan tartotta volna magát, ez a Nyugat körül nem is volt szokás, de ő még a többi szuverén egyéniségnél is fesztelenebbül szemlélte az irodalmat. Meglepő a szeszély, mellyel Jókait csodálja és Dickens, Tolsztoj és Dosztojevszkij fölé helyezi. Irodalomról szóló írásait ez a szeszélyes elmerültség, a műkedvelő lazasága általában jellemzi. Nincsenek visszatérő alapszempontjai, nem törekedett módszeres és átfogó jellemzésre, benyomásait rögzítette, s eközben ott időzött hosszabban, ahol ehhez kedve támadt. Nem tükrözik ezek az írásai azt a politikai nyugtalanságot sem, melyet e nemzedék nagyjai folyton éreztek és sok változatban ki is fejeztek.

Pedig nem volt érzéketlen a politika iránt. A l'art pour l'art-nak az a politikát, minden politikát megvető fölénye, melyet Kosztolányi később dogmává merevítve képviselt, idegen volt tőle. Igaz, egyik jegyzetében azt írja, hogy a politikai küzdelmek őt nemigen izgatták, nem remélt sokat a magyar alkotmányosdi keretében zajló harcoktól, de ez a kétség inkább szomorú, mint tüntető, s ha valami igazán fontos történt, akkor fölismerte benne az ő életére is kiható jelentőségét. „A hatalomhoz görcsösen ragaszkodó mágnás és dzsentri párt emberei... úgy (...) ismerték a népet, mint akit 5—25 frt-os lélekdíjjal simán lehet vezetni a választásokon — írta 1918 novemberében. — Makacsul állították, hitték, hogy csak ők, csak ők a hivatott vezetői ennek az országnak, s az a rögeszméjük, amely a leghatározottabban kizárt és hátraszorított minden igazi polgári tehetséget. Igaza volt Adynak. Menynyire érezte ő ezt az új időt. És mily *makacsul* bízott benne, hogy az meg fog érkezni. Váratlanul: itt van, megérkezett. Mert az kétségtelen, hogy ez a rendszer, amelyet Tisza, Vojnics báró stb. urak oligarchikus uralma, hatalmi l'art pour l'art passziója jellemzett, borzasztó légkört teremtett itten. Benne éltünk és utóbb magunk se éreztük: mily bűzös. Ők tették azt, hogy az öregek irodalomban, politikában sikerrel nullázták ki a feltörő tehetségeket. Ómiattuk volt az Akadémia óriási vagyona holt kultúrtőke, amely csak néhány tehetségtelen méltóságos úr anyagi érdekeit szolgálta. Ómiattuk kellett Adynak 3—500 kor. havi fizetésekből élnie, Ignotusnak újságírói kényszermunkát végeznie — nekem falusi doktornak mennem..."

Bizonyos, hogy a vád személyes vonatkozását pontosítani lehetne, hiszen tudjuk, miért kellett Csáthnak falusi doktorrá lennie, de a morfinizmust is megelőző végső ok érzékelésében hiteles. Még fontosabb, hogy fölfedi, megnevezi a maga modernségének azokat az összefüggéseit, melyekről a novellista ritkán és jobbára áttételesen beszél.

Publicisztikai írásainak egy csoportját éppen az teszi érdekessé, hogy ezeket a közéleti, politikai indítékokat, vonatkozásokat közvetlenül tükrözi. Ha a berlini rendőrség Isadora Duncannak megtiltja, hogy növendékeit hosszú ruha nélkül léptesse föl, Csáth úgy beszél a tánc természetéről, hogy ennek lényege ellen irányuló önkényességként bélyegezhesse meg a „sörrel táplált rendőrségi agyvelőket" *(Isadora Duncan és a berlini spiszbürgerek).* Mikor Platz Bonifác tankerületi főigazgató nyugdíjba megy, szellemének rideg korlátoltságát úgy idézi föl, hogy a közoktatás papi irányításának ártalmasságát is szóvá tehesse *(Dr. Platz nyugalomban).* Ha egy szegény gyereket Pesten elüt a villamos, önkéntelenül is arra gondol, miért nincsenek Pesten parkok, játszóterek, s ha vannak, miért zárják ki onnan a szegény gyerekeket *(Sze-*

gény pesti kisgyerekek). Az izraeli vak gyerekek gyógyítására gyűjtő Vidal Edu Benjaminról szólva arra az irtózatos mennyiségű pénzre is utal, melyet a fegyverkezésre költenek. Együttérzés, jóság hatja át sorait, mikor a szegényekről, a védtelenekről beszél. Megvetés, mikor a fölvilágosult, szabad emberség ellenségeiről. Mindkét indulatában van azonban valami józan komolyság. Sohasem gyűlölködik, inkább szomorú. „Sírni lehet ezen — írja a szegény gyerekek otthontalanságát szóvá tevő cikkében, de a pátoszt nyomban föl is lazítja: — Komolyan: sírni, kérem alásan!"

Publicisztikájának ez az ere sajnos hamar elsorvadt. Pedig mint falusi orvos sok mindent látott, ami érdekelte volna a fórumokat, amelyeken korábban folyamatosan jelen volt. Hogy ez az ér mégis hamar elsorvadt, abban része lehet a specializálódásnak is. Kitűnt, hogy újságíróként is tud olyasmit, amit mások nemigen tudnak. Így lett ő a modern elmekórtan interpretátora, s e szerepében az új értelmiség természettudományos világképének egyik legsikeresebb formálója. Ebben a szerepében írt cikkei érték szempontjából is fölülmúlják a többit.

Álom című tanulmánya például azért, mert a sokak által csak hallomásból ismert freudizmust, annak talán legérdekesebb eredményét olyan tisztán és egyszerűen mutatja be, ahogy csak igazán avatott szakember képes bonyolult dolgokról beszélni. Még szerencsésebben érvényesül orvosi és pszichológiai műveltsége, mikor a modern ember életvitelének problematikáját test és lélek teherbírása és szükségletei felől gondolja át *(Az időbeosztás művészete).* Gondolkodásának ismerőit is meglepheti az a dialektika, melylyel az emberismeret fontosságáról szólva a társadalmi gyakorlatot és az emberi kapcsolatokat tartja szem előtt. Ez korántsem evidens, hiszen a szépírók közül sokan, például Kosztolányi is, a szemlélődés világ fölötti aktusaira gondolnak, ha a megismerésről beszélnek. Egyoldalú viszony ez, melyben csak a szemlélő az aktív. Ahogy Csáth az önismeretről, emberismeretről gondolkodik, abban könnyű fölismernünk a modern szociológia intencióit, bár igaz, a belső adottságok taglalásában jóval tüzetesebb. Ám ez a tüzetesség napjainkban, mikor a személyiség szerkezetére, súlypontjára, magvára olyan éles és kíváncsi figyelem irányul, érdekesebb lehet, mint Csáth kortársai számára volt.

Mert a kortársakat a titok léte jobban izgatta, mint természetének megismerése. Csáth is meg-megáll a rejtett tartalmaknál, az egyéniség titkánál, de sohasem a tehetetlenség borzongásával. Nem mitizálta divatos témáját, a pszichét, elmondta róla, amit a kor tudománya föltárt, s ezt a tudást a társadalmi ember érdekei szerint egy „magasabb humanitás és emberi erkölcs perspektíváiba" állította.

Mert hitt ebben: a megismerés értelmében, gyakorlati hasznában. S ha hisszük, hogy minden írása mögött ugyanaz a szemlélet rejlett — s ennek tagadására semmi okunk —, akkor csak megerősödhet az a meggyőződésünk, hogy a kóros eseteket prezentáló novellák tényleges kórt és nem a világ időtlen érvényű képletét tükrözik. A dermesztő érzékletesség is erre vall: a vigyázó szellem éber szigorára. Szigorra, mely a változtatás akarata miatt dermesztő, s a szebb élet vágya miatt költői, ha megenyhül. „Nem lehet abba belenyugodni..." — vonja le a szegény gyermekek sivár életéről írt diagnózis konzekvenciáját. A novellák sohasem közlik ilyen direkt módon a bennük formát öltő diagnózis értelmét, de így is nyilvánvaló, hogy a kórkép az egészség érdekében készült. A mű egésze csak hitelesíti ezt az értelmezést, s jobban kiemeli Csáth Géza életművének magasrendű értelmét.

Ez az írás annak a kétkötetes gyűjteménynek az utószava, amely Csáth Géza válogatott műveit — novelláit, drámáit, jeleneteit, kritikáit, tanulmányait és cikkeit — tartalmazza és *Ismeretlen házban* címmel hamarosan megjelenik az újvidéki Forum gondozásában.

BORI IMRE

A „HOMO NOVUS" NAGYSÁGA ÉS TRAGÉDIÁJA

1.

Csáth Géza a modern magyar irodalom „homo novusa" — életművének mostanában feltáruló teljessége is erre figyelmeztet. Elődjei és kortásai között voltak nagyobb formátumú egyéniségek, de az „új" ember „új" művészetének igényéről senki sem beszélt meggyőzőbben, nagyobb hittel és polémikusabb szenvedéllyel az 1900-as években nála.

Nem pusztán író volt, mint legtöbben századunk magyar irodalmában, hanem mindenekelőtt *művész,* a testet öltött sokoldalúság tehetségében, képességekben és érdeklődésben egyaránt. Tudatában az „élni" kérdései fogták össze nemcsak az ember és világ hétköznapi viszonylatait, hanem a művészember általános kérdéseit is. Festett és zenét szerzett, jól hegedült, zenekritikákat írt, a legjobb novellisták között tartották számon. Műveltsége humán jellegű, világképe azonban elsőrendűen természettudományos: orvostanhallgató, majd orvos, akit a „legmodernebb" betegségnek, az idegbajnak, a gyógyítása érdekel. Anatómiai kérdések, kórismék, fiziológia — az emberi test determinizmusa és elmebajokban tüntetően megnyilatkozó irracionális és illogikus gondolkodás, érzelmi patológia „mélysége" és „magassága" találkozik ebben a művészelmében, amely az *Ópium* című novellájának hősével hirdetteti: „azért élünk, hogy éljünk." A „lét magasságaiba" vágyakozott, s a kábítószer betegeként veszítette el önmagát, hagyta fényes képességeit parlagon — életrajzi kérdések szintjére süllyesztve, mi valójában a művész teljesség utáni sóvárgásának esztétikumban megnyilatkozó „valósága" lehetett volna. Nem vonzó, de fölöttébb tanulságos tehát Csáth Géza életpályájának utolsó évtizede. Különösképpen, ha nem az ember vergődésére figyelünk, aki már végzetes élvezetének rabja, hanem arra a filozófusra, aki mintegy bölcseleti megalapozottsággal fecskendezi be szervezetébe az első kábítószeradagot. Ezt még a művész tette, már elégedetlenül sokoldalú tehetsége eredményeivel, a megszerezhető teljesség problematikus voltának tudatában, hogy cáfoljon természeti és társadalmi törvényeket, átugorja az Idő és a Tér kerítéseit, s ne csak az önmagáért való élethez való jogot hirdethesse, hanem az önmagáért való élvezet magasabbrendűségét is. „Kéj" — nevezte nevén, aminek első elbeszélései egyikében már nyomába szegődött. „Az élet egyetlen oka és célja az élet maga — hirdeti 1910-ben —: a vágy, ami kielégítésre törekszik, ami mozgásra, küzdelemre kényszerít, ami kormányozza az élő s élettelen anyagot egyaránt." Amikor ezt a mondatát írta, már túl volt a „kéj természetes értékének" a becsülésén, már mesterséges úton való fokozása lehetőségével játszott — a „homo novus" minden után sóvárgó parancsára. Egy évtizedek óta érlelődő, az 1910-es évek legelején beérő konfliktushelyzet oldódott meg Csáth Géza tragédiájában. A magasabbrendű élvezetek utáni vágy igézte, s mert az élet csak szítani, de kielégíteni nem tudta, a vérbeli kísérletezők példáját követve, mesterséges úton készült megszerezni ezeket az élvezeteket. „A lótuszevők, kokafát rágó bolíviai, chilei és perui ősbennszülöttek, a kínai és japán ópiumszívók, az európai morfinisták, kokainisták, alkoholisták • mindannyian tulajdonképpen ennek a konfliktusnak a szomorú áldozatai voltak vagy azok. Mindent föláldoznak ők, hogy megszerezzék maguknak azt a tartós jó érzést, azt a kéjt, amely a nemi élvezetekkel közeli rokon, s amit maguknak megszerezni másként nem tudnak." *(Jegyzetek egy új rajzgyűjteményről és a művészetekről.)*

Nem életrajzi kérdések a Csáth Géza sorsa felvetettek, hanem bölcseletiek. A művészetek teljessége, szép összhangja és az élet élésének a teljessége — ezek a vágyképek üzentek gondolataiban elemi erővel, miközben szüntelenül a disszonanciák, harmóniahiányok kísértenek vaskos valóságként, „új" művészetként, amellyel egynek tudta magát. Amikor maradéktalanul vállalta ezt az új művészetet, felismerte életről és élethiányokról valló szellemét is, elannyira, hogy a művészetekről való gondolkodása igen hamar az életről való gondolkodás síkjára került át, amelyen már nemcsak esztétikai kérdések vetődnek fel, hanem az élet élésének a problémái is. Hadd hivatkozzunk ismét az *Ópium* című elbeszélésére:

„Az arcunk a tükörben merev, idomtalan színfoltokban jelenik meg, amelyeknek nyilvánvalóan semmi köze hozzánk. Vonatok érkeznek a pályaházakban, az utcákon emberek, kocsik, lovak sietnek, mindez csodálatos, szenvedést okozó, de egyszersmind érthetetlen és furcsa, úgyhogy azt a meggyőződést kelti föl, hogy a dolgoknak ebben a formában nincs semmi oka és célja. El kell tehát menekülni valahová, ahol azok egyszerűekké és könnyen megfejthetőkké válnak.

A gyönyör eltünteti a körvonalakat és az értelmetlenségeket. Kihelyez bennünket a tér béklyóiból, és az idő zakatoló másodperc óráját megállítva, langyos hullámokon emel bennünket a lét magasságaiba . . ."

Felmerül tehát a kérdés: van-e Csáth Gézának „filozófiája"? Mit tanít életről, halálról, szépről és jóról ez a „homo novus" századunk első két évtizedében? Felelni természetesen nyílt egyértelműséggel a Csáth Gézáról való mai tudásunk fokán talán nem is lehet ezekre a kérdésekre. Filozófiai ismereteinek minősége és mennyisége még felmérésre vár, nyilván nem más jellegű és típusú, mint kortársaié. Az „életerő" elmélete őt is foglalkoztatta, s legalább olyan mértékben visszájára fordulása az élet hétköznapjainak taposómalmában, mint „napos oldala", ahol az élet virágzik. Erre mutat *A Kálvin téren* című novellájának tizenkettedik része is, amelyben arról beszél, hogy az igazi célját veszített életerők ellenséges hatalomként támadnak fel. „Mert a sok elhalt, elpusztult, sárba taposott, elvénült erő, amelyet az emberek, a sietők, dolgozó emberek, leányok és fiúk itt elhullattak, a kövek hasadékai közül, a sínek nyílásai közül kibukkan, összesűrűsödik, és áldozatokra les . . ." Mindenképpen szemlélete tengelyében kell tudnunk az élet éléséhez való jog kérdését is, ami — novellái hőseinek tanúsága szerint — a „kéj" megszerzésének jogát jelenti, hiszen hősei rendre azért élnek, hogy megszerezzék ezt a „kéjt" — individualizmusuk legteljesebb manifesztációjaként. Az már szinte természetesnek látszik, hogy novellahősei, minthogy a világ megfosztotta őket a kéjhez jutás egyenes és közvetlenül célhoz vezető útjaitól, a patológikusba transzformált lehetőségekbe kapaszkodnak, s a hétköznapi logikához viszonyítva nem normális módon érnek célba. A kor gyermeke tehát Csáth Géza életfelfogása ilyen jellemzőivel, azé a koré, amelynek tudósa Freud és Krafft-Ebing volt.

Az is bizonyos ugyanakkor, hogy Csáth Géza a korszak legtöbb magyar művészénél világosabban érzékelte a modern ember elidegenültsége tényeit, s ezeknek esztétikai öntörvényeit szabatosan, részleteket is feltáró módon tudta megfogalmazni, novellái egy sorozatában pedig művészi „életté" tudta változtatni.

2.

„Homo novus" volt — a modern művészet igényét az idegeiben hordta. Már akkor „modern" művész, amikor valójában alig tud valamit is a művészetekről. „Festő akartam lenni. Bizarr színkeveréseimet és elnagyolt vázlatszerű rajzolási módomat azonban rajztanárom kinevette és elégségest adott. Annál nagyobb volt az elégtételem, amikor egy szegedi kiállításon Rippl-Rónai pasztelljeiben igazolását láttam mindannak, amit rajzolásról, festésről magamban elgondoltam. Ugyanígy jártam a dalaimmal is. Kezdettől fogva szabad atonális hamonizálást, aszimmetrikus ritmuskombinálásokat alkalmaztam bennök. Apám kijelentette, hogy amit írok, az nem zene, később azonban, amikor Budapesten először hallottam Debussyt, ugyanaz a nagy öröm volt a részem,

mint Szegeden, mert bizonyítva láttam, hogy amit a levegőben megéreztem, az csakugyan az új idők új művészi kifejezésmódja, amit megsejtettem — az a modern művészet..." Ne csodálkozzunk, hogy még ebben az 1913-as vallomásban sem bukkan fel az irodalomra való hivatkozás. Csáth Géza ugyanis esztétikai fogalmi gondolkodásának a zenében találta meg természetes talaját. Amikor esztétizál, majdnem minden esetben zenében gondolkodik, az irodalomesztétika kérdéseit ellenben alig érinti. Hogy a képzőművészet és a zene a modern ízlés történetében úttörő szerepet játszott, az is adott ebben az esztétikai világképben. Egy Szinyei Merse Pál vásznain előbb adott jelt magáról az impresszionizmus, mint az irodalomban, s a modern ember „zenei" üzenetei hamarabb váltak érthetőkké, mint az irodalmiak. Az irodalom Csáth szemléletében mindig a művészi praxis kérdése: kevés számú irodalmi kritikája is ezt bizonyítja. Erőssége a zeneesztétika mindenekelőtt.

„Zenei" szemlélete a szokványos, hagyománytisztelő nézetektől feltűnő módon különbözik. Írásaiból ugyanis kitetszik, hogy a zene történetének évszázadait a maga jelenének muzsikája alapján értékeli. „Hisszük és valljuk — írta —, hogy a régi művészetet csak a ma művészetének megemésztése után lehet és kell élvezni. Csak Ibsen után jöhet Aiszkhülosz és csak az értheti meg Bachot igazán, aki már megértette Wagnert, már rajongott érte és már egy kicsit kiábrándult belőle..." Árulkodó vallomása ez Csáthnak, s jól jelzi, hol tart a modern zene értésében. Már nem wagneriánus, az ő szemében a barokk zene nagyjai trónolnak és bécsi klasszicizmus kiválóságai — ahogy azt kora zenei ízlése diktálja. Ennek a zenei ízlésnek a csillagai pedig Debussy és Strauss, Bartók Béla és Weiner Leó. Bizonyos fenntartásokkal tehát Csáthot a magyar szeccesszió művészetteoretikusának is nevezhetjük. A szecesszióénak, amely azonban már az expresszionizmust is dajkálja és a népművészet iránti fogékonyságot is finomítja. 1907-ben Magyarországon is diadalmaskodni látja az új művészet szellemét. „Mi is történt? Láttunk Meunier-szobrokat, Beardsley-rajzokat, Gauguin-képeket, Wedekind-darabokat, Hauptmann, D'Annunzio, Wilde, Ibsen, Maeterlinck fokozott erővel vonultak fel a színpadokra. Hallottunk Debussy-muzsikát, D'Indy-szimfóniát, Puccini operái jobban hódítottak, mint valaha. Szóval mindaz megtörtént, amitől Magyarországot — mint valami kis beteg gyereket a szabad levegőtől gondosan őrizték..." S írja ezt abból az alkalomból, hogy Richard Strauss *Salomé*ját végre bemutatták Budapesten, hiszen *Salome* a kor mitológiájának központi alakjai közé tartozott, s patológiája öltött benne testet.

A zenei konzekvenciái a programzenét állítják figyelme középpontjába. Erre esküszik, s forrásai nyomozásában Beethoven kései műveinél állapodik meg — a programzene egészen friss változatait tartva szem előtt. Jól látja és pontosan interpretálja tehát az akkor új zenei ízlés jellemzőit. Ismérvét a „hangkeverésben való gyönyörködés" mozzanatában jelöli meg, s következetesen hirdette, hogy a modern harmóniák valójában disszonanciák. Többször is meghatározza: „Igen sok disszonancia — igen kevés harmónia! — ez a modern zene recipéje..." — írta a *Jegyzetek a zeneművészet fejlődéstanához* című tanulmányában. „A modern muzsika — szögezi le a *Zenei események napja* című 1909-es írásában — nem elégszik meg a halló szervvel és az annak szorosan megfelelő agyberendezéssel; kisajátítja magának az egész testet a szívvel, a léppel, a gyomorral, az izmokkal, a nemi szervekkel együtt. Már maga az új zenekari technika is elárulta ezt a tendenciát. Nézzünk meg egy Wagner-partitúrát. Teljesen kiveszett belőle az a szép matematikai proporció, amely még Beethovennél is mindenütt megtalálható..." A disszonanciákra esküszik konok következetességgel, s azt a zenét ünnepli, amelyre a modern ember „egész idegrendszere rezonálni" tud. Az ember tudatalattija is, mint már Wagner zenéje hallásakor is, amely „rejtek utakon a fülbe jutva, mintegy az öntudat alatti agyrégiók nyugalmát bolygatja". S így folytatja: „Lefutnak a kisagyba, a hátgerincbe, kifejtik hatásukat a szívidegekbe és eszünkbe juttatják rég elmúlt őszi napok és téli éjszakák nyugovó emlékeit..." Zeneeszménye azonban nemcsak a maga korában volt példamutatóan „modern" — megelőzte is korát Magyarországon, amikor így írt: „Nincs melódia, ritmus, kottapapír és hangszerek; nincs harmonialehre, nincs szabály. Minden az agy és a fül új gyönyörűségét szolgálja..."

A Bartók Béla művészetére esküszö Csáth Géza kivételes jelensége a magyar esztétikai gondolkodásnak, ám esztétikai írásainak a kontextusában semmiképpen sem tartható rendhagyónak ugyanakkor. Bartók muzsikájában is a „démonit" szereti. „Hangzásban csupa izgalom. Új, sohase hallott hangszínek, vad erőszakos ritmusok, amelyeknek lüktetése Petőfi hetvenkedő harsány poémáira emlékeztet. Mint hangsorokból álló tüzes rakéták röppennek szerte a zenekarról az új, intim és merész ötletek..." (*Bartók Béla.*) Egy esztendővel később, 1909-ben pedig így jellemzi: „Formában, kidolgozásban, hangzásban egyaránt merő újság ez a zene és az alapja, a gyökere mégis ott van mindannyiunkban. Ezeket az érzéseket minden finom idegű ember érezte! Ezeket az akadozó ritmusokat, a rokonságban nem lévő hangok makacs disszharmonikus összetalálkozásait! Tovább megyek: az irtózást a közönségestől, az alsó és felső dominánshangzatoktól és a kádenciáktól! Szubtilis, elrugaszkodott, az álom és az őrület határain mozgó lelkiállapotok ezek, amelyeknek kifejezésére való jogosultságát vagy érdemességét mindenki tagadhatja, csak az nem, aki elismeri, hogy amit X. Y. ki tud fejezni, azt joga és kötelessége is kifejezni, s ha ez a kifejezés fölkelti az érdeklődést, akkor a művészetének megvan a létjogosultsága..." (*Bartók Béla új kottái.*)

Bartók „fantáziabirodalmának" jellemzései kétségtelenül esztétikai hőstettek a kilencszázas évek végén is még, akárcsak az Ady Endre költészetével megfuttatott párhuzama is. Tanulságai azonban nemcsak a maga korában érvényesek: arról a Bartók Béláról beszél Csáth, aki kora emberi lelkiségét kifejező zenét írt, s akinek művészalakját még nem homályosította el a „tiszta forrás" közhelyének a köde. Csáth — igen pontosan és lényegre mutató módon — a „modern" magyar zenét megteremtő Bartók népdal felé való fordulásában ennek a népzenének „kontrapunktikus felhasználását" emlegeti egészen a szecesszió szellemében, mint teszi Weiner Leó zenéjével kapcsolatban is. Weinerről írta: „Megérezte, hogy a magyar muzsika ornamentális elemei mennyire faraghatók és alakíthatók, ha szélesen folyó szonátaformában akarunk velük dolgozni. Ritmikája a magyar táncok és népdalok ritmusaiból stilizálódik ki és eredeti kontrapunktikában szövődik egy intim, kedves, jókedvűen méla s egyszersmint egyéni zenekari nyelvvé..." Csáth nem népzenei külsőségekről beszél akkor sem, amikor kora szellemében ornamentikát emleget, hanem zenei világ-gondolkodásáról, a népdal „lelkének" megsértéséről és művészi felhasználásáról akár szimfonikus költeményben is. Példáit a nagy klasszikuskor műveiben szemlélhette, magyar gyakorlatának első nagy eredményeit pedig Bartók Bélánál, s nem Liszt Ferencnél, mint legtöbb kortársa (Liszt „soha át nem érezte... a magyar zene hangulatait, vastag, erőszakos és tudományosan német módon kezelte a népdalok melódiáit, ritmusait, harmóniáit..."). Csáth szemléletének eszmei alapjait kutatva a zenei fajisággal kapcsolatosan idézhetnénk definícióját, amely szerint ez „a kultúrembernek önmaga előtt is titkolt állati és szent ösztöne, vonzalma a föld, a hely iránt, ahol született, ahol járni tanult, ahová az emlékei kötik". Valójában a szecesszió általánosabb világszemléletében fedezhetjük fel, bár még a fentebb idézett meghatározásában is a tudat alattira való hivatkozás is ide kapcsolható. Lényegében a „szűz melódia birodalmáról" van szó, ahová Bartók és Kodály érkezett népdalok harmonizálásával, mindenekelőtt pedig eredeti művek költésével, egészen az egyedi és az általános művészeti dialektikájának szellemében. Nem hagy kétséget Csáth, hogy ilyen igény munkált benne a magyar zene szecesszióban gyökerező megújulását és világszínvonalra való emelkedését üdvözlő írásaiban. Ő „olyanféle áramlatra gondol, mint amilyen a primitívkedő preraffaelitáké volt a piktúrában": „A muzsikában is jó már ez a termékenyítő áramlat. Visszatérni az egyszerűségekhez, megkeresni a legegyszerűbb kifejezésmódokat, a legegyszerűbb eszközöket!..." Van példája is erre, Debussy operája, a *Pelleas és Melisande.*

Csáth Géza figyelme ugyan elsőrendűen a zenére összpontosul, a korában magukról jelt adó többi művészetre is reagál, s kritikáiból kitetszik, szemlélete egységével nézte ezeket is. 1906-ban írta a *Forradalom a hangversenyteremben* című cikkében: „D'Indy mint zeneszerző a zenei hatásnak olyanféle új eszközeivel dolgozik, amelyet a költészetben Baudelaire és Verlaine találtak meg. Igen, élet és művészet nem differenciálódnak többé egymástól. A művészek újra hallgatják, újra megfigyelik a világot. Többé nem a régi kottákból, a régi versekből fűtik fel a fantáziájukat... A piktorok ezen az úton akad-

tak rá, nem is olyan régen, a természetre, a tájképre..." 1907-ben a „jó és teljes" magyar Baudelaire-t, Verlaine-t, Rimbaud-t, Mallarmét, Richepint követeli, 1909-ben pedig Baudelaire és Debussy „közösségét" emlegeti — kétségtelenné téve, hogy amint a zenének az élettel való ekvivalenciáját tartotta fontosnak, az irodalomban a zene képezi összehasonlító alapját. Esztétikája zeneesztétika tehát — kora művészetének szellemét ebben tudja legteljesebben szemlélni és szemléltetni, fogalmi nyelven a modern zenéről tudott szólni. A „homo novus" sokirányú érdeklődésével magyarázhatjuk ugyanakkor, hogy nem a zeneszerzésben, hanem a novellaírásban találta meg művészeti praxisának a területét.

3.

Csáth Géza novellavilágának megközelítése — a fentebb elmondottakból következően — „művészi" szféráján át látszik a legbiztosabbnak. A novellák útmutatását követve Thury Zoltán-indításokat éppen úgy kereshetünk, mint Baudelaire-nyomokat, különösképpen, hogy Csáth Géza volt, aki 1904-ben *A kis költemények prózában* egyik darabját, az *Idegen* címűt, a Bácskai Hírlapban közölte magyarul. S figyelhetünk a századvég orosz íróira is: Leonid Andrejev regénye, a *Köd*, ott van *Az új nemzedék* című regénytöredéke hősének poggyászában az elnyűtt Andersen-mesekötettel egyetemben. Ha majd hozzáférhető lesz Csáth Géza életművének egésze, a filológiai vizsgálódás megnyugtatóbb módon rajzolhatja meg az írónak nemcsak szellemi hátterét, hanem közvetlen kapcsolódásainak hálózatát is, felfedve elődjeit és mestereit a magyar novellairodalomban és a kor világirodalmában. Diószegi András Papp Dániel, Bródy Sándor és Thury Zoltán nevét emlegeti — joggal — Csáth Gézával kapcsolatban (*Ady, Csáth és a szecesszió*), ám megelégszik a naturalizmusra való sommás hivatkozással, *A vörös Eszti* című novella utalása alapján. Az igazság kedvéért írjuk ide mi is a novellának ezt a pár mondatát, hogy kitessék, a közkeletű naturalizmusnak epizodikus volt a szerepe Csáth művészetében: „Ekkor egy időre — csak rövid időre — elhanyagoltam Andersen bácsi könyvét. A nauralista írók művészete iránt érdeklődtem, s azt képzeltem, hogy Andersen bácsi mint művész alaposan elbújhat mellettük, akik tökéletesen és részletesen figyelik meg az életet. Nem tudtam még, hogy a bölcsesség nem az őszinteségben van, s nem is a hazugságban, hanem másutt, a kettőn kívül. Persze ezt már csak jóval később sikerült megállapítanom. Akkor, amikor már Budapesten éltem, és az orvosegyetemen a bonctant, a szövettant és többi tudományokat kezdtem tanulni. És ekkor visszatértem Andersen bácsihoz is..." Csáth novellaírása, miként szelleme és módszertana bizonyítja, túl van már a naturalizmuson, s nyilván egy Bródy Sándor neve sem a naturalizmust, hanem a szecessziót jelzi. Szorosabb kapcsolatra gyanakodhatunk Thury Zoltán és Csáth Géza művészete között. Thury is „művészlélek", és Csáth előtt járt nemcsak az „életigazságok" ábrázolásának igényében, hanem a „festői" látásmód érvényesítésében is, s ő is, akárcsak Papp Dániel, a gyermekkor világának művészeti kiaknázására ösztönöz, megmutatva a benne lappangó emlék- és varázslatmotívumoknak a művészi jelentőségét.

Csáth többlete azonban még a naturalizmusban fogant korai novellákban is szembeötlő, miként azt az Illés Endre készítette *A varázsló halála* című Csáth-gyűjtemény első darabja, az 1904-es dátumot viselő *A tor* is példázza. Magja egészen anekdotikus, a freudista sugallatok az esemény szimbolikus vonásait csalják elő, elannyira, hogy a vékonyka cselekménnyszál erotikus jelképek között fut, sejtések és sejtetések váltakoznak, s viszik a cseléd-lánynak, Marisnak, a sorsát a hentes karjai közé. Az indító kép hosszabb, részletezőbb leírása is jelzi, hogy az „erős" vörös, de finom szőke pelyhekkel borított" testű tizenöt éves leány elbukásának napja következik:

„Künn gyenge dér esett, s az udvar kövei sikamlósak voltak. A lány majd elvágódott.

— Ha-né! — sikoltott a fogai között.

Az udvar végén röfögött és turkált a koca, amelynek ma leend a tora.

Odament hozzá Maris, és megsimogatta:

— No, te is fölkeltél már, kocám, abbahagytad az alvást, ne neked, szegény kocám, levágunk máma, elgyön az az ember a nagy késsel, sutt le a nyakadat, szegény árva..."

Csáth tehát egész fiatalon novellairásában a vágy nyelvén kezdett beszélni, s hagyta, hogy a „test" szólaljon meg, hallgatva és figyelve „üzeneteit" — egyúttal azonban megőrizve a rajz tiszta vonalzatát is, későbbi írásainak nagyra becsülhető erényét. A „tiszta" leírás, s a vele járó festőiség már az érettségizõ gimnazista írásait jellemzi. Nem orvosi tanulmányai következménye, magával hozott jellemzője a leírás ilyen modern, „szecessziós" igénye is. Ismét *A tor* című novellájából idézünk:

„A téli *éjszakának* vége volt... és messze, a *fekete* háztömegeken túl: ott, ahol a mezõ *homályos* vonalban végződik — egy *szürke* csík jelent meg az ég alján. Fönn még a csillagok pislogtak. És lenn a házak között, a mély *árnyéktalan sötétségben,* ahol az alvó emberek lélegzése hallatszott, még semmit sem tudtak arról a *szürke* csíkról..." (A kiemelések az enyémek. B. I.)

A novellák első, 1904—1905-ös sorozata írása közben egészen *A tor* jelezte csapáson halad. Hadd utaljunk *A kályha* vagy *A béka* című novellájára, vagy a *Mariska az anyjánál* című elbeszélésre. Mindegyik a vágyképzet köré szerveződik, a megoldások különbözősége pedig a novellaíró lehetőségeit példázza a tudatalattinak jelzéseit rögzítő formák megválasztása kapcsán. *A béka* című jellemző erejű ezek közül, amely félreérthetetlenül vall *A babona és a varázslat* című könyv olvasásáról: mutatja az író fantáziának tápláló forrásait, a „valóságot", s az írói készséget is, amely ebből a „valóságból" az emberi kívánság realizálódásának a novelláját alkotja meg:

„A vidékünkön az a hit van elterjedve, hogy amely házban ilyen szőrös béka éjjel megjelenik, ott hamarosan meghal valaki. Abban az időben több ilyen esetet hallottam. Egy szomszédunk — jómódú gazdaember — mondta nekem, hogy a saját szemével látta az átkozott szőrös békát, és leánya, a szép, tizennyolc éves Ágnes, rövid időre ezután meghalt..."

Így hal meg a hős felesége a békával folytatott küzdelem után két héttel, minden különösebb ok nélkül, hogy a babonás jóslat beteljesedjék. Tulajdonképpen a lélek hangjairól van szó, s még inkább arról a „kiáltásról", amelyet 1895-ben Eduard Munch festett meg:

„A hang ismétlődik. Erősebben és erősebben. Hallatára idegeim minden szálát elállja a rettenet és a kín. Valami üvöltő, panaszos, hívó és fenyegető hang, amelyet majd végtelen messzességben, majd közvetlen közelemben hallok, mintha az ágyam fájából és a szobabútorokból áramlana felém.

Mintha egy halálra kínzott, kicsi gyerek nyöszörögne. Mintha valami kitépett szárnyú vén bagoly üvöltene az éjszakában az elmúlásról..."

A gyilkosság című Csáth-novella — *A béka* ikertestvére — a „valóság" síkján beszél életről és halálról. Ami *A béka* címűben álom volt, itt valóság, s ami valóság, egyúttal fantasztikus vonásokat ölt. Ez is egy éjjeli küzdelmet mond el, csak itt a „béka" Péter, a hős nemrégen még kocsisa, „olyan szűk mellű, beesett, borostás arcú, gyér bajuszú paraszt", aki primitív szerszámokkal akarta megfúrni a páncélszekrényt. A „két hét" motívuma itt is felbukkan, s egy hasonlatban a béka képe is megjelenik:

„Két lépéssel a pénzszekrénynél voltam, s amint számítottam is, beleütköztem a rablóba. Egy állati hang szakadt ki belőle. Éreztem, hogy ez az ember halálosan megijedt. Beleharapott a jobb kezembe, mire én a bal kezemmel szemébe bokszoltam, és megkezdődött a küzdelmünk a koromsötétben. Csak harapni tudott ez az agyonrajedt ember, de én lenyomtam a földre, és körülkaroltam a térdemmel, úgyhogy a bordái ropogtak. Erre lihegve köpködni kezdett, mint egy varangyos béka. És amikor lefogtam a fejét, a ruhámba vájta fogait..."

Amikor ezeket a novellákat írja, már túl van naturalista lelkesedésének szakaszán: életről való tudása kap novellaformát ezekben, mégha látszólag közvetlen tapasztalata játszaná a nagyobb szerepet, mint az *Apa és fiú,* a *Trepov a boncolóasztalon* s részben *A sebész* című novellában. Akár friss benyomásokra is gondolhatunk, amelyeket az éppen orvosi tanulmányait kezdő író a bonctermekben szerzett, már eltanulva ennek a különös, fehér és ridegen csillogó világnak a zsargonját is, kérkedik szaktudásával, jártasságával.

Novellafelfogásában azonban közelről sem kamatoztatja a várható mértékben és jelleggel. A történetek anekdotikus csattanóját természetesen felhasználja, ám a bizarr felé való sarkítással a „különös" iránt való hajlandóságát hagyja érvényre jutni. Az *Apa és fiú*ban az apa csontvázát vivő fiú látványa („Elszántan sietett előre furcsa terhével, miközben szemeit lesütötte, mintha pirult volna édesapja miatt. Keresztülment a nagy folyosón, és még néhány elkésett orvosnövendék látta, amint viszi a csontvázat, melynek kezei, lábai valami különös táncot jártak, amint a borotvált arcú ember ügyetlenül magához ölelte. A fiú az apját."), a *Trepov a boncolóasztalon* címűben a hullát megpofozó szolga „hőstettének" leírása jól jellemzi Csáth élet iránt való érdeklődésének az irányát. Ha a „különös" szituáción kívül valami érdekelte az írót ezeket a novellákat írva, az a lélektani helyzet bizarrsága. Az *Apa és fiú* címűben teljességgel kihasználatlan marad ugyan, néhány utalást találunk csak az apa csontvázával magát szemben találó fiú lelki drámájának érzékeléséhez, hiszen abban a szeretet érzését a meghökkenését váltja fel, ezt pedig a mérnöki racionalizmusnak a hulláma borítja el, a fiú lelki vihara, „mielőtt jött volna, elsimult a tiszta, porcelánoktól csillogó boncteremben; a bánat, a halál fájdalma elillant, és fölolvadt a nagy ablakok világosságban", A *Trepov a boncolóasztalon* címűben azonban már bátrabban él elemzésével, hogy Ványa bizarr tettének, Trepov hullája megpofozásának motívumait felfedje. Ezek pedig rendre vágyteljesülések felé mutatnak. Ványa a hulla meggyalázása után, szenvedélyfeltörése pillanatai után, hiszen már dadogva is beszélt, „mert az arca is kipirult a nagy izgalomban" de „egészséges emberek tiszta lélegzésével aludt el", mint *A tor* cselédlánya a szeretkezés után, s ahogy alszanak majd a Witman fiúk a gyilkosság után.

A „vágy" és teljesülése — ezek pólusai már a korai Csáth-írásoknak is, s az ezek között támadó feszültségben pattantja ki a novella-szikrákat, világítja be az élet sötétségét, fedi fel a lélek mélyét. Még kutatja ennek az új, a magyar novellisztikában akkor aránylag ismeretlen mondanivalónak a kifejezési lehetőségét, de már érzékeli, hogy tragédiától komédiáig a lehetőségek széles skálája kínálja magát, ám mert ő nagyon is kora gyermeke, a misztikusnak, a rejtelmesnek az irányában kísérli meg az írói továbbjutást, hiszen az emberi test tudományával való barátkozás közben is a „lélekkel" tud elsősorban szembenézni, s mi nem *emlék* vagy nem *vágy*, valójában nem tud mit kezdeni. (Gondoljunk például a *Gyilkosság* című novellájában az indirekt módon való előadásra!) A „lélek" azonban láthatatlan, üzeneti emberi cselekvések alakjában érnek a figyelőhöz. Csáth nagyon is tudatában van tehát a novella-események viszonylagos voltával, s éppen ezért írói praxisában egyértelműen tudja felvetni a novella szempontjából jelentősnek a kérdését is — azzal, hogy a jelentéktelennek látszót, majd a történés nélküliséget is előnyben részesíti. Jelét láthatjuk ennek a törekvésnek már *A tor* címűben is, s tüntetően ezt adja a *Mariska az anyjánál* című elbeszélésében — a korai novellák talán legjobbjában. Nyilván nem is tudja pontosan, mit is valósított meg ebben a novellában, legfeljebb a „majkóhoz" való megérkezés napjának festői-érzelmi telítettségű egy mondatában gyönyörködött („És megérkeztünk egy sárga színű, kissé már fázós augusztusi napon..."), s a múlandóság lenge illatának leírásában, amely erre a mondatra következik. Ilyent akkoriban alighanem csak egy Rippl-Rónai vásznain lehetett látni és érzékelni:

„Mikor beléptünk a Májkó szobájába, mindjárt megcsapott az a finom, sajátos szag, amelyet csak igen öreg asszonyok szobáiban tapasztalhatunk, s amelyben a ménta illatától kezdve régi levelek porzójának, jól kivasalt és bizonyára megsárgult öreg fehérneműnek, apró kincses ládikának, tömjénnek és muskátlinak édesen elvegyülő illatát érezni. A mama egy óriási bőrkarosszékben ült az ablak mellett, és a vakok méla arcával bámult maga elé. Finom, halványsárga arcán fehér, nagyogó fénysávot vont az ablakon özönlő fény. Fekete ruha volt rajta, és fekete főkötő takarta ezüstszín haját..."

A „májkó" és lánya összerezzenéseinek apró futamai, az emlék elbizonytalanodott voltának üzenetei, a befejezés bizarr kis epizódja ugyanakkor jól jelzi már az atmoszféra rajzával egyetemben, hogy a „lelki szenzáció" megidézése volt fő célja az írónak, s hogy ezt a célt — itt még szerencsés leleménnyel — el is érte apró enteriőrök sorából építve ki novelláját: a történés benyomását állapotrajzok váltják ki, s ha Rippl-Rónai Józsefnek *Amikor az*

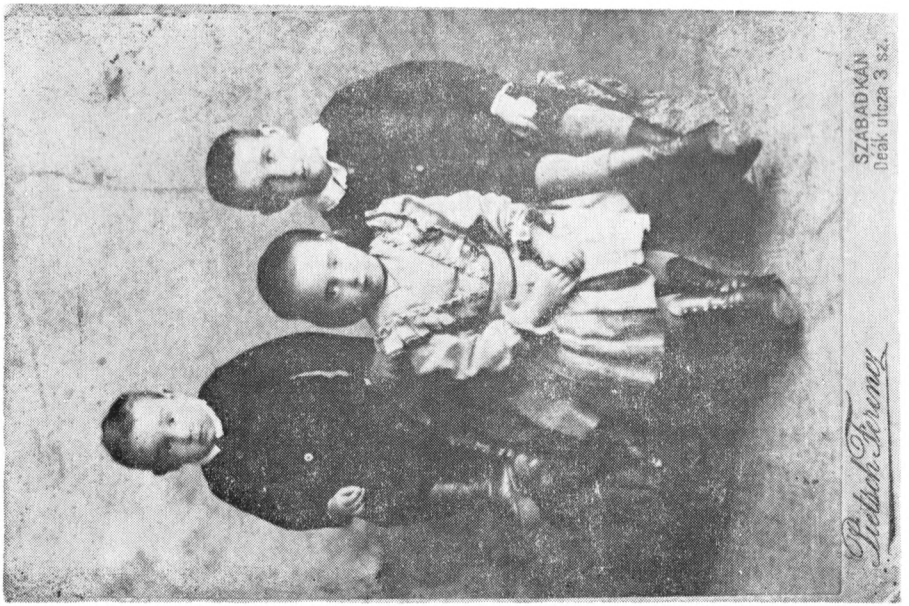

Húgával, Etelkával és öcssével, Dezsővel

Testvéreivel és rokon gyerekekkel (1898)

Érettségi képe

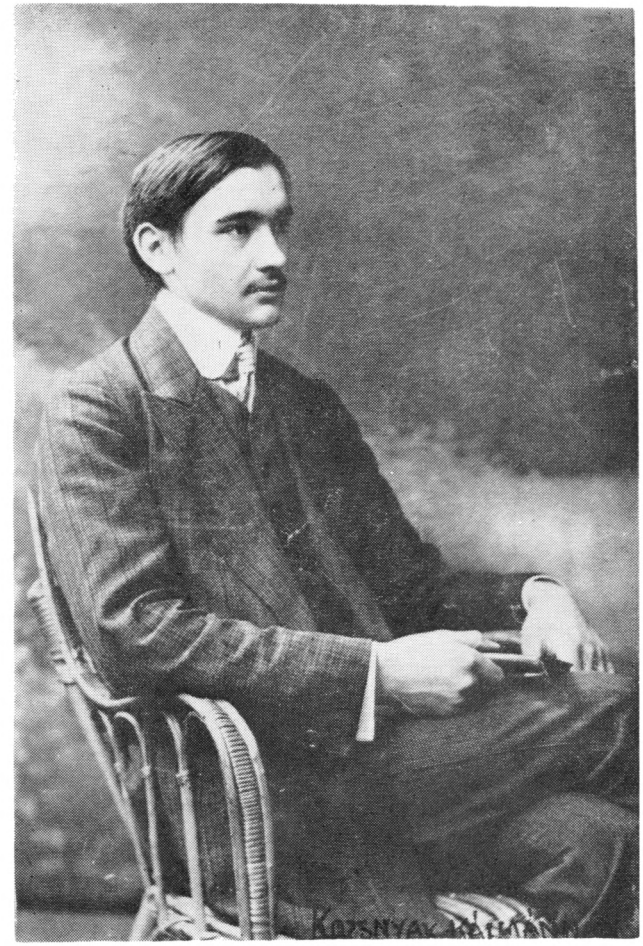

A fiatal szabadkai újságíró

ember visszaemlékezéseiből él című képére gondolunk, egészen a magyar szecesszió nagy festőjének a technikáját megidéző módon.

Hogy éppen Csáthnak kellett eljutnia a magyar novellisták közül Baudelaire-hez is, világfelfogása és művészi ízlése egyaránt magyarázza. Már megírta *A sebész* című novellában a „vágy nélküli életkedv" élményét, amelyet az idő tudata ajándékoz a nagyon is élni akaró embernek, s értekezik a gyógyszeréről, az abszintről is, amelyet pár esztendő múltán az ópium dicsérete vált fel. S megírja az *Eroica* című elbeszélését a „szép" halálról, ami dekadens szertartás valójában, s mit csak a nagyon élni akarók és élni tudók képesek megtervezni maguknak a századforduló idején, kik Baudelaire-től tanulták mesterségüket, s kik egy Ady Endre Léda-verseiben tudnak gyönyörködni, amelyeknek első darabjai éppen az *Eroica* írása idején keletkeztek. Meghalni őszi bálon, tánc közben, fiatal lányok karja között, derekukat ölelve, illatuk bódulatával szédülni a megsemmisülésbe — ezt akarja a novella bárója, aki amikor úgy viselkedik, mintha a bálozó lányok vőlegénye lenne, de a halál vőlegénye mégis, és csak erős parfőmökkel tudja elnyomni a magából áradó halálszagot. Csáth szinte pazarolja ebben a novellában a színeket és az illatokat a halál kontrasztját is közéjük tudva. „És mert az ő élete egy rémes elmúlásé volt — elment az életkívánci lányokhoz. Semmi se kellett neki a testükből — hiszen a vérének minden harmadik cseppje meghalt már —, megelégedett azzal, hogy megejtette a lelkét valamennyinek..." — olvassuk ebben a novellában. A báró halálának kulisszái hideg kék színűek:

„A nagy verandán, ahol a fürdővendégek és a bálozók vacsoráztak, kékes fényű ívlámpák égtek, és a szeptemberi nedves, kora őszi köd mintha még kékebbre színezte volna a levegőt. A lányok vállai hideg fényben csillogtak, és gyakran bepillantottak a bálterembe, ahol vörös villamos körték ontották a fényt..."

Ugyanez a kék szín kísért a hajnali derengésben is:

„Künn a tavon hajnali kék, őszi párák ültek. Hideg szürkület nehezedett az alléra. A fák dideregni kezdtek, amikor vittük a bárót a rendőrszobába. A fasor végéről visszanéztem.

A teremben, mint kisírt szemek, Vörösen pislogtak a lámpák, halkan szólt a zene, és az ablakon fehér ruhás lányalakok bámultak utánunk."

Jellemző lehet, ahogy Csáth ebben a novellában a halálélmény zenei utalásait pikturálisakra cseréli fel, a wagneri opera-halált („Hogyan kell a hazáért dicsően meghalni?") a beteg lelkiség kitervelt, s a hősiesnek egészen más koordináta-rendszerét képviselő látványával. Valóban a baudelaire-i hős halálát írta meg ebben a novellában, „hősi" halált a bálteremben, az enerváltságét, amelyt az író egyszerre nevez bölcsnek, szépnek és művészinek is.

Csáth első novellairói nekifutásában tehát az akkor modernnek, Magyarországon egészen újnak tűdott szépségélményig jutott el, s bár időben alig pár esztendő választja el *A tor* című elbeszélését, amelyben egy cselédlány megejtésének történetét mondja el, a *Jolán* címűtől, amely ugyancsak egy megesett lány története, a világ ábrázolásának síkján a két novella között sokkal nagyobbak a különbségek. Nem a novella egészének felfogásában, a részletek kidolgozásának módjában változott az író: a jellemzésre szolgáló hasonlatok telítődnek az új érzékellésről tanúskodó elemekről. Ezekkel éri el, hogy *Jolán* című novellájában a hősnő úgy nézzen ki, mintha egy szecessziós festményről lépne elénk: „Magas termetű, nyúlánk lány volt. Többnyire piros vagy rózsaszínű empire ruhákat viselt. Ha az ember látta, mindig azt kellett gondolnia: milyen forró lehet a ruha alatt a test. A mozdulataiban valami úri bágyadtság volt — és szőke, selymes hajának finom illatát mindig lehetett érezni... Fölfedeztük például, hogy Jolánnak azért volt olyan szép a nagy sötétszürke szeme, mert a szem alatt, a fehér bőrben, két hamvas lila színű karika kanyarodott..." A későbbi novellák egyikében-másikában ez a szín a violaszínű szemekkel üzen majd (*Jutalom, Ismeretlen ház*). Iyen a csókja is Jolánnak:

„Nem tudtuk, hogy a szobában, ahonnan halványan derengett a függönyön át a rózsafín ernyős lámpa fénye, és vánszorogva szűrődtek ki egy Chopin-mazurka méla hangjai, Jolán zongorázik, igen, zongorázik, de úgy, hogy valakinek az ölében ül. Hosszú, selymes pilláit lecsukja, és hátrahajtja a fejét annak a valakinek a vállára, és finom ajkai, mint egy nagy, jó szagú vörös virág szirmai, pihegve kinyílnak, és odaforradnak egy másik ajakhoz..."

A Csáth-novellákban nem pusztán érzékiek az ilyen csókok, hanem „pompás, halálos vigalmuak" is (*Találkoztam anyámmal*). Ady korai szerelmes lírájának hangulatai, „rajzolatai" rokonai ezeknek a velük kortárs novellarészleteknek.

4.

Négy esztendő alatt futott fel Csáth, a novellista, kiteljesedésének az időszaka sem több négy, legfeljebb öt esztendőnél, ott 1906—1912 között. A maga mondanivalóinak formavilágát ez alatt a négy kezdő esztendő alatt alapjában véve kikutatta, próbára tette változatait, életterületeinek felmérte határait, hogy azután művészi tudatosságának mintegy a teljében bátran cserkésszе be. Zenekritikáiban ugyan mindvégig határozottabban tudott gondolkodni a művészetekről, 1910-ben azonban meg tudja már fogalmazni véleményét a modern elbeszélésről is. „Az új írók mind illyen belső írók. Az irodalom mind exluzívabbá lesz — ez a fejlődés rendje ... A művészetben keressük az egyénit — írja a *Friss könyvek* című írásában Mikszáth Kálmán *Noszty fiú esete Tóth Marival* című regénye kapcsán —, a pillanatnyit, de csak azért, hogy még jobban megközelítsék a régi célpontot: az általános emberit: az örököt. Ezt konstatálni kell ..." S tovább: „Az irodalomnak jobban és jobban közelítenie kell az élethez és közelíteni is fog. Az elbeszélő művekből hiányozni fog az a kerekdedség és frappáns fordulatosság, amit eddig láttunk, hiányozni fog az a csináltság, amelyet a cselekmény szimmetrikus fölépítésében, az összefutó szálak elrendezésében érzünk, de több lesz benne az élet valószínűségéből ..." Nem nehéz ezekben a sorokban a maga novellaformájáról valló író nézetére ismernünk. Szélsőségeknek kell tehát a Csáth-novellákban is találkozniok: az exkluzívnak, az egyéninek és az élet „valószínűségének", hogy az „egység: az emberi élet" elve diadalmaskodhassék. Csáth Gézánál — mint különben Cholnoky Viktornál is — a „költői" novella születik újjá, nem véletlen tehát az Andersenre való hivatkozása az ezekben az években keletkezett *A vörös* Eszti című novellában. Hogy ennek a „költőinek" új értelmezéséről van szó, Csáth novellái bizonyítják elsősorban a magyar irodalom e korszakában. A kor modern zenéjének tapasztalatai csapódnak ebben az értelmezésben ki: egyfelől nagyobb jelentőséget kap az írói egyéniség, az én szubjektivitása, másfelől a „közvetett közvetlenség" igénye — az a bizonyos sokat emlegetett stilizáltság, amely a műfajhasználatban jut kifejezésre. Az ösztönösség s a vele ugyancsak együtt jelentkező líraiság üzenetei a forma tudatos kezelésével párosul: a novellaforma művészi eszköz voltában szüntelenül ott látjuk a művészi cél körvonalait is. Az önéletrajziság éppen úgy érvényre juthat az ilyen formafelfogásban, mint a baudelaire-i prózavers vagy az álomleírás, a színesség vagy a gondos tényszerűség. Csáth Géza novelláinak „formai" megközelítése éppen ezért tulajdonképpen a „tartalmit" is feltételezi — mint évtizedekkel később Weöres Sándor lírája példázza majd. Különösképpen, hogy a Csáth-novellák java a gyermekkor, az álom, az őrület, a keletiség, a kábulat jelzéseivel van tele, s ott van mindegyiken az írói szándék nyoma is: az „igen furcsán, színes részletességgel, izgatóan megírt" novella.

Az Illés Endre készítette gyűjteményben az első 1907-es, *Pál és Virginia* című novella már ilyen, s jól mutatja mind a stilizálásra való törekvést a formaihlet síkján, mind pedig a lélekben élő vad vágyak, amelyek nem ismernek akadályt, vonatkozásában. A Berbardin de Saint-Pierre kisregényére, a *Pál és Virginiá*ra utaló cím is beszédes, hiszen majd Babits Mihály minősíti ezt a regényt „modern Daphnis és Chloé"-nak, amelyből „érzelmes természetimádás" árad, s mely azt hirdeti, hogy a „természetes ember jó, nemes, erkölcsös". S nyilván belejátszottak zenei élmények is, elsősorban Debussy muzsikája. Ami a Csáth-novellában alapvetően megmaradt, az „üzenete" egykori olvasmányának: „nem láttam még soha ilyen tiszta szerelmet, amelyik egyenesen és minden huzavona nélkül haladt volna a maga útján." Pál és Virgina elementárisan szerették egymást, „vadember" módra természetes egyszerűséggel és nyíltsággal — már gyermekkoruk óta. Csáth azonban modern borzongásokat is becsempész történetébe — a kései romantika kedvelte vérfertőzés-sejtelemét, hiszen a két szerelmes unokatestvér volt, mint ahogy a *Jolán* című-ben is két testvérről van szó (különben a két novella nem véletlenül került

egymás mellé!). Nem lehettek tehát a törvény betűje szerint egymásé. S tetézi a Virginia anyjának történetével, aki — hogy a fiatalok egybekelését lehetővé tegye — bevallja „bűnét": „Pál és Virginia tulajdonképpen nem unokatestvérek, mert Virginia leánya nem az ő hites urától való." Mert ő az igazi hőse ennek a novellának. „Fekete selyemruhában volt a szegény, sápadt asszony. Fekete haját, amely még nem szürkült, simán hátrafésülte. Nagyon szép volt igazán. Aki látta, azt mondhatta magában, íme, egy tisztességes és szeretetre méltó polgárasszony, aki bizonyára kitűnően vezeti a háztartást és példásan neveli a gyerekeit... Virginia anyja valóban becstelen feleség volt, bár ezt senki sohose tudta..." Neki kell elárulnia titkát, hogy a fiatal szemében a „vad vágyak sugara" célhoz érhessen, hogy „fölharsanhassanak a tavasz trombitái". Nyilvánvalóan „új" erkölcsről is szó van ebben a novellában, az író végeredményben pontosan azt bizonyítja, amit a francia író is: Virginia anyja „természetes ember", éppen ezért nemcsak jó és nemes, hanem bűne ellenére erkölcsös is. Az író viszonyulása elmondott történetéhez teljességgel személyes, s ahogy végigvezeti az olvasót, feltűnően „irodalmiatlanul" teszi: valójában csak tájékoztat, de nem *elbeszél*, azonosulni nincs szándékában hőseivel, de rokonszenvéről lépten-nyomon hírt ad. Ez s az ilyen jellegű distancia a novellák egy vonulatát különösképpen jellemzi. Élt ezzel a technikával előbb is. A *Jolán* címűben fokozatait is megmutatta („Gyermekkorom egyik legtisztább emléke: Jolánnak, a latintanárunk lányának alakja... Hogy tovább mi történt, azt is mind a nagymamától hallottam... Tegnap délután láttam Jolánt az Üllői úton... Sokáig néztem utána.") A *Pál és Virginiá*nak ugyanakkor megírja ellendarabját is a *Hétfő* című novellájában. Ennek kerete egészen hagyományos, a „logikája" is másként működik, mint amabban, bár a novellahelyzetben sok a hasonlóság: „Malvin távoli rokona volt. Mint játszótársak növekedtek föl. Persze később szétment a jó barátság. A lányban erős nőtermészet volt. Ellentmondott a fiúnak, és nemigen engedte magát csókolgatni..." Csakhogy itt szó sem jóságról, sem természetes erkölcsről. Malvin asszonyként is egyedüllétről panaszkodik, kacér — amikor férjhez ment, valójában eladta magát, a novella végén pedig az „álmos estei hangulatban" megcsalják férjét gyermekkora fiúpajtásával. A téma tovább sekélyesedik *Az albíróék* című elbeszélésben — mintha kísérletezne, s bizonyítaná, hogy a *Pál és Virginia* az „igazi" novellája.

És azok, amelyek a *Szombat este* cíművel kezdődnek, bennük az író egyszerre kapaszkodik a gyermekkor világába és a tárgyias előadásmódba, s elrugaszkodik a „mesék" birodalmába, ennek a világnak kísérő motívumaként, hogy írjon majd olyan novellát is, amely a mesemotívummal telik meg. A novellák két köre képzelhető el a *Szombat este* alapján: a gyermekkort megidézőké, illetve a tárgyias előadásmódban készülteké. A tárgyias előadásmód is új vívmánya a Csáth-novellisztikájának, és kísérleti jellege is szembeötlő. Csáthnál gyökerét talán nem is az irodalmi hagyományban kell keresnünk, hanem a zenében, a programos verizmus valamelyik formájában, amely a hangzatokkal „merev vonalú képeket" rajzol — mint Csáth is tárgyias novellakísérleteiben. Ha van visszatérési lehetőség a zene őskorszakába a „minden szakasz és ritmus nélküli" hosszú hangsorokkal, lennie kell az irodalmi őskorszakba is. Nem pusztán a gyerekkor felfedezésével, hanem az irodalmi közlés primitív módszerével, ahogy „elhagyott házak falaira" szoktak rajzolni széndarabbal, s ahogy a gyerekek írják kezdetleges fogalmazásaikat, látszólag minden képzelet híján. Csáth ezt az „irodalmon" inneni s egyben irodalmon túli közlésmódot először a *Szombat este* című elbeszélésben próbálta ki. Néhány bekezdése maradéktalanul tükrözi az író ilyen jellegű igényét:

„Nagymama ilyenkor csak teát iszik. Bordó színűre főzi, és mialatt fő, a csészéjében éget hozzá rumot. A rum lilás rózsaszínű lángocskákkal ég, és kicsapkod néha a csészén túl is, a nagymama meg leteszi a szemüvegét, és mosolyogva nézi; közben cukrokat dörzsöl a citromhoz. Apa halat eszik először, de azután behozatja a paprikát, a sót, a borsot, a mustárt, a kömény-magot, a káprit és a petrezselymet. Mindenikből szed egy keveset, sok túrót és vajat vesz hozzá, azután pedig a vastag, ezüst tejeskanállal szétkeveri az egészet...

Vacsora után apa rágyújt. Én elhozom a sarokból a pipát, Dezső a gyufát a fiókos szekrényből és Eti a dohányos szitát. Apa lassan megtömi a nagy,

faragott tajtékpipát, és azután rágyújt. Gyögyörű, kék füstkarikákat bocsát; mindenkinek hármat; nekem is, Etinek is, Dezsőnek is, és ha kérjük, nagymamának és anyának is. Azután újságot olvas. Anya előveszi a szekrényből az Olajágat, és olvassa. Nagymama a konyhába siet, magával viszi a kamrarulcsot..."

Hogy a szombat esti mesékről, álmodozásokról, képzelgésekről szól a novella, Csáth művészetének vonzáskörében természetesnek látszik, s „ideológiai" háttere is van annak, hogy *A vasfejűről*, *A hét hollóról*, a *Boszorkányokról* szóló meséket emlegeti és a Homokemberről képzelgéseit mondja el, majd tovább fűzi ezt a mesemotívumot *A vörös Esztiben*.

A tárgyias közlésű novellák sorát követve előbb a *Józsika* címűnél kell megállapodnunk, majd pedig az 1910-es dátumot viselő *Egy vidéki gimnazista naplójából* című szövegénél, amely a Csáthnál oly jelenlevő tárgyias közlési eszményt leginkább megközelíti. „Abban az időben így éltem..." — kezdi s végzi a *Józsika* című nyolcrészes novelláját — a gyermek egy napjának az elmondását, amelyben nem történik ugyan semmi, kis hőse szó szerint is „négy fal között" van, mint éppen akkoriban Kosztolányi verseskönyvének a címe sugallja, marad tehát egyrészt a lakás tárgyainak sokasága, a legközönségesebb hétköznapi tennivalók beidegződött, művészileg itt azonban már hasznosítható rendje, s a lelki szenzációk, amelyek ebből a mozdulatlanságból a kisfiú képzelgéseiből keletkeznek. Nem a hagyományos események világát hozzák ezek a novellák — egy „szegény" kisgyermek hétköznapjának, majd tanulókora heteinek tüzetes leírásában a kor íróinak a valóságról szerzett ismereteire bukkanunk. S nemcsak az addig jelentéktelennek ítélt életmozzanatok előretörésére kell gondolnunk, hanem az író átértékelő munkájára, Csáth esetében pedig sajátos „ideológiájára" is, amelyet *A sebész* orvoshőse fogalmazott meg, *Tavaszok* című 1906-os írásában pedig magyarázott is:

„El kell szenvedni most másodszor is a világrajövetel fájdalmait. Mert a születés előtti öntudatlan, boldog növényi létezés után, ó akkor is nehéz, sírásokkal teljes és keserves volt a lét. De a gyerekkor örömei megvigasztaltak és a képzelet újra mindenhatóvá, azaz elégedetté tett bennünket. A serdülés esztendei azonban elrabolják tőlünk a mi kárpótlásunkat. Újra meztelenül, pajzs és ruha nélkül állunk künn a sors hidegében..."

Ezek a Csáth-novellák ezt a védett gyermekkort idézik meg — időtlen unalmával és sóvárgó képzelgéseivel, álmaival. Nem az író sóvárog, mint teszi például Kosztolányi *A szegény kisgyermek panaszai* ugyancsak ezekben az években írott részeiben, gyermekhőse álmodik, s rugaszkodik a felhők birodalmába a képzelete („Egyszer láttam egy fecskét, amely már csaknem elérte a felhőket, olyan magasan repült. Egy pillanatra eltűnt a szemem elől, azután én azt gondoltam, hogy a fecske megérkezett abba a boldog országba, és ott is fog maradni mindig..."), és vágyakozik egy másik világ után, mint a *Józsika* hőse is: „De hát az élet fele álom, s így nincs ok a zúgolódásra. Elvégre nem lehet mindig jó. Az élet, az ébrenlét tele van félelemmel, unalommal, sok rossz emberrel, és sok olyan emberrel, akik jók, kedvesek, mint a dada és a nagymama, de akikhez tulajdonképpen semmi közünk; az álom kárpótol mindenért..." Megismétli ezt a gimnazistanapló formáját kapott novellájában is: „Feleltem egyesre, kettest fogok kapni. Iskolába menet már ma láttam, hogy árulják a karácsonyfákat. Károly öcsém borzasztóan várja a karácsonyt és a Jézuskát, ő még nem tudja, hogy az egész csak komédia, és a játékot a szülők veszik. Milyen boldog az ember még abban a korban!..."

A novellaszöveg természetesen végletesen tárgyias, s hagyományos formaszemlélettel nézve mind a kettő antinovella, alaktalanságában diszharmonikus alkotás. A *Józsika* „beszámoló" az *Egy vidéki gimnazista naplójából* pedig „napló" — mentesen minden szokványos művészi éktől, mintha Csáth nem tett volna mást, mint lemásolta volna — „a központozás egyszerűsítésével és részben pótlásával" — a maga diákkori naplóját. S ha naplóírói szenvedélyére gondolunk, vagy Kosztolányi ifjúkori naplójára, melyet Kosztolányiné tett közzé a férjéről írott könyvében, akár ezt is feltételezhetjük. Mondatmimikrijei mindenképpen sikerültek, szintaxisa először talán a modern magyar irodalomban a hétköznapi beszéd formáit és fordulatait adja, ritmusát idézi. Az író szinte „lekottázza" a gyermek- és a diáknyelvet, s nyomról nyomra követi észjárását — a kor végleteket szerető szellemének engedelmeskedve. Hogy

belőlük ugyanakkor egy polgárcsalád hétköznapjainak s „titkainak" a képe is kibontakozik, s hogy bennük a Csáth-novellák erős polgárközpontúságára is figyelnünk kell, természetes. Annál is inkább, mert ez is az írónk művészete hozta új fejleménye a kilencszázas évek prózájának. Három polgárnemzedék van jelen ezekben a novellákban: nagyapa, apa és kisfia, olyan módon, hogy a fiúgyermek szemszögéből látott világ képe bontakozik ki. Az ő megítélésének tükrében látjuk a családi viszonyokat, a polgári élet szertartásait, hétköznapjait és ünnepeit, megkötöttségeit és ízlését — egész létformáját valójában, s ebben az álmokat és titkolt szenvedélyeket is. Hadd hivatkozzunk az *Ismeretlen ház*ban című baudelaire-i prózaversére egyik novellavonulatában, s *A vörös Eszti*, illetve a *Találkoztam anyámmal* címűekre egy másikon. Véletlen-e, hogy ezek, mintegy szecessziós burokként fogják körül a polgárgyermek világát megmutató novellákat: legtöbbjük ugyanis már nem a gyermekkor időtlenségének szemszögéből láttatják a világot, hanem az Édenét veszített emberéből, aki ott volt egyszer a boldogság kapujában, azután távoznia kellett onnan. Lényegében erről beszél az *Ismeretlen ház* című novellában éppen úgy az író, mint *A vörös Eszti* címűben, vagy álomleíró novelláiban.

Vágy-virágok nyílnak ebben a jellegzetes polgári televényben — jellegzetesen „polgári" módon, írónk esetében szecessziós ízlésrendszerben. *A vörös Eszti*, bár nem a legharmonikusabb elbeszélése, ebből a szempontból mintegy foglalata a Csáth-novellák e körének. Kezdődik a gyermekkor idejével, amelyben a vágy először adott jelt magáról, de még a mesék tején élt, s a kalandja a vörös hajú cselédlánnyal, Esztivel, ártatlanságról beszél. Folytatódik az egyetemista idővel, amikor a sors ismét útjába sodorja a lányt, aki Pestre jött szolgálni és elbukott. A novellahős szeretője lesz. „Szerettem őt, mert éreznem kellett, hogy remekbe formált testénél még sokkal többet ér a lelke. Viszonyunk olyan szép volt és zavartalan, amilyenről álmodni sem mertem. Eszti rendkívüli tapintattal vigyázott a szenvedélyemre . . ." Amire a kisfiú vágyakozott, Eszti csókjára, a felnőtt férfi kapja meg. Boldogsága azonban nem sokáig tartott: megbetegszik, s mire felépül, a lány nyomtalanul eltűnik. Csáth „tanítása" kap hangot ebben a novellában is. Az emberben egy tőről fakad ifjúság és vágy, s mert múlik az idő, s vele az ifjúság ideje, a vágy halálát is meg kell élni. A felhőkből a földre szállni, az álmokból a valóságba, a kiábrándító igazságok talajára.

Két klasszikus értékű Csáth-novella született a fent vázolt ihletkörben: *A varázsló kertje* és az *Anyagyilkosság*. Az elsőben az álom és valóság szembesítése játszódik le, a másikban a vágy és a valóság konfliktusa ölt tragikus arányokat. Mind a kettőnek az élettalaja a gyermekkor világa: reprodukálásának a kérdéseként és vágyteljesüléseként.

A varázsló kertje jellegzetesen szecessziós. Az kertleírásával és mesebetétjével egyaránt. Csáth novellairói ízlésének kétségtelenül egyik mintadarabja, s olyan tisztán majd csak az 1912-es dátumot kapott *Egyiptomi József* címűben érzékelhetjük ismét. Kedves elbeszélő-problémáját fogalmazza ebben a novellában is: a „boldog" gyermekkort viszontlátni akaró felnőttekét. Arról az időszakról beszél, amikor „mesével" korrigálni lehetett még a valóságot, amikor egy szabadkai elhagyatott kertben csodás és keleties növények nyíltak a képzelet játékosan lángoló napjának a fényében, s a vágy még meseként tudott realizálódni.

A magyar szecessziós irodalom legszebb virágoskertjének képe van ebben a Csáth-novellában:

„Az utolsó ház előtt állapodtunk meg. Azaz — tulajdonképpen ház nem is látszott, csak kerítés. Festetlen, magas fakerítés; olyan sűrű, hogy a kezet rajta bedugni nem lehetett, és egészen közel kellett hajolni, hogy az ember megláthassa, mi van mögötte.

Kábító virágillat csapott meg. A kerítés megett kert volt: nem nagyobb, mint egy kis szoba. A talaja körülbelül a derekunk magasságáig fel volt töltve. És az egész kert tele virággal.

Sajátos növényvilág tenyészett itt. Hosszú szárú, kürt alakú virágok, amelyek szirmai mintha fekete bársonyból volnának. A sarokban liliombokor, óriási kelyhű fehér liliomokkal megrakodva. Mindenütt elszórva alacsony, vékony szárú fehér virágok, amelyeknek egy szirma, csak egy szirma, gyenge piros

színű volt. Úgy tetszett, hogy ezek bocsátják azt az ismeretlen, édes illatot, amelyet szagolva az ember azt hiszi, elakad a lélegzete. A kert közepén egy csomó bíborpiros, kövér virág terpeszkedett. Húsos, selymes fényű szirmaik hosszan lógtak le egészen a magasra nőtt haragoszöld fűbe. Mint egy kaleidoszkóp, úgy hatott ez a kis csodakert. Közvetlen előttem a nőszirom lila virágai nyíltak. Százféle virágillat tevődött össze a bódító szagában, s a szivárvány minden színét megtalálhattad a virágok színében . . ."

Tele van ez a kép bódító, erotikus jelképpel; nyílik a liliom is, amely ott virágzott már 1893 óta a szecesszió „patológiájában", ahogy azt az angol Aubrey Beardsley „megálmodta" Salome-rajzsorozatában. Lányok vagy virágok — mondhatjuk, ha a novella mesebetétjét is szemmel tartjuk, hiszen a „varázslóval" a gyermeki képzelet hempereg a női nemiségben („— És amikor keleten szürkülni kezd már az ég, akkor idejön: lefekszik a kertbe. — És akkor minden virág leánnyá változik. Ő pedig hempereg a virágok között . . ."), s felsejlik a szadista vágy is a varázsló hat rablójának motívumában a „rúttal" egyetemben: friss békákkal és gyíkokkal táplálkoznak, a csemegéjük több éves cserebogár, feladatuk pedig, hogy levágják a gyerekek fejét. Hogy akik álmodják és a novellaidőben reprodukálni akarják ezt a vágyvilágot, a Vass fiúk „modern" emberek, egészen nyilvánvaló. „Az arcuk még nem férfiasodott meg végképpen — olvassuk a novella kezdő mondataiban. — Finom orrukon, a mozgékony okos szemükön a későn érő intelligens emberfajták karaktere. Modorukban ugyanaz a világfias szívesség és kedvesség, amely annyira szokatlan volt a gimnáziumban, s mégis mindenkinek tetszett . . ."

Az anyagyilkosság gyermekhősei, a két Witman fiú, olyan idősek, mint a Vas fiúk voltak, amikor felfedezték a város egyik ritkán használt, ósdi utcájában („Az utcán padokon és székeken öreg emberek és bánatos arcú, sápadt asszonyok ültek, apró lányok söpörték és öntözték a földet. Kocsikereknek nyoma sem látszott . . .") a varázsló kertjét a maguk gyönyörűségére, hajlamaik kiélésének gyakorlótervévé avatva ezt a zárt világot, az „élést", ezt a „nagyúri foglalkozást" próbálgatni. Ha *A varázsló kertje* ennek és az ilyen gyermekvilágnak a színét, az *Anyagyilkosság* a fonákját rajzolja. Amott a vágy megmarad a mese szintjén, emitt realizálódik. Ám ugyanazok az ösztönzések dolgoznak a mese kitalálásában és az utcalánnyal való „játékban" egyaránt: mind a Vass mind pedig a Witman fiúk a szadizmussal megszerzett kéjt keresik. Csakhogy a Witman fiúk mesekertjében nem bódító virágok nyílnak, az ő képzeletük talán azért kap szenvedélyesen a testi fájdalomba, s azért célratörőbb, mert a bérház udvarán, ahol laknak, csupán egy ecetfa szomorkodik: „A Witman fiúk a maguk számára foglalhatták le a házat. A kis piszkos udvarban sohase lehetett embert látni. Az az egyetlen ecetfa, amely az udvar közepén állott, és annyi esztendeje meghozta rügyeit, leveleit és virágait, valószínűleg érezte, hogy mindez nem jól van . . ." S a mese is ilyen körülmények között nemcsak jelleget, de „lakhelyet" változtat: itt a „Kín házában", a bagoly fejében található. „A bagoly régen érdekelte őket. A feje olyan nagy, mint két nagy szem. Az agyában csodálatos régi mesék vannak elrejtve. Száz évnél is tovább él . . . Bagoly kellett, kellett . . ."

A „Kín háza" ebben a novellában akár nagy metafora is lehetne — a világé, amelyben ennek a két polgárfiúnak élnie kell magánosan, magára maradottan, illedelmesen. Csáth a novella indító bekezdéseiben részletes rajzát adja az anya és fia közömbösségének. Az anyjuk nem törődött velük, őket nem érdekelte anyjuk és szeretője, a jóképű bankhivatalnok, könnyen fordult tehát figyelmük önmagukra, s zárt világuk jelképes üvegházában gyorsan virágozni kezdhetett a patologikus szenvedély. „Kifogyhatatlanul érdekelte őket a fájdalom misztériuma. Nemegyszer megkínozták egymást is, közös megbeszélés szerint, veréssel vagy csipkedéssel. Az állatkínzás pedig komoly és természetes szenvedélyükké vált. Egész légió macskát, csibét, kacsát pusztítottak el, folyton fejlődő sajátságos módszereikkel. S e dolgaikról senki sem tudott. Biztonsággal, férfias gondossággal és meggondolással tudtak elrejtőzni . . ." Keresték a fájdalmat, hogy álmodozhassanak. Egyik nap még egészen gyerekesen („Álmukban együtt jártak végig nagy mezőket, óriási fehér lovak hátán, veszett vágtatásban. Szédítően magas hegycsúcsokról repültek lefelé, és meleg, véres tengereket úsztak át. Ami fájdalom és szenvedés csak lehetett a földön, mind ott vonaglott, sikoltott és üvöltött a lovak patái alatt . . ."), másnap már felnőttesen, az érzékiség bűvöletében álmodnak „légi

asszonyokról", miután Irénnél, a bordélyházi lánynál, megízlelték az emberkínzás örömét, hiszen „amit tapasztaltak, az összehasonlíthatatlanul felülmúlja összes eddigi kalandjaikat, még a bagoly kínzását is". S innen már egészen rövid az út az emberölésig, az anyagyilkosságig, amely felé a véletlenek vaslogikája hajtja a két fiút. A vágynak kell realizálódnia akár gyilkosság árán is, a vágynak, amely akkor kapott konkrét és egyben patologikus jelleget, amikor a nagyobbik Witman fiú „félig meztelen lányt látott az ablakon keresztül az egyik szobában, aki rózsaszínű ingben fésülködött", majd a délutáni napfény sárgaságában engedte magát megkínozni. Az anya halálos ítélete már akkor megfogalmazódott, amikor a bordélyházban „a lány gyengén megsimogatta a nyúlánk, rövid nadrágos fiú tiszta arcát, aki egy szökéssel átölelte a nyakát, és ajkaival hozzátapadt az arcához". Kéj és kín, szeretet utáni vágy és szadista kegyetlenség együtt van ebben a pillanatban, s az író a fiú gondolatait olvasva mintegy előlegezi, aminek meg kell történnie:

„Witman fia a bagolyra gondolt, és átvillant az eszében az, hogy mindaz, ami az életben szép, nagyszerű és izgalmas, miért rettenetes, megmagyarázhatatlan és véres egyszersmind?..."

Csáth Géza részletes, elemző képét adja a világnak, amely a „tiszta gyermekarc" mögött lapul — a látszatok ellenében a valóság borzalmán inszisztáló módon. Megírja majd *A kis Emma* című novellájában (1912) új változatát is. Ennek kórrajza talán tisztább és egyértelműbb, előadása pedig részletesebb, az *Anyagyilkosság*ban elért teljesség azonban már hiányzik. Legfeljebb sejtetésekben van nyoma például a patologikus vonásoknak a polgárcsalád életrendszerében gyökerező vonatkozásainak, ami az *Anyagyilkosság* egyik erőssége volt. *A kis Emma* címűben a gyilkosságra váltó játék nem gyermekhőseinek belső természetéből következően kerül az élet (és a novella) tengelyébe, hanem külső beavatkozás eredménye, ami által a szükségszerűség tragikus fuvallatát sem érezhetjük ki a gyerekek cselekedeteiből: nem ösztöneik mélyéből érkezik cselekvési kényszerük, mint az *Anyagyilkosság*ban, ahol is az akadályt nem ismerő vágy elégíti ki magát. Az erotika motívuma is egyetlen mozzanatra csökken *A kis Emma* címűben: „Nem bírta, el akart esni, és ezért odamentem, segítettem neki. Ekkor történt először, hogy átölelhettem őt. Bátyám meghúzta a kötelet, a végét körülcsavarta egy gerendán és megkötötte. A kis Emma lógott..." Ebben a novellában előbb a szadista hajlamú tanító ismerteti meg velük a kín gyönyörét (egy majdnem önálló külön történetként), majd a felakasztott gyilkos esete ihleti a gyermekek társadalmát, szinte ösztönözve őket akasztást játszani. Az *Anyagyilkosság* azonban elsősorban a kor művészi-lélektani ízlésvilágából, *A kis Emma* című pedig inkább az író orvosi „tudásának" tapasztalatából nőtt ki. Ebből következően az előbbinek erős ideológiai háttere, az utóbbinak inkább tapasztalati esetjellege van. Nem véletlen, hogy az írói szempontból itt szükségesnek látszó distanciát 1912-ben egy szokványos kerettörténet elmondásával hozza létre. A bevezetőben a kis Emma meggyilkolásában részt vett fiú naplójaként rögzíti a novellafunkciót, a befejezésben pedig a „gyilkosok" családjának sorsáról tájékoztat. Ez a kis tájékoztató azonban nem mellékes a novella értelmezése szempontjából: már nem a polgárvilág mélylélektanán, érzelmi ürességén inszisztál, mint az *Anyagyilkosság*ban, hanem a foglalkozáson „A naplóíró, kit az a szerencsétlenség ért, hogy résztvevője lett ennek a borzalmas eseménynek, nem beszél többet róla. A család sorsáról csak annyit tudok, hogy az apa mint ezredes nyugalomban van, Irma jelenleg özvegyasszony, Gábor pedig katonatiszt."

Csáth Géza novelláinak rendezői elve után nyomozva elsősorban ennek a novellavilágnak immoralizmusánál kell megállapodnunk, amely az *Anyagyilkosság*ban egyértelműen mutatta meg magát. Ennek kereste bölcseleti indokait is, amikor egy-egy novellájában kommentárként magyarázta hőseinek indulatait. A kilencszázas évek levegőjében volt ez az immoralizmus: Andre Gide 1902-ben adja ki az *Immoraliste* című regényét (magyarul *Meztelen* címmel vált ismertté), amelynek hőse Nietzsche tanítványa, s egy olyan erkölcstanra esküszik, amely a „jó" és a „rossz" kategóriáinak túlhaladására biztat. Írónk is egy ilyen erkölcs ösvényein vezeti hőseit, akik akár a „fővétel" árán is célhoz akarnak érni, vágyaikat kielégíteni, hiszen ezeket az évtizedeket Salome szelleme is belengte.

Az immoralizmus lehetősége már *A tor* című novellájában is adva volt, mélyebbre ásott, amikor gyermeknovelláiban az öntudatlanság védelmét élvezők immoralizmusát mutatta meg, majd az emberi viselkedésformák hétköznapibb, közönségesebb változatatiban fedezte fel: A Bródy Sándornak dedikált *Pista* címűben a megadásra kényszerítő erőszak rajzában, a *Schmith mézeskalácsos* címűben a házasságtörésre kényszerítő élvezetvágy festésében, illetve az *Irén mama* című anya—lánya—férfi szerelmi háromszög dicséretében látjuk ennek az immoralizmusnak a Csáth novellaművészetében mind kifejlődését, mind alkonyát a hétköznapivá válás síkján, még ha éppen ebben az időben alkotja meg az *Egyiptomi József* című novellájában egyik legharmonikusabb és legjellemzőbb művét is. A *Pista* című elbeszélésében a hős — akinek „saját kijelentése szerint házasságáig hatvankét viszonya volt, s ezek között tizenhét leány, akik neki ajándékozták szüzességüket" — Zsófinál, a cseléd-lánynál csak pofonok révén ért célt, a következőket hirdeti: „— És ebből megtanulhatja, Józsika, hogy ha majd nagy lesz, hogy nem szabad elveszteni az embernek a kedvét és türelmét. A lányok csak akkor adják oda magukat, ha látják, hogy valaki igazán nagyon kívánja őket. De akkor azután muszáj nekik..." A *Schmith mézeskalácsos* című novellájában Éva, a mézeskalácsos felesége, „fekete szemű, piros arcú, forró lány volt, mint a vérbeli narancs, aki hevesen és erőszakosan vágyik a teljes, tökéletes boldogság egy pillanatára", éppen ezért házasságtörést követ el, s kihívja halálát — különösképpen, hogy egyúttal a rút és visszataszító férjnek kacérságával a féltékenység gyönyörét, majd a gyilkosság örömét szerzi meg, mit Csáth „aljas, gyalázatos megelégedettségnek" nevez. Az *Irén mama* címűben a negyvenéves asszony az író szerint is mintha Maupassant, Stendhal vagy Balzac regényeiből lépne elénk, hogy a nálánál tizenkét évvel fiatalabb férfinak előbb szeretője, azután anyósa legyen, oly módon, hogy szinte kétfelé osztotta a férfit, s „adta egyik felét a lányának", miközben „tulajdonképp mégis egészen az övé maradt". S egészen ennek az „erkölcstelen" erkölcsnek a szellemében éleződik ki a *Tálay főhadnagy* című elbeszélésében a csattanó: a féltékenység a gyanakvás, ami megmérgezhette volna a házaspár életét, valójában megjavította, „sokkal kellemesebbé, boldogabbá tette, mint azelőtt volt". „Odahaza a langyosra fűtött hálószobájukban pihegve és könyörgő nézéssel kapcsolta le fűzőjét, és Tálay elragadtatással élvezte feleségének egészen szokatlan, rajongó és alázatos odaadását. Az ezredeslány, megkínozva a féltékenység megújuló kétségeitől, az öltözői látvány emlékétől, édes és mohó volt minden tartózkodás nélkül. Gőgje, amellyel mintegy védte magát szép urának a túlságos varázsa ellen, végképp szertefoszlott, és ez a tökéletes lelki meztelenség, amelyben most először mutatkozott, teljesen elbájolta a főhadnagyot..."

A Moravcsik-klinikán tanársegéd, a lelki betegségnek gyógyítására specializálódó író-orvos az erőszak valamilyen formájában jelentkező vágyteljesülésnek lelki rugóit nyilvánvalóan jól értette, s a kilencszázas évek végén, valamint a század második évtizedének elején írott elbeszéléseiben mintegy kóreseteit adta. S érzékelte ezek felszínre törésének összefüggéseit a kor ízlésével is, amely a hétköznapi világ fedhetetlen erkölcsi leple mögött a hagyományos viselkedés- és érzelemnormák felbomlását ünnepelte, előjelváltozásait pedig szinte igazolta irodalomban, életben egyaránt. Ez a Csáth-féle kórisme szerveződik a novellák világában „irodalommá", egészen abban a szellemben, amelyben a kilencszázas évek második felének csúcspontján keletkezett novellák formavilágának változatait megalkotta. Kilép ugyan a gyermek- és kamasznovellák bűvköréből, mintha ő is elkészítette volna a maga „szegény kisgyermekének" novellaciklusát, mint ahogy Kosztolányi megírta verses panaszait, de a „költői" és a prózain közlő novellák típusaihoz hű marad, s mi több: mintadarabjait is ebben az időszakban alkotja meg. A „költői" novella körében a meseelbeszéléseken át vezetett útja az *Egyiptomi József* című írásához, míg a tárgyias novellák vonulata a *Katonai behívó* című írásában válik végletessé, ahonnan egy egészen új novellakorszak előadásmódjának lehetősége is feldereng. Nem szabad azonban felednünk Csáth novelláinak csoportosításakor, hogy szinte minden jelentősebb novellája egyedi jellegű, hogy mindig újra és újra alkotja formáját, még ha ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy igen sok az ikernovella közöttük, amelyekben mintegy elkészíti ugyanannak a novellának „költői" és „prózai" változatát. Hadd hivatkozzunk

az 1910-es évek elején írottak közül a *Schmith mézeskalácsos* és a *Rozi* című*ekre például az ikernovellákkal kapcsolatban. Nagy általánosságban beszélhetünk tehát „költői" vagy „prózai" novellákról is, hiszen e csoportokon belüli a változatok aránylag nagy számát is figyelembe kell vennünk. Gondoljunk csak a „költői" novelláknak minősíthetők közül arra, hogy találunk álomleírást, baudelaire-i prózaverset, meseelbeszélést, történeti elbeszélést, amely a legenda lehetőségét is dajkálja s olyan „keleti" történetet, amely egy Csontváry festői ízlésének is örömet tudott volna szerezni. Ugyanilyen módon járhatjuk végig „prózai" novelláinak sorát is — *A Kálvin téren* körképleírásgyakorlatától az *Emlékirat eltévedésemről*, a *Józsika* című*nek „így éltem" közlésformáján át a naplóig és a *Katonai behívó* „pontos történetéig", amely az *Egyiptomi József*hez viszonyítva Csáth elbeszéléseinek a másik végletét képezi. Az „eszmei" állandónak látjuk tehát ezekben a novellákban a szivárványszíneit, s alighanem nem a novellaszerkezet az, ami jellemző s „új" Csáthnál, hanem az anyagkezelés, az írói viszonyulás a novellává szerveződni akaró életanyaghoz, amelynek finom különbségei a megvalósult novella sajátos változataiban is tükröződnek, hiszen például én-novella a *Délutáni álom* és a *Józsika*, a *Tálay főhadnagy* és a *Schmith mézeskalácsos*, a *Johanna* vagy az *Egyiptomi József* is. A distancia fokmérője szükséges tehát végeredményben a Csáth novellavilágában való eligazodáshoz, hiszen az én-novellák közötti különbségek is csak így válnak észlelhetőkké, a szecesszió kedvelte stilizálási kedv mértékének különbözőségében az azonosság észlelésével egyetemben. Ha azt mondjuk, hogy Csáth novellaírása „filmszerű", akkor tulajdonképpen gondolatunk erre a problémára vezethető vissza: kinagyítási és belehelyezkedési mértékekről és módokról van szó, „keverési" eljárások alkalmazásáról, amelyek novellákként változnak.

Részlettanulmányok hiányában észleleteink a Csáth-novellák fentebbi vonatkozásaiban nem lehetnek teljesek. Éppen ezért — szemlénknek mintegy a végén — csupán végletes, egyben tiszta megoldásait vehetjük szemügyre: az *Egyiptomi József* és a *Katonai behívó* című novelláit.

Az *Egyiptomi József* jellegzetesen csáthias álomnovella — elmondott álom, 1912-ben már Csáthra jellemző kezdőrésszel és ugyancsak tipikus s már-már közhelyszerű, művészi szempontból egészen kiürült, jelentéssel nem bíró záróbekezdéssel, mintha az író nem merné az álomleírást önállósítani, túlságosan is tisztelve bizonyos formai konvenciókat. Az álomtörténet, amelyet ezek a banális részek közrefognak, ugyanakkor valóban költői elbeszélés, melyben a szecessziós ízlés mintegy ismét igazolja magát mind az életörömről vallott tanításban, mind pedig a tájnak a festésében és emberrajzában: a boldogság pillanatának a rajzát készítette benne Csáth. „Az életöröm mint állandó csodás akkord zengett bennem — mondja az álmát mesélő Zalai Jóska — és körülöttem a levegőben hallan és mégis impozáns teljességgel, tömören, megszakítás nélkül, soha meg nem unható szépségben..." Megjelenik a Nílus-part csodálatos növényvilágának a képe, a „szent Keleté" — ha Ady verse felel az olvasóban a novella hívó szavára: „Időnként megálltam, és a növényeket nézegettem. Szerteszét óriási lótuszvirágok fehérlettek a vízen, királyi pompában kibontakozott szirmokkal. A körülöttünk tenyésző vízinövények ragyogó zöld színe egyenesen káprázatossá tette a virág pihegő, illatos fehérségét. És a Nílus szélesen, lassan hömpölygött... Néztem a kék eget és a könnyű, vonal alakú felhőket, amelyek a folyó fölött alacsonyan, mint egy finom, földig érő mennyei függöny láthatatlan fodrai és betüremlései, lebegtek. Egy-egy ibiszmadár felrepült a part felől, és lassú szárnycsapásokkal emelkedett az ég felé. Karcsú, szép teste csakhamar a fodrok közt úszott, és elmosódott azoknak láthatatlan rétegeiben..." S előlép a Nílus-parti zsidó asszony — Csáth novellavilágának alighanem egyetlen igaz, s eszményien tökéletes asszonyalakja:

„Barnás, gömbölyű vállai és fekete haja, amely apró tincsekben bújt ki a kendő alól, gazdag mellei, amelyeket sárga lepel szorított le, meztelen, formás karjai és széles csípői, amelyeket a guggoló helyzet rendkívüli szépségben mutatott be, egészen lekötötték érdeklődésemet... Az asszony felegyenesedett, és lassan kinyújtózkodott. Termetének rendkívüli arányosságát jól megcsodálhattam. Puha volt ez a test, és mégis tömör, jól összetartott.

A középtermetűnél valamivel nagyobb, mégis annyira kecses, hogy úgy ítélem, hogy a legnagyobb könnyűséggel fel tudnám kapni és a levegőbe emelni . . ."

S tovább:

„Most jól megnéztem édes arcát. Huszonöt—harminc évesnek látszott. Nagy és erős hajlású orra a cimpák könnyed és finom vonalaival adta meg arcának a jóságos és buja jelleget. Szemöldökei magasan ívelték és könnyedek voltak. Barna szemei okosak és melegek. Az álmatag szemhéjak harmadrészben eltakarták a csillogó, sötétbarna szemgolyókat. A szemek alatt gyönyörű kék karikák tanúskodtak az asszonyi tudás és életöröm gazdag esztendőiről. Az ajkak teltek, kárminpirosak és nedvesek voltak. Az egyenletesen barna bőr, amely az arcon egészen világos, majdnem elefántcsontszínű árnyalatba ment át, azt a benyomást keltette, hogy hűvös és bársonyos . . ."

A leírások a novellaszövegnek a nagyobbik felét teszik ki, a néhány rövid párbeszéd s reflexió pedig csak kiegészítője a keleti képnek, amely a boldogságnak, a fájdalom nélkül kapott élvezetnek, a vágy mesébe illő teljesülésének az elbeszélése — Csáth novellaírásának páratlan darabjaként.

Csáth Géza az *Egyiptomi József* című novellájában a lélekrajzoló próza sajátos változatát teremtette meg, amelyet aligha minősíthetnénk lélekelemzőnek. S már nem időzünk, mint a kilencszázas évek második felében írott novelláiban, a vágy üzte emberek cselekvései összetevőinek a rajzánál, nem foglalkoztatja sem genezise, sem megért kórtana. Megelégszik a buja keleti tájkép rajzával, benne az életörömet megtestesítő asszonyalakkal, akinek karjába viszi a novella Józsefét a vágy. Hogy egy terheitől megszabadult lélek úszik az álombeli Nílus vizében, s hogy szeme előtt a boldog természet atmoszférája vibrál, a leírások hivatottak magyarázni, érzékelni, s hogy az asszony az, akiről valóban csak álmodni lehet, azt ugyancsak festői leírása bizonyítja. Látszólag teljességgel a „láthatóval" van elfoglalva, mintha art vallaná, hogy ezekből a nagyon is látható, érzékelhető külsőségekből kell és lehet következtetni, mi a szívben rejtőzik. Állapot-keretekben gondolkodó íróra vall ez a novella, s arra ösztönöz, hogy éppen ezt tartsuk Csáth novellairása fő jellemzői egyikének. Ilyen álomhelyzet az, amelyben az asszonnyal való találkozását elmondó hős sodródik, mintha vak végzete vezetné, a tökéletes, boldog pillanat megélése felé — ebben az egy novellában nem a fájdalom, a kín gyönyörével, hanem a lélek és a test harmóniájával, ember és természet összhangjával.

Nem látszik a „lélek" a *Katonai behívó* című novellában sem, amelynek — az *Egyiptomi József* „költői" előadásmódja ellenében — a leírás pontossága a fő jellemzője. Weisz Károly gyakornok két napjának adatolt történetét tudjuk meg ebből a novellából, amely valójában a kiszolgáltatott ember ügybuzgóságának a dokumentált rajzával a lélek egy lehetséges állapotát rögzíti. Látszólag eseménydús két napról van szó ebben a novellában, valójában az esemény semmisül meg a jelentéktelenségek nyomása alatt, a lefokozott embert látjuk szánalmas igyekezetében — a kiégettet, akiben nem dolgoznak vágyak, nincs kéj és kín parázslása sem: ebben ember van, aki a régi erkölcs szorításában él, s nem álmodik erkölcsi normák áthágásáról vagy tagadásáról, az életről, amelybe nincs bejárása. „Apám írta, hogy csak legyek szorgalmas, és ha mostani helyemen a Faiparinál egyelőre nincs is semmi fizetésem, legyek mindenben pontos, és végezzek el lelkiismeretesen mindent, mert a jutalom nem fog elmaradni. és boldogulni fogok az életben . . ."

Főnökének ügyében kell eljárnia, s két napja, amit hiábavaló munkával tölt, ennek a sivárságnak az állapotát dokumentálja. Az „így történt" indulata dolgozik az íróban, amikor hősét kíséri, a pontos leírás most már nem pusztán a köznyelvi mondatformákban valósul meg, hanem a szenvtelen adatközlésben is. A XX. századi magyar próza első két évtizedének talán legnagyobb írói merészségei közé sorolható ez a Csáth-novella. Benne nem az erkölcsi kategóriák előjeleit változtatja, s nem filozófiáját hirdeti, az *irodalom* átértékelésében kezd, s egy olyan stíluseszmény lehetőségét csillantja meg, amely felé az elmúlt hetven esztendő magyar irodalmában csak kevesen indultak. Íme egyik legjellemzőbb részlete:

„Én korán keltem (átadtam a csomagpostát Jánosnak, a szolgának), egyenesen a Károly körúti városházához mentem. Ott várni kellett egészen IX-ig,

mert a hivatalos óra jóval IX óra után kezdődött. Bementem a földszint jobb oldalán levő alosztályhoz. Ott azt mondták, várjak. Erre dr. Vitár Emil tanácsjegyző úrhoz fordultam (I/19), aki előzékenyen Pollákovics katonai nyilv. ügyvezető úrhoz utasított. Ez ½ X-kor volt. Pollákovics úr azt mondta, hogy az iktatóba menjek III. udvar, II. emelet, 102 ajtó. Ott kaptam az iktatási záradékszámot: 280624 ügyoszt. IV. És azonkívül a IX. ker. elöljárósági iktatószámot, ez: 261254/I.

Itt megmondták, hogy az egész ügydarab június 9-én áttétetett a IX. kerületi elöljárósághoz. Ezen két számmal visszamentem Pollákovics úrhoz, aki szintén mondta, hogy át lett téve az ügy. Ez ½ XI-kor volt. Felültem a villamosra, hogy a IX. kerületi elöljáróságnál tudakozódjam. Ideérkezve először a III. 4., azután pedig az I. emelet 6. szám alá mentem, ahol Zelán úr mindent felkutatott, de a legjobb akarata mellett sem tudta az ügydarabot megtalálni . . ."

Csáth Géza művészetének végső pontjai ezek az 1912-es novellák, annak ellenére, hogy írói pályája nem fejeződött be. A művészetnek századunkra jellemző két útja sejlik fel novelláiban: a végletesen szubjektív, a „költői" és a szélsőségesen objektív. Leegyszerűsítve a „valóságon" inneni és túli világ felé vezető útról van szó, amelyet neki már nem adott meg végigjárni. Néhány, az ezerkilencszázas évek második felében írott novellájában a két lehetőség még együtt van, a tízes években azonban a differenciálódás jelentős és következetes. S ha zenei műveltségének, mely nemcsak a kor színvonalán álló volt, de modern is a szó legnemesebb értelmében, irodalmi lecsapódását keressük, ugyancsak ezeknél a novelláknál kell megállapodnunk. Zenei műszavakkal jellemezve az *Egyiptomi József* tonális prózája ellenében a *Katonai behívót* atonálisnak kell minősítenünk, az „édes" muzsika dallamainak ellenében a „zörejeket" kell kihallani soraiból.

5.

Csáth Géza színművei nemcsak a drámaíróra, hanem az író művészetének egyik alapvető, általános érvényű sajátosságára is ráirányítják a figyelmet. Ezek a színművek ugyanis az író drámafelfogásának kérdését vetik fel a novellákra is érvényes módon, különösképpen, hogy színműveinek egy része novellából készült, ami jelzi, hogy az életanyag kezelésében írónk eljárása egységes volt.

Novelláit is, színműveit is erős drámaiság, de tragikumnélküliség jellemzi — összegezhetjük mintegy bevezetőként e téren gyűjtött tapasztalatainkat. Mintha igazolni akarná Kosztolányi Dezsőnek 1910-es nyilatkozatát arról, hogy szülőföldjének világában „nincsenek tragédiák, mert itt el sem kezdődhetnek a tragédiák". S valóban: Csáth novellavilágában nyomozva tragikus hős után hiába kutatunk, legfeljebb a Puccini-operák kínálta „operai" tragikumról lehetne beszélni, amelyet például a *Rozi* című novellájában szemlélhetünk. Ahogy *Rozi* mintegy kihívja a halált szinte megtervezve már lánykorában, amikor cselédlányként nem adta oda magát egyetlen udvarlójának sem, azt gondolva, hogy majd asszonykorában teszi meg. Férjhez is megy Jóskához, az „óriástermetű, vasizmú kőműveshez", aki „valami csiklandós rémületet és dacos, komisz vágyakat keltett benne". Ám még ebben a novellában is meghibásodott tragikummal nézhetünk szembe: a házasságtörésben örömét lelő, s ezáltal a sorsot szüntelenül provokáló Rozi alakja mellett éppen úgy tragikus figurának tarthatjuk a férjét, az ölni kényszerülő Jóskát is. A tragikum villámainak kisüléséhez szükséges feszültségek ugyan rendre adva vannak a Csáth-novellákban, sűrűsödésük azonban jellegzetesen egyenletes eloszlású, s nem egy-egy alakban csomósodó. Ez jellemzi például a leginkább „véres" *Anyagyilkosság* című novelláját is: a két Witman fiú éppen úgy nem tragikus alakja a novellának, mint ahogyan nem az áldozatuk, anyjuk sem. Csáth megragadja a tragikai szükségszerűség mozzanatát, novelláinak hősei — gyilkosok és áldozatok egyaránt — ennek pórázán haladnak sorsuk beteljesítése felé, minthogy azonban a szükségszerűség lelki kényszerek (igen sokszor aberrációk) alakjában mutatja magát, a tragikushoz szükséges idő és hely mozzanata következetesen antitragikus körülményekre vált át, s van

egy pillanat is, amit novellában (*Az albíróék*) és drámában (*Kisvárosi történet*) megörökít, amikor komikusnak tartható szituációba „fejlődik át", ami tragédiának volt készülőben. Csáth szemléletének polgári belterjességében lelhetjük magyarázatát művészete ilyen jellegének: az ő polgári világában a hősök szemben állásának nincs társadalmi töltete. Nem világot akarnak változtatni, csak a kéjhez való jogukat akarják érvényesíteni, „vétségük" is éppen ezért teljességgel relativizált vétség: amikor beletipornak az erkölcs köreibe, akkor valójában olyan morállal dacolnak, amelynek normáit a társadalom sem becsüli, bármennyire védi és szentnek tartja is. A Csáth-novellák immoralizmusa nem talaja a tragikai tenyészetnek, még ha az olyan dramaturgiai fogalmakat, mint amilyen a drámai fejlődés, drámai mozgalom, vagy feszültség rendre használhatjuk vizsgálat és jellemzés közben. Véletlen-e, hogy maga Csáth Géza is a „sérelem" fogalmával él, amikor kora drámai összeütközéseiről beszél *A mai emberek szerelmi életéről* című írásában, s a neuraszténiában jelöli ki a „sérelmet" szülő emberi-társadalmi „okot", amely viszont a konfliktusokat állítja elő. „A konfliktus — tulajdonképpen szintén sérelem — az a helyzet, amikor két (vagy több) különböző érdekünk ütközik össze. Akárhogyan intéztük el a konfliktust, meg kellett sértenünk saját magunkat, azaz egyik vagy másik érdekünket, avagy pedig részlegesen mind a kettőt..." Csáth természetesen tovább finomítja szemléletét és vizsgálódása körébe vonja az „egzisztenciális sérelem" fogalmát is: „Most vegyük még hozzá az ezeknél még nagyobb jelentőségű egzisztenciális sérelmeket — írja —, amilyenek például az állásnélküliség — anyagi sérelem (oka a foglalkozások túlzsúfoltsága); a sexuális sérelem (szerelmi csalódás); hivatali vagy társaságbeli méltatlanság (erkölcsi sérelem); a betegség (önfenntartási sérelem). Míg a konfliktusok csak felhúzzák és a szakadásig feszítik az idegek finom húrjait, addig ezek a kellemetlen élmények (traumák), amelyeknek négy főtípusát felsoroltuk, azokhoz a durva, kemény hangokhoz hasonlíthatók, amelyeket egy barbár, kíméletlen, nehézkes ököl produkál, miközben belecsap a hárfa vékony húrjai közé, nem törődve a hangszerrel, nem törődve a melódia szépségével, a ritmussal és legkevésbé a harmóniával..." Csáth novellavilágának hősei legnagyobbrészt az egzisztenciális sérelmek fájdalmát szenvedik, azzal a megszorítással, hogy ugyanakkor a konfliktussérelmek is jelen vannak — életterük határjellegéből következően.

A drámák élet- és formakezelése meghatározott tehát annak az öt, eddig közölt drámaszövegnek alapján is. Kitetszik belőlük, hogy az író, amikor drámát írt, egy drámai, ám valódi társadalmi konfliktussal mégsem bíró életanyaggal küszködött, s valójában nem feloldó és megoldó, hanem „kiegyező" drámákat volt kénytelen írni. Még legjobbnak tartott *A Janika* című két felvonásos színművében is, holott ennek a magja leginkább drámai — különösen, ha a *Pál és Virginia* című novellájában felsejlő „szituációval" vetjük össze. Egyetlen valóban tragikus helyzete ez Csáth novelláinak: a tisztesnek tartott polgárasszony bevallja „bűnét", gyermeke nem férjétől való, a fiatalok boldogsága érdekében. A leleplezést követő végkifejlet azonban már a novellában is elmarad (Az író figyelme nyomban a fiatalokra irányul, akik természetesnek veszik az anya „áldozatát", hiszen Virginia nemcsak elfogadta az áldozatot, de ha kellett volna, „az édesanyját még meg is engedte volna kínozni".), a színműben pedig a „leleplezés" mozzanata ugyan motorja az eseményeknek, a dráma azonban kiegyezéssel ér véget: ahogy addig is, Janika halál után is a férj és a szerető együttes erővel tartják el az asszonyt. A drámai végkifejlet sikkad el. Elég-e ugyanis egy drámához az, amit Pertics, a megcsalt férj, így fogalmaz meg: „Az ember drukkol, tördeli a kezét, hogy meghalt a gyereke, és akkor kiderül, hogy csak a felesége csalta meg..."? Ám ez s az ilyen „egzisztenciális sérelem" nem kiált az égre. A Perticseknek nincs tragédiájuk a szó szorosabb értelmében, legfeljebb tragédianélküliségük látszik ilyennek. Pertics mondja:

„Éjjel alszik az ember — hála Istennek, jól alszom. Reggel sietek a hivatalba. Délben egykor hazajövök, ebédelek, újságot olvasok. Fél háromkor újra kell indulni, és nyolcnál hamarabb nem kerülök haza. Akkor hazajön az ember, örül, ha pár szót beszélhet a gyerkeivel, fáradt, éhes, megvacsorázik, elszí egy szivart, olvas még egy kis újságot, lefekszik. Mikor gondolkodjék azon, hogy megcsalják-e, vagy mekkora szarvai vannak? Erre nem jut idő. Nem is lehet róla szó, hogy jusson idő..."

Hasonlóképpen végződik kiegyezéssel a *Kisvárosi történet* című, *Az albíróék* című novellájából készült operája is. A vétkes, a Berci feleségét megcsókoló Sárkány meg is fogalmazza a problémát: „Tudom, hogy léha fiú vagyok, nem tagadom azt sem, hogy kissé cinikus, de hogy emiatt vérnek kelljen folynia, abba nem egyezem bele... Mit gondolsz az esetről? Essék emberhalál emiatt?..." Mire a „jelenlevők" így nyilatkoznak: „Igazad van! Béküljetek ki! Nem hibás egyik se, hiszen Garádyné szép asszony. Én se tettem volna másképpen. Legyen szent a béke! Berci, ne haragudj már! Ez a doktor nem rossz fiú..." A „lovagias" elintézése a konfliktusnak nyilvánvalóan csökkenti a lehetséges dráma hőfokát. S ez jellemzi a *Kis családi dráma* című jelenetét is. Az emberi viszonyok ebben is lelepleződnek ugyan, de mert a konfliktus itt is egészen relativizált, a drámai „súlypontnak" nincs valódi helye: hogy a fiú szülei hallották meg a felesége szüleinek a véleményét s nem fordítva, teljességgel véletlen, az a bizonyos „apprehenzió", amely a szükségszerűségbe lenne hivatott költözni, esetlegességében mutathatja csak magát. Nincs másképpen a *Hamvazószerda* című bábjátékában sem: itt a szükséges konfliktus az álomsíkra tevődik át, a valóságban a „kiegyezés" a takarítónő „Jaj de szép idő van!" felkiáltásában összegeződik. S nem tud ebből a „kiegyező" szemléletből kilépni a *Horváték* című három felvonásos színjátékában sem, holott ebben a társadalmi dráma felé volt indulóban, s írói ambíciói is ebben mutatták leginkább erejüket. Úgy tetszhetett, a szüntelenül elsikkadó tragédia itt tetten lesz érhető, annál is inkább, mert a társadalmilag adott két világ is felsejlik. Ám a Horvát házaspár tragédiája (?) nem abból következik, hogy örökséghez jutva minden vágyukat teljesíteni akarják, hanem hogy a maguk köréből kitörve egy „másik" világ erkölcsével akartak élni. Horvát mondja a „józan" harmadik felvonásban: „Mikor az örökségünkhöz hozzájutottunk, akkor — közös megegyezéssel — e szerint a polgári fölfogás szerint, amely a legfőbb jónak és legszebbnek a dzsentri életét tekinti, játszani kezdtük a dzsentri házaspárt. Te junkeraszszony lettél, én pedig egy kaszinói úr. Tetszelegtünk magunknak a szerepünkben, és nem fáradtunk bele a játékba, mert mulatságos volt. Bámultak bennünket, irigyeltek bennünket, mi pedig bámultuk saját magunkat. Én szeretőt tartottam, te pedig udvarolttattál magadnak..." Csáth hősei azonban most sem hullhatnak a mélybe: a „kiegyező" tendencia mintegy megmenti őket, s egy harmonikusabb élet ígéretében és igézetében élve folytatják majd életüket a függöny lehullása után.

Csáth tehát mélyen megélte a polgári dráma válságának a tudatát, s íróként ennek szellemében vezette hőseinek életútját drámában, novellában egyaránt, s miként a novellaformák átértelmezésében, a drámai alakzatok felhasználásában is szorosan életanyagának természetéhez hasonult. Nem akart még „ibseni" drámát sem írni tehát. Nem a tragédia, hanem a tragédianélküliség kereste vele „formáját". Ennek következtében *A Janika* vagy a *Horváték* sem „színművek" a szokványos értelemben — a „bocsánat" motívumának végjátéka ezt nem tette lehetővé. Nem véletlen tehát, hogy a *Hamvazószerdát*, amely novellaként (*A varázsló halála*) álomleírásra emlékeztet, bábjátékként képzelte el, a *Kisvárosi történet*et pedig operának, s így mintegy kivonta magát a hagyományos dramaturgia kényszere alól, ám biztosítani tudta ugyanakkor a drámai „fejlődésnek", a „mozgalmasságnak" és a „feszültségnek" a teret. Hogy a zenedráma prózai megfelelőjét kereste-e drámai szövegeiben, teljes drámai opusa ismeretében vállalkozhatnánk csak a feleletre. Drámaiságfelfogásában és formai értelmezéseiben azonban kétségtelenül új utakon indult el — a magyar polgárság „homo novusaként" itt is.

SZILÁDI JÁNOS

A DRÁMAÍRÓ

Elsüllyedt, méltatlanul feledésbe merült alkotók újrafelfedezésének gyakorlata az, hogy először csak egyes művekre, az életmű meghatározott darabjaira terelődik rá a figyelem, hogy aztán, eleget téve a hatásukra kibontakozó, immár teljes értékű megismerés igényének, az életmű meghatározó egésze váljék hozzáférhetővé, megismerhetővé. Az újrafelfedezésnek ez a szabályszerűsége, amit a magunk okán, de a rossz körülmények összejátszása miatt is annyiszor tapasztalhattunk az elmúlt évtizedekben, hogy valóban szinte szabályszerűségről beszélhetünk, Csáth Géza esetében is érvényesült.

A Szépirodalmi Könyvkiadó 1964-ben adta ki *A varázsló halála* című, a válogatott elbeszélések tükrében a novellista Csáth Gézát (újra) bemutató kötetét. 1971-ben Csáth zenei tematikájú írásai jelentek meg kötetben a Zeneműkiadó gondozásában. 1974-ben a *Hamvazószerda* című kötetben pedig Csáth színpadi műveinek javát, valamennyi befejezett drámáját és legtöbb torzóban maradt kísérletét gyűjtötte egybe a Szépirodalmi Könyvkiadó.

A sorrendiség, az életmű újrafelfedezésének jelzett folyamata tartalmi megfontolásokat is tartalmaz. Tegyük mindjárt hozzá: joggal. Csáth Géza életművében a dráma — a művek oldaláról tekintve — a megszületett alkotások jelentős esztétikai értékessége ellenére is, ígéret inkább, mint megvalósítás, a szép reményű kezdés és nem a gazdag eredményű kibontakozás.

Ebben a zárt, külön törvényű világban, a drámában is az eredeti hangú tehetség jogán jelentkezett Csáth, de már megkésetten, az önpusztító életpálya utolsó fellobbanásában, a már soha meg nem valósuló lázálmok lidérces korszakában. S a művek önmagukat igazoló belső értékessége mellett ez utóbbi kapcsolja a megszületett darabokat, a torzóként maradt részeket az életmű egészéhez.

A sikert vágyta Csáth Géza, a hatalmast, a világraszólót — hogy a minden alkotóban ott munkáló elismerés igényt hogyan növesztette irreálissá, dagasztotta és torzította elhatalmasodó betegsége, erről most ne szóljunk —, s ezt akarta, szerette volna a drámában megtalálni. Nem is a drámában egyszerűen, hanem az irodalom rejtőzködőbb világával szemben a színpad nyíltságában, a reflektorok százszínű kavargásában, a premier túlfűtött lázasságában.

Persze, ha csak ennyi, a siker erőszakos akarása lenne a megszületett drámák lényege, akkor kevés ok lenne szólásra. De nem csupán ennyi volt. A művek Csáth vérbeli drámaírói tehetségéről vallanak, s arról a rettenetes belső küzdelemről, amelyet Csáth önmaga ellen folytatott. „Csáth tudatában volt a veszélynek, amely rá leselkedett, s megkísérelte az ellenállást" — írja a Hamvazószerda című kötet előszavában a könyv anyagát összegyűjtő Dér Zoltán, majd alább így folytatja: „Drámái e küzdelem legbeszédesebb dokumentumai."

Dér megállapítása igaz. Kettősen is. Mert dokumentum a szónak egy tágabb érvényű jelentéstartományában a *Horváték* című dráma is: álarcos vallomása a maga vívta reménytelenül reményteljes küzdelemről, de ugyaígy dokumentum a darabok gyorsan ritkuló sora, a torzók akadozó lélegzetvételről, lazuló fegyelemről árulkodó döbbenete is.

Nincs szüksége az utókor hamis megbocsátására, kegyeletes elnézésére: a drámaíró Csáth a legszigorúbb szembesítésnél is állja a próbát. Töredékei, befejezetlen, kiteljesítetlen alkotásai — ilyennek kell tekintenünk a *Kis családi dráma* című jelenetet, a zenés darabnak készült *Kisvárosi történet*et,

Az albíróék című novella színpadi változatát és egyéb, nyomtatásban meg nem jelent darabvázlatát — jórészt alig elemezhetők. Jelzések ezek inkább, a formálódó művészi gondolat egy-egy állomását megörökítők, és nem végleges formájukat meglelt alkotások. Mint ahogy nem az a *Horváték* három felvonásos játéka sem. Ha pusztán a történetet tekintjük — a szegényesen élő házaspár nagy örökséghez jut, felelőtlen, dőzsölő életmódba kezd, s mire a pénz elfogy, házasságuk is tönkremegy, hogy aztán felébredve a révült álomból a férfi ismét magára találjon, újra tanítani kezdjen, dolgozni, élni tisztességgel, becsülettel —, ellentmondások, logikai, lélektani bakugrások sorát fedezhetjük fel. Ha azonban a történetben megfogalmazódó küzdelmet vizsgáljuk, akkor gazdag részletszépségekre bukkanunk. A darab zárójelenete például, az emberséget meglelő, kiharcoló Horvát szép emberi vallomása a tartalmas célú életről Csáth életművének is egyik legszebb epizódja.

Befejezett, teljes értékű darabot kettőt írt Csáth Géza, együtt is mutatták be a kettőt a budapesti Magyar Színházban 1911. május 24-én. S a két mű mindjárt két irányt jelölt meg. *A Janika* a magyar irodalom gazdag realista vonulatával mutat közelebbi rokonságot. Története olyan egyszerű, hogy akár banálisnak is mondhatnánk. A Pertics házaspár évek óta lakót tart, s ahogy ez már legtöbbször lenni szokott, a lakó és a háziasszony között viszony szövődik. Gyerekük is születik, de erről Pertics nem tud: ő azt hiszi, Janika is az ő fia. Janika azonban megbetegszik, meghal és Boér, a lakó, az igazi apa a gyászban már nem tud osztozni; Pertics szemébe vágja, hogy a gyerek nem az övé volt. Pertics első felháborodásában válni akar, kidobni a lakót, aztán leissza magát, megnyugszik és beletörődik, hogy minden marad a régiben. Ennyi a történet, soványka, kevéske, csakhogy Csáth írói ereje nem az izgalmas meseszövésben, hanem a látszólag szürke szituáció művészi felbontásában van. Abban, ahogy ebben a semmitmondó történetben mély emberi drámákat tud meggyűrűztetni, hitelesen, nagy művészi erővel, abban, hogy — mint egyik korabeli kritikusa írta róla — „gyönyörködtet és meg is győz".

És valóban így van: gyönyörködtet és meggyőz. Gyönyörködtet a szituáció érzékeny kibontásával, az alakok plasztikus megrajzolásával és meggyőz az ábrázolás életességével, emberi, művészi hitelével. A tragédia szele suhintja meg a darab szereplőit, s ők vállalnák is, hogy megéljék, megszenvedjék, de nem tehetik. Kis, posványos életük, amit maguk alakítottak, olcsó árulásaik, amelyeket nap mint nap követtek el egymás rovására, most visszaütnek: nem engedik felnőni őket a tragédiához. Perticsné nem sirathatja el a fiát, mert a szeretőjét kell féltenie, Boér nem zokoghat a fiáért, mert Pertics is a saját halottját gyászolja a fiúban. Még egy lépés és a tragédia komédiába fut bele, s hogy ezt elkerüljék, egyetlen lehetőségük az őszinteség. Ezt érzi meg a félig kába részeg Pertics, amikor Boérhez fordul: „... neked sokkal rosszabb a helyzeted, mert neked egy gyereked halt meg, és nincs több gyereked." Ez az odafordulás, az én megcsúfoltatásomnál is fontosabb valaminek a megsejtése menti meg számukra a tragédia látszatát. Ez a tragédiamentés azonban csak őrájuk érvényes — a nézőkre nem. Már a korabeli kritika is jelezte, hogy a közönség komédiaként élte meg *A Janika* történetét, és a műnek ez a vonulata csak erősödött az elmúlt évtizedek alatt. 1968-ban, amikor a magyar televízió *Családi tűzhely* címen bemutatta *A Janikát*, már egyértelműen ez a komédiai hangvétel volt az uralkodó.

Csáth másik drámája, a *Hamvazószerda,* amelyet ő maga bábjátéknak nevezett egy nyilatkozatában, más fogantatású mű. Magányos, szinte társtalan alkotás kora irodalmában: a később világra jövő, a húszas-harmincas évek emigrációs magyar irodalmában megszülető avantgarde drámairodalom előfutára. És ebben a minőségében alighanem a magyar abszurd dráma egyik őse is.

A zene és szöveg nagyon finom, nagyon pontos „együttrímelésére" épülő történet hőse egy átmulatott éjszaka után elalszik a vendéglőben. Részeg kábulatában zavaros álmot lát. Azt álmodja, hogy meghalt, s hogy koporsója előtt elvonulnak a nagyszülei, a szülei, a lányok, akiknek udvarolt, s akik hagyták, hogy udvaroljon nekik, és megjelenik az egyetlen lány is, aki igazán szerette őt. Az álmot az ébredés követi: a takarítónő megtalálja az „ottfelejtett" úrfit, felkelti, az borravalót ad neki és hazamegy.

Ennyi a történet. Nem is a történet, hanem az, ami ebből a sejtelmekből, szimbólumokból, törékeny hangulatokból, szavakkal meg nem ragadható zenéből ötvözött műből a kritikai ismertetés szárazon koppanó mondatai számára kiemelhető. A darab, a mű nem ez. Több ennél: szebb, meghatóbb és megrázóbb. „A *Hamvazószerda* — mondta nyilatkozatában Csáth — egy érzés, egy gondolat lírája, az összes képzetekkel, emlékekkel, gondolatokkal, amik hozzá kapcsolódnak."

A *Hamvazószerda* hősébe — Csáth idézett nyilatkozata is erősíti a feltevést — nem nehéz belelátni a szerzőt, és gyötrődését, hogy menthetetlenül elhibázta életét, azonosítani Csáth kínlódásával. Az alkotó személyiségének beleépítése a műbe azonban önmagában még nem esztétikai értékteremtő mozzanat. A személyes sors csak az ábrázolásban forrósodik át esztétikummá. És a *Hamvazószerda* erre is példa lehet. A teremtő pusztulásra, önmagunk megégetésére, hogy a belőlünk felcsapó még nagyobb láng forrósítsa igazán izzóvá a művet.

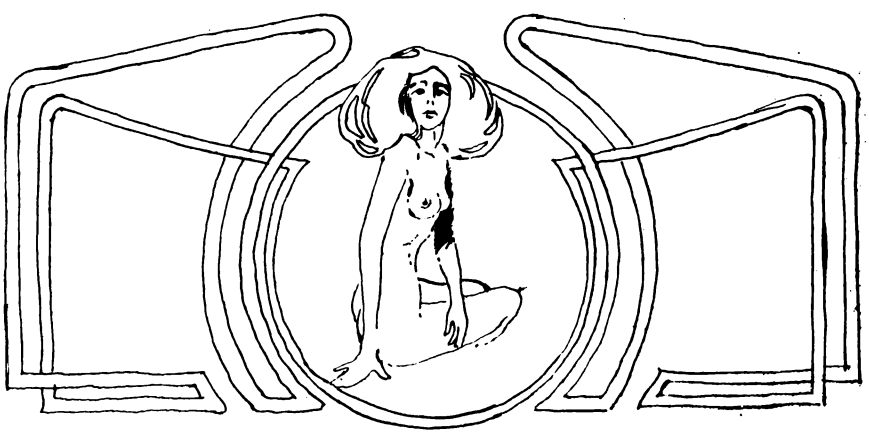

Szabadka a századforduló idején

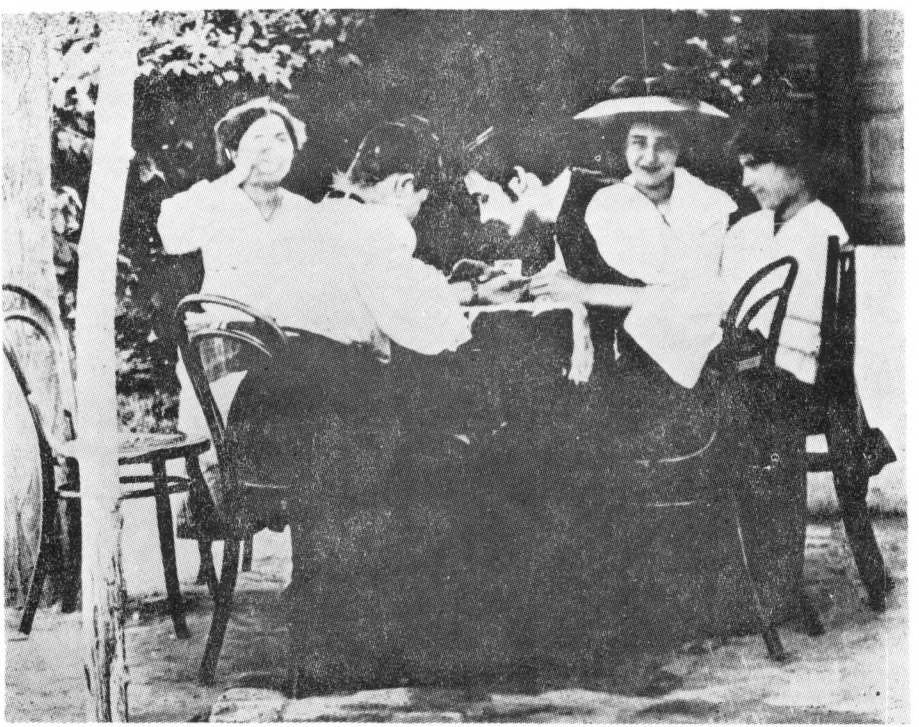

1906 nyarán a Miklós utcai ház udvarában

A negyedéves orvostanhallgató (1908)

A sikeres író (1910)

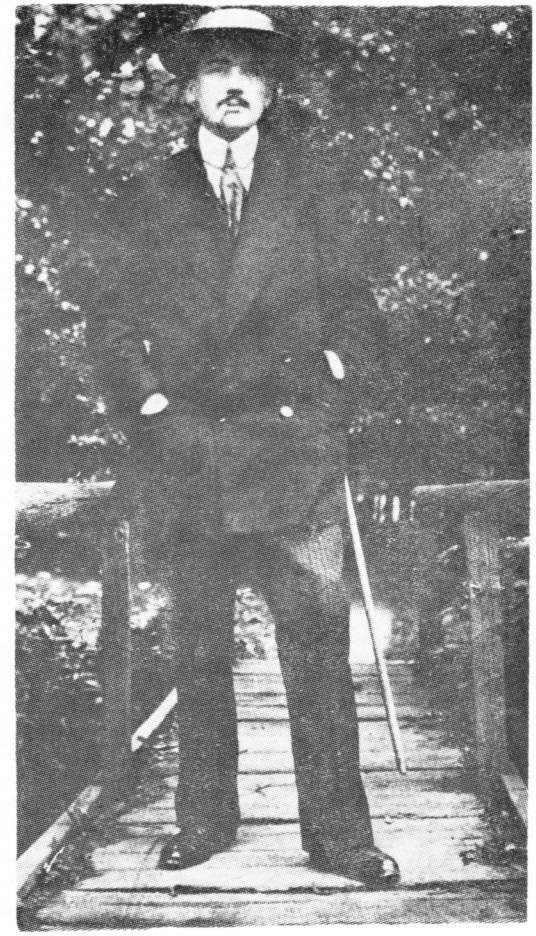

Stubnyafürdőn (1912)

JUHÁSZ GÉZA

AZ ÚJSÁGÍRÓ

A legtöbb író-kortársához hasonlóan Csáth Géza is újságírással kezdte pályáját, közelebbről zenekritikákkal, mégpedig szokatlanul korán: tizenhat éves, amikor első írásai megjelennek a szabadkai Bácskai Hírlapban. Ez a publicisztikai tevékenység azután végigkíséri egész alkotói pályáját, olykor közelebbről, közvetlenül értelmezve a szépíró törekvéseit, máskor messzebb ragadva őt a novellák és színművek tárgyától, demonstrálva sokoldalú érdeklődését és korszerű szemléletét. Ugyanakkor a legtöbb író-kortársával ellentétben Csáth Gézának sohasem volt főfoglalkozása, fő megélhetési forrása az újságírás, hanem gimnazista, orvostanhallgató, egyetemi tanársegéd, illetőleg gyakorló orvosként — amellett, hogy zenével (hegedült, zongorázott, zenét szerzett, zenekritikákat és zenei tárgyú tanulmányokat, esszéket írt), irodalmi alkotómunkával (novellák, színművek), orvostudománnyal (könyvet írt *Az elmebetegségek psychikus mechanismusáról*) foglalkozott, számos újságban és folyóiratban közöl cikkeket, tanulmányokat és esszéket — kezdve a szabadkai Bácskai Hírlaptól a nagy tekintélyű Budapesti Naplóig (ahol többek közt Kosztolányi, Ady és Bíró Lajos társaságában vasárnapi tárcaíró és zenekritikus), illetőleg a Bácsországtól a Nyugatig és a Huszadik Századig. S amint novellaterméséről az az általános vélemény, hogy mindenekelőtt nagyszerű ígéret, sajnálatosan félbemaradt előremutató kezdemény, vagy Illés Endre megfogalmazásában „a magyar novella későbbi legjelentősebb változatai"-nak előzménye, hasonlóképp publicisztikai munkásságáról is elmondható, hogy egy egységes és átfogó, természettudományos megalapozottságú materialista szemlélet körvonalai bontakoznak ki benne s érvényesülnek a legkülönbözőbb tárgyak és jelenségek megközelítésében és megítélésében. A magyar középiskolai tanításban érvényesülő konzervativizmus és a hittantanítás kártékony anakronizmusa ellen ugyanarról a materialista világnézeti alapról száll harcba, amelyről a vallások és mítoszok keletkezését, a művészi alkotások élvezését, illetőleg a modern muzsika ismérveit igyekszik megvilágítani. Hogy pedig az azonosítások tudomány és művészet, társadalmi élet és művészetek evolúciója között olykor mechanikus, az természetesen e gondolatrendszer, e „pszichológiai, tehát természettudományi alapokon felépített esztétikának" kidolgozatlanságára és befejezetlenségére utal, egyúttal azonban beszédes bizonysága annak a hatalmas befolyásnak is, amelyet a természettudományos felfedezések, közelebbről pedig Freud tanításai gyakoroltak a század eleji művészetekre és az esztétikai közgondolkozásra. Csáth Géza pedig, mint a Dér Zoltán gondozásában megjelent *Írások az élet jó és rossz dolgairól* (kritikák, cikkek, karcolatok Életjel Könyvek 5. Szabadka, 1973) e felfedezések iránti fogékonyság tekintetében is élen járt a maga korában.

*

Cikkei tanúsága szerint érdeklődését kezdetben természetszerűleg közvetlen környezete, azaz Szabadka kulturális és művészeti eseményei kötik le. Ír egy Münchenben tanuló szabadkai leány rajzkiállításáról, Lotz Károly festőről halála alkalmából, Iványi Istvánról és — három év alatt négy ízben — Lányi Ernő zeneszerzői tevékenységéről. Ha szem előtt tartjuk Kosztolányinak és Csáth Gézának a Lányi-családhoz fűződő kapcsolatait, megértjük a kezdő zenekritikus elfogultságát Lányi Ernő iránt, aki egyébként valóban föllendítette a város zenei életét. Ír továbbá a csodagyermek hegedűművész Vecsey Ferencről, Sarasateról, az „öreg világvándor brácsásról", *Muzsikusok* cím alatt Corelliről és Tartiniről, majd Pucciniről, aki iránt kivételes rokonszenvet táplál.

Van azonban e korai írások között egy, amely nemcsak a tizenhat éves fiatalember bátor szókimondása és hetyke stílusa miatt érdemel figyelmet, hanem mindenekelőtt amiatt, hogy már itt felfigyel a nagyvárosi élet ridegségére, rohanó, idegölő élettempójára, az emberek elmagányosodására, elidegenülésére. Miután szemlét tart a fővárosi lapok fölött, s megállapítja elvtelenségüket, így vélekedik róluk: „a fővárosi lapok se különbek, mint a vidéki lapocskák, csak több bennük a papiros és a hazugság", azután a megváltozott életformáról és életritmusról mondja el a véleményét, összehasonlítva azt a vidék kedélyesebb és egészségesebb életvitelével: „Itt nincsenek nagy családok és ismeretségek, az emberek nem mennek egymáshoz kvaterkára és alsósra, hanem a kávéházban falják az újságot, majd munkára sietnek, s elmulasztják megnézni a kék eget s az utcán átsikló napsugarakat. A munka nyomja őket, a szürke moloch, s bár nem érzik a súlyát (a megszokástól, szenvednek tőle". A színházak pedig — mert *A budapesti színházakról* szól az írás — alkalmazkodnak ehhez az új közönséghez, s „tökéletlen műmulatságot" nyújtanak neki, akinek szellemi élvezete ennek folytán „kisszerű és szegényes lesz.

Alig két évvel később ismét visszatér a sivár nagyvárossá nőtt Budapest embernyomorító ridegségéhez. Ezúttal egy hétéves gyermek elgázolása kapcsán veti fel a kérdést: mért maradtak le a szegény pesti gyerekek a várost építő urak papírjairól? A gyilkos nagyvárosban ugyanis elfelejtettek gondoskodni a gyermekekről, nem hagytak számukra kertet, játszóhelyet. Persze, „ők nem tudják, hogyha emberekké lesznek egyszer, majd sírva fogják észrevenni izmaikon, tüdejükön, a szívükön vagy a gégéjükön a város átkát". *Hosszú baráti levél* (1913) c. írásában ismét felpanaszolja a fővárosi élet sivárságát. Arról ír a barátjának, hogy amikor a kőrengetegből a füvészkertbe menekült, a parkőr kitessékelte kedvenc virágai közeléből, mondván, hogy az zárt terület az „igazgató úr őméltósága rendelete" értelmében. Ő pedig csak így levélben mondja el panaszát, mert ott hiába is mondta volna, semmi remény arra, hogy az emberek megértsék egymást, amíg közöttük „jogokra nézve különbségek vannak".

Ebből a megváltozott életformából és életritmusból vezeti majd le a kora emberére oly jellemző idegességet, amely szerinte „nem is betegség, hanem életjelenség: egész nemzedékek reakciója, alkalmazkodása a modern élet folyton komplikálódó új viszonyaihoz, amelyekhez idegrendszerünk, egész szervezetünk mindeddig nem volt berendezkedve". Őt azonban ez az életjelenség nem csupán mint ideggyógyászt érdekli, hanem mint zeneesztétát, kritikust és alkotóművészt is. Mikor majd a modern zenéről, a festészet és irodalom új irányairól értekezik, abban jelöli meg ezek modernségét, hogy azt nyújtják, amire a „XX. századbeli emberi idegrendszerének" szüksége van.

*

Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy Csáth Géza nem mutat különös érdeklődést kora társadalmi, kiváltképp politikai problémái iránt, s a művészeteket és a műalkotásokat magukban és nem társadalmi vonatkozásukban és feltételezettségükben vizsgálja. Egyszóval, nem tartozik a harcos, szociális igazságokért küzdő publicisták közé. Ez azonban korántsem jelenti, hogy teljességgel közömbös volna a társadalmi igazságtalanságokkal és egyenlőtlenségekkel szemben. Két orvosi könyv ismertetése kapcsán például ilyen gondolatokkal lepi meg az olvasót: „mind a ketten (ti. az orvos-szerzők — J. G.) szenvednek, panaszkodnak és kibúvót keresnek az igazságtalanságoknak abból a rettenetes labirintusából, amelyben a mai gazdasági viszonyok között a szegény ember (az emberiség túlnyomó része) bolyong". Majd elmondja, hogy fájlalják a szegénységet, a tudatlanságot, a piszkot, az elhagyatottságot, amit konstatálni kénytelenek, humanizmusuk azonban „nem sokat ér, mert nem tudják megtalálni a módot, hogy nyomorult viszonyok között, eszközök hiányában hogyan segítsenek magukon és betegeiken". Sőt az olyan példa sem kerüli el a figyelmét, amikor ez az „érzelmi" és nem „értelmi" humanizmus egyenesen kárára válik a szegény embernek. Az egyik könyv szerzője például, Pikler Gyula budapesti orvos, egy 36 óráig dolgozó munkásnak pihenést rendel, s elmegy munkahelyére, a malomba, hogy fölszólaljon, az érdekében,

mire a munkást elbocsátják. Azt is jól tudja, hogy kora modern nagyvárosi életének „a kapitalizmus, a nagy tőkék felhalmozódása adja meg a legfőbb jellemvonását", s azt is, hogy Vilmos császár uralma „— mint minden királyé — azokon gyökeredzik, miket a népek vallásossága, közerkölcs, középszerű művészet és hasonló alcímek alatt a konzervatív szóban lehet összefoglalni". Tisza István miniszterelnökről is már 1905-ben bátran kimondja, hogy „államférfiúi tudománya erőszakos választásokon, hivatali terrorizmuson, gyenge és arrogáns szónoklatokon túl egyáltalán nem terjed. Szóval egy más körülmények között egészen jelentéktelen férfiú. De most ő a helyzet kulcsa. Vigyázzunk, ebből valami nagy baj lehet! S ha nem lesz, nem rajta múlik. Ő ma a legrosszabb hiszemű ember".

*

Van azonban egy világnézeti kérdés, amelyben Csáth Géza a maga korában — túlzás nélkül állíthatjuk — következetesen forradalmi álláspontot foglal el, ez pedig a vallás, pontosabban az iskolai hittantanítás kérdése. A már említett *Írások az élet jó és rossz dolgairól* című kötetben három cikket is találunk e tárgyról, mégpedig kettőt egész fiatalon írt, közvetlenül a középiskola elvégzése után, 1905-ben, a harmadikat pedig nyolc évvel később, de teljes közöttük a szemléleti, világnézeti egység: valamennyi természettudományos világnézeten alapul. Az első írások (*A hittantanításról,* 1905. július 23.; *Még egyszer — és utoljára — a hittantanításról,* 1905. augusztus 13.) a szabadkai *Bácsország* című folyóiratban jelentek meg, s közvetlen indítékuk egy pedagógiai tanulmány megjelenése volt ugyanebben a folyóiratban *Az egységes hittani tantervről*. A tizenhét éves ifjú, akinek még igen eleven emlékei lehettek a középiskolai hittantanításról, egyenesen feltűnő hevességgel és szenvedéllyel, meglepően korszerű tudományos vértezetben veszi fel a küzdelmet a papsággal, következetesen védelmezve az ifjúságot, „ezt a drága élő szervezetet", illetőleg annak lelki épségét, mert a hittantanítás „kényszerzubbony a természetes elmén, a friss, egészséges agyvelőn". Már maga az a tény, hogy egy ilyen írás a XX. században megjelenhetett nyomtatásban, „a mi hátramaradottságunk", írja, s ez annyit jelent, hogy megengedik egy „ócska rozsdavájt alkotmány támogatását", holott azt haladéktalanul le kellene rombolni, mert „a butaság és szűklátókörűség béklyóiba veri" a tanulóifjúságot. De megérti, hogy a papság körmeszakadtáig hadakozik érte, noha egyenként minden okos pap tudja, hogy az idő ellenük dolgozik, együtt azonban nem szabad elismerniök — „hogyisne, mi lesz akkor a hatalommal, a vagyonnal, az ő mindennapi kenyerükkel".

Tisztában van a reakciós hatalom, az igazságtalan társadalmi berendezés és az egyház, illetőleg a vallás érdekazonosságával: „A vallási metafizikák mákonya az uralkodó érdekcsoportok — királyok, választó fejedelmek — telepítvénye. S e növénynek igen előkelő szerepe jut a népek elbutításában. Teszem azt, gondoskodik arról, hogy a tömegek eszébe ne jusson ilyen gondolat: Micsoda igen furcsa dolog is az, hogy egyes emberek kedvéért milliók adják a vérüket és pénzüket." És ismételten a tudományok mítoszromboló erejére hivatkozik, a tudományos kutatások hatalmas, gondolatformáló jelentőségébe vetett szilárd hitéről tesz bizonyságot: „Az is tény, hogy a vallásnak remegnie kell a tudományos felfedezéstől. Az is tény, hogy az energia és az anyag megmaradása elveinek felfedezése az úristent hívő metafizikai konyhák vendégeit nagyban megcsappantotta.

Mindezt nem hisszük, hanem tudjuk."

Csáth Géza tudatos és meggyőződéses ateista volt, s ha 1905-ben még ifjú hévvel, lobogó szenvedéllyel ostorozta az iskolai hittantanítást, nyolc évvel később az új tudományos eredmények, mindenekelőtt a pszichológiai ismeretek birtokában már higgadt, mondhatnánk, tudományos ismeretterjesztő cikket ír a Pesti Naplóban (két folytatásban, 1913. május 4-én és 11-én) *A vallások és mitoszok pszichológiájáról*. Elméleti kiindulópontja az a darwini tétel — amire még más esetekben is hivatkozik —, hogy „az életnek egyetlen célja az élés, az élet, s amit látunk magunk körül, az nem más, mint küzdelem a létért, az életért". Kimutatja, hogy ezt a tételt alkalmazza Freud is a lelki élet jelenségeinek magyarázatában, például az álmok értelmezésében,

bebizonyítva, hogy „amit álmodunk, azt érdekünk álmodni, éspedig úgy álmodni, ahogyan álmodtuk". Ilyen ösztönös lelki tevékenység eredményének tartja a mítoszok és az istenfogalom keletkezését is. Ez utóbbi szorosan összefügg a túlvilág hivésével, főleg pedig „a túlvilági életben való jutalmazás és büntetés gondolatával". Az ember ugyanis az evilági életben igazságtalanságot tapasztal, például azt, hogy „a kíméletesség nem részesül jutalomban, továbbá a gazságok... nem nyerik el büntetésüket, hogy a szorgalmas munka sokszor nem jut eredményhez, a semittevés pedig gyakran nagyszerű előnyökben részesül". Ezzel állítja szembe a vallást azt a megnyugtató teóriát, hogy a „túlvilágon igazságos ítélkezés leend". S ki lenne más, aki ilyen ítélkezésre képes, mint az isten? „Vagyis egy olyan hatalmas, olyan jó, olyan szép, olyan tökéletes ember, amilyen ember a földön nincs, de amilyet nagyon szeretnénk, hogy legyen...", tehát „az igazságos mennyei bíró létezésére vonatkozó hatalmas, kétségbeesett elemi kívánság, lelki követelés volt az, amely megteremtette az istenfogalmat". Hasonló logikus magyarázatot ad Jézus születése történetéről, a különböző csodákról, s azzal zárja írását, hogy a fenti módszerrel könnyű volna kimutatni „az összes vallások ezer és ezer apró mítoszának" eredetét, s kiderülne, hogy „egyszerű elemi emberi ösztönök teremtették meg azokat".

Csáth Géza nem hagy kétséget afelől, hogy nem valami épületes élményeket és emlékeket vitt magával a középiskolából. Életkorát tekintve, valóban szembetűnő érettséggel méri fel annak lélek- és értelemnyomorító hatását az érzékeny, formálódó ifjúságra. Hogy pedig a hittantanítást csak az egészében maradi, korszerűtlen nevelési és oktatási rendszer egyik — bár nagyon jellegzetes és fontos — sajátságának tartja, az abból is látható, hogy *A magyar középiskolai tanítás végleges csődje* című írásában, amely — akárcsak a hittantanításról szólók — 1905-ből való, szintén foglalkozik a hittantanítással. Már az írás elején leszögezi, hogy a középiskolai tanítás a konzervatív rezsim szolgálatában áll, s itt „minden pénzért, igazságtalanul szerzett, rosszul eloszlott és elosztott vagyonért" történik. A cikk azonban korántsem elégszik meg a fennálló rendszer elmarasztalásával, hanem felvázolja az új, valóban korszerű középiskolai oktatás vízióját is, elősorolva — helyenként még a szükséges óraszámokat is megadva —, mit kellene tanítani a „pozitív tények" alapján természettudományokból, korszerű művészetből, történelemből, nemzeti és világirodalomból, zenei ismeretekből, amellyel „együtt adódik elő a társadalomtudomány és politika", testnevelésből, melyet intézeti tornatanár vezet, aki „különben dr. medicinae" stb. A mai középiskolai rendszer azonban lejáratta magát, többek közt azzal, hogy „cinkosává lett a fönnálló és korhadt intézményeknek, tanítva az istenfélelmet, a dinasztiák tiszteletét, s hirdetve megdőlt hazugságok igazságát".

Szinte ugyanebben az időben, 1906 februárjában megrajzolja ennek a maradi iskolának egy jellegzetes típusát, dr. Platz Bonifác paptanár alakját is. Nyugdíjba vonulása alkalmával ír róla, s mindjárt bevezetőben leszögezi, hogy e nyugdíjaztatásnak „örülnünk kell. Szomorkodnunk amúgy is jó késő már". Természetesen legfőbb negatív vonásának a természettudományos gondolkodással ellentétes, bibliára alapozott vallásos nézeteit tekintette. Egyetlen könyvében például a „darwinizmust igyekezett letárgyalni. Természetesen sikertelenül... a bibliának a természettudományi meséi mellett törve lándzsát, magára a bibliára hivatkozik, és azzal igyekszik bizonyítani. Fanatikus ember tehát! Veszedelmes ember. Kártékony ember". De nem tudott tanítani sem, és főleg nem értett az ifjúsághoz. „Azt vélte, hogy az ember valami rubrikázható kategorizálható fogalom", „ha a diák felel — őt nem érdekelte annak arca... szeretettelen, mondhatnám, inkvizítori fölfogás, ez a magának örülő, rideg élet nem nézés, ez a homlokráncoló, ajkbiggyesztő merevség, ez a röviden és kijelentő mondatokban beszélő aszkétizmus: ez Platz Bonifác".

•

E rendkívül változatos, eredeti gondolatokban gazdag publicisztikai anyagban megtaláljuk Csáth Gézának az irodalomról, az irodalmi alkotómunkáról és a kritikáról vallott nézeteit is, fragmentárisan természetesen, és nem rendszerezve. Adyról például először az *Új versek* megjelenése kapcsán nyilatkozik, bevallva, hogy maga is egy fél évig nevette a rigmusait, de miután

belenézett „a fiókjába", azaz közelebb került egyéniségéhez, nagyon megszerette. „Igazi egyéniség — írja. — Eredeti tudniillik. És a világon senkit se utánoz." Másodszor, *A Holnap* antológia megjelenése alkalmából méltatva Adyt, már olyan nagy jelentőséget tulajdonít költészetének a magyar lírában, mint Wagnernak a zeneművészetben, különösen nyelvi újításának „technikai vívmányát" hangsúlyozva. Az ifjú kritikusnál más helyen is megfigyelhető enyhe túlzással Adyt oly magasan kiemeli a kötetben szereplő hét költő közül, hogy veszélyes, sőt egyenesen szerencsétlen vállalkozásnak minősíti e csoportos fellépést, mivel „alkalmat adott rá, hogy hat eredeti művészt a kevésbé figyelmesen olvasók epigonoknak nevezzenek".

Hasonlóképp elveti kissé a sulykot Gárdonyi *A hét katicabogár* című könyvének ismertetése során is, azt állítva, hogy „a világ bármely nemzete legelső rangú műalkotás gyanánt sorozná be irodalmába". Pásztor Árpád egyik egyfelvonásos színművével kapcsolatban igen hevesen, az irónia, sőt a szatíra fegyverét is bevetve száll szembe a hivatalos kritika nyárspolgári szemléletével. Jellemző módon a *Sajtó és erkölcs* (Bácskai Hírlap, 1906) címet adja írásának, s az írónak azt a jogát védelmezi, hogy a kispolgári elvárásokkal szemben a nyers igazságot és a valóságot ábrázolja még akkor is, ha az ellenkezik a kispolgári szemlélettel és erkölcsi követelményekkel. A darab egy orvosnövendékről szól, aki az utolsó szigorlat letétele után ígérete ellenére sem hajlandó feleségül venni egy „tisztes szabómester" lányát, noha ezért kapta a pénzt a tanuláshoz. A fiatalember kész inkább visszafizetni a pénzt, mint elvenni a leányt, akit nem szeret, s úgy véli, hogy akkor követne el becstelenséget, ha elvenné. Az újság szerint, amellyel Csáth Géza szembeszáll, a fiatalember „irtózatosan csúf", erkölcsileg szörnyű, következésképpen nem esztétikus színpadi jellem, nem is kelt művészi hatást. A darab tehát rossz. A néző etikai és esztétikai szempontból szenved". Jól látja Csáth Géza, hogy a pesti kritikus valójában a nyárspolgári idillt kéri számon a színpadi szerzőtől, azt hiányolja, hogy nem „megszokottan tanulságos tanulságot" adott, s nem akarta „a közhasználatban levő módszerekkel »tisztességes« színdarabbá sematizálni" a történetet. Csáth szerint „ a legfőbb baj az vala, hogy nem lett házasság a vége. Milyen hatás! Gondolják csak el . . . ha házassággal végződik az ügy. Esetleg az új orvos és a lány kézen fogva letérdelnek. Tabló. Nem tréfadolog ez! Még munzsikálhattak is volna hozzá. Esetleg harmóniumon. Persze a színfalak megett! . . ."

Az immár jónevű novellista, két önálló kötettel a háta mögött és természetesen jelentős alkotói gyakorlattal a birtokában (1910-ben), igen határozottan és következetesen fejti ki nézeteit a közvetlen valóság és a művészi ábrázolás viszonyáról, hangsúlyozva az előbbi sajátos törvényeit. Egy dilettáns szerző rossz novellás könyvét ismertetve szinte türelmetlenül utasítja vissza a mindennapi valóság puszta lemásolásának jogosultságát a művészetben. Egy novella együgyű cselekményvázának ismertetése után a következőket szögezi le: „Lehet, hogy megtörtént, de nem lett volna szabad leírni; ilyen véletlenek történhetnek az életben, de a művészetben nem".

A Mikszáthról és Jókairól szóló írásokban a magyar regény fejlődésének, megújulásának útjáról értekezik. *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényről szóló írásban (Huszadik Század, 1910) mindvégig érezhető valamiféle fenntartás, amit egy helyen ily módon fejez ki: „Vannak írók, akiknek látása, témái és művészete rokonszenvesebb nekünk . . ." Majd világosan is megvallja, hogy a regény *Utóhang*jában megnyilatkozó „esztétikus" Mikszáthtal nem ért egyet a regényírás jövőjét illetően. Mikszáth szerint ugyanis a regény az újságriport felé fog szaladni, s a regényíró mint a riporter „közli velünk a a nyers eseményt, felvonultatja az abban részt vett fő- és mellékalakokat anélkül, hogy kénytelen volna életfolyamatukból többet nyújtani, mint amennyit az esemény megértése kíván". Mikszáth jóslata szerint a regény ily módon „jobban és jobban fog közelíteni az élethez". Csáth szerint viszont, aki éppen ellenkezőleg, a jellem- és főleg a lélekábrázolás elmélyítését tekinti a modern irodalom legfőbb követelményének, ez nem fejlődést, hanem visszafejlődést jelentene. Fenntartásának magyarázata tehát az, hogy mivel Mikszáth a szóban forgó regényében „ilyenforma sejtelmek kapcsán tett kísérletet, nem járhatott sikerrel".

Első pillantásra talán meglepi az olvasót, hogy Mikszáthtal szemben Jókait a ma, sőt a jövő írójának tekinti, de érveléséből csakhamar megtudjuk, hogy mind határozottabban kibontakozó „pszichológiai alapon álló esztétikai módszerének" eredményeként jut erre a következtetésre. Jókai *Enyém, tied, övé* című regényét elemezve abban látja az író korszerűségét, hogy „részletesen leírja hősének, Andorfay Incének a tébolyodottságát. És amit az akkori pszichiáterek még csak nem is sejtettek, ő már tökéletes kulcsát adja az elmebetegség mechanizmusának". Megállapítja, hogy Jókai a regény utolsó fejezetében betűről betűre tökéletesen kifejti — amint ezt Freud professzor és követői napjainkban részletesen és pontosan kimutatták —, hogy „az elmebetegségben rendszer van, hogy a téves eszméknek, hallucinációknak bajt feledtető, szerencsétlenséget korrigáló, boldogságot okozó, tehát életfenntartó céljuk van". Azt a nézetét is kifejti, hogy a modern irodalom, amelyen természetesen a Nyugat nemzedékét érti, a reakció elleni harcában szakított mindazokkal, akiket ellene kijátszottak, így a „magyar irodalom másik forradalmár csoportjával" is, melyet Petőfi, Arany és Jókai képviselt. Miután azonban e csoport megszerezte a győzelmet, nem soká késhet az idő, „amikor újra fel fogják fedezni az élő kapcsolatokat". Csáth szerint éppen ettől a jövőtől várható „a magyar regénynek, a magyar drámaírásnak egy újabb, nagyszerű lendülete".

*

Amint már az eddigiekből is kitetszik, kora legnagyobb tudományos eredményének Freud tanítását tekinti, amelyet jelentőségében Kopernikusz és Darwin tételeivel egyenlít ki. Döntőnek és határt jelzőnek azért tekinti, mert „a megismerés műszerét, az agyat, a lelket veszi vizsgálat alá", s ez olyan vérmes reményekkel tölti el, hogy az egész emberi gondolkodás, „a tudományos megismerés forradalmát", az összes előítélet összeomlását várja tőle. Egy finom mérőműszerrel azonosítja az agyat, s lehetségesnek véli, hogy működésének és hibáinak megismerése révén kijavítsuk a hibáit; ha ugyanis a mérés után elvégezzük a megfelelő levonásokat, akkor a hibás mérleggel is hajszálpontos méréseket végezhetünk. Ilyen mechanikus azonosítás útján jut el a társadalmi élet és művészetek evolúciójának feltételezéséig is, amiből a modern zene kialakulásának valamiféle szükségszerűségére is következtet. A modern művészet — állítja — „a ma emberének érzékeny idegrendszer"-hez igyekszik igazodni, s ezért „a meglepőt, az intimet, a misztikust keresi". Ennek megfelelően a zenében az a modern, ami „nervózus kívánságunknak" megfelel, ami „kiválóan alkalmas arra, hogy a fáradt, közömbös ideget fölizgassa és mindvégig lekösse ... Az alap és az iránymutató — az emberi idegrendszer — egyenes irányba és okszerűen tereli és befolyásolja a hangjegyek elrendeződését".

Hasonló elvi alapokon értekezik a művészi alkotások élvezéséről is, és miután leszögezi, hogy „lelki élet, lelki működések csupán anyagelhasználódás révén lehetségesek. Az érzés, a gondolat éppúgy táplálékot fogyaszt, mint a mozgás", a hasonlat jelentőségéről értekezik a művészetben. Mivel a hasonlat „ismert fogalmat, tárgyat, helyzetet használ fel" megkönnyíti a megismerést, s ezért szép. Éppen ennek alapján utasítja el Kant meghatározását a szépről, mivel „mindaz, amit szépnek találunk, éppenséggel nem érdek nélkül, hanem majdnem kézzelfogható érdekből és érdekekből tetszik".

E pszichológiai módszerrel jut el a valóság művészi ábrázolásának, ezen belül pedig az alkotó művész személyisége szerepének egy valóban korszerű megfogalmazásáig is. Egy rajzgyűjtemény kapcsán kifejti, hogy nem elegendő, ha „egy festő kitűnően lát és pompásan fest", őt az érdekli, ami „a kettő közé esik", vagyis maga az alkotó, illetőleg az a többlet, amit a művészegyéniség ehhez hozzáad. „Engem nem az ő megfigyelése érdekel — írja — és nem a természetmásoló képessége, hanem az, hogy abban a módban, ahogyan lefesti, amit lát, mennyire van képviselve az ő lelki élete, az emlékei, a gondolatai, az asszociációi, az élete, amik a benyomásokat elválasztják, átalakítják."

*

Nem véletlen tehát, hogy művészetének, elsősorban novellisztikájának elemzői és méltatói — Kosztolányitól Illés Endréig — fontos körülménynek tekintik az orvos, a pszichiáter érdeklődését a lelki folyamatok, különösen a lelki betegségek iránt. Kosztolányi hangsúlyozza: „tudja, hogy lelki életünkben nincsenek csodák és véletlenek, a lelkünk történései éppen olyan végzetesek, mint a szívünk, a vesénk, a májunk működése . . ."; Illés Endre szerint „figuráit a klinikus kereste össze, s még természetesebb, hogy az idegorvos szemével vizsgálta őket". Ha közvetve is, de szól erről maga Csáth Géza is, mégpedig egy 1909-es rövid tanulmányában, melyet a Huszadik Század közölt *Az emberismeret és a társadalmi fejlődés* címen. Freud tételeit ismertetve megállapítja, hogy „a pszichioterápia új irányának megalapítója két főszisztémára osztja az emberi lelket. Az egyik cselekvő, agresszív jellegű, a másik az ellenőrző, gátló, befolyásoló rendszer. *Az első* adott fix képződmény, az *ősi animális énünk*. Önző, akaratos, kegyetlen. *A gyermekkorunk énje* ez, és álmainkban átveszi fölöttünk az uralmát. A másik szisztéma: szerzemény. A kultúra, a morál építménye. Leküzdi az immorális vágyakat, a nemtelen és ízléstelen ősént". (Kiemelte: J. G.)

Ha szem előtt tartjuk, hogy e kis tanulmány 1909-ben, tehát e rövid írói pályának szinte a delelőjén keletkezett, mielőtt még Csáth az első morfiuminjekciót a bőre alá fecskendezte volna, igen fontos, autentikus tudósításnak tekinthetjük az író érdeklődési területét illetően. Ha továbbá néhány olyan jellegzetesen csáthos novella tárgyára is emlékeztetünk, mint amelyben a Witman-fiúk (tehát gyerekek!) kutyát, baglyot boncolnak elevenen, majd anyjukba szúrják a boncolókést, hogy ékszereit egy utcai lánynak ajándékozhassák, vagy amelyben az idősebb testvér féltékenységből megfojtja kisöccsét, s egy harmadikra, amelyben egy kislányt a játszótársai játékból felakasztanak, világosan áll előttünk írónk érdeklődése a fenti „animális" gyermekkori énnek az időnkénti felülkerekedése iránt olyan esetekben, amikor a másik szisztéma, „a szerzemény" még nem működik kellőképpen, nem teljesíti ellenőrző és befolyásoló szerepét.

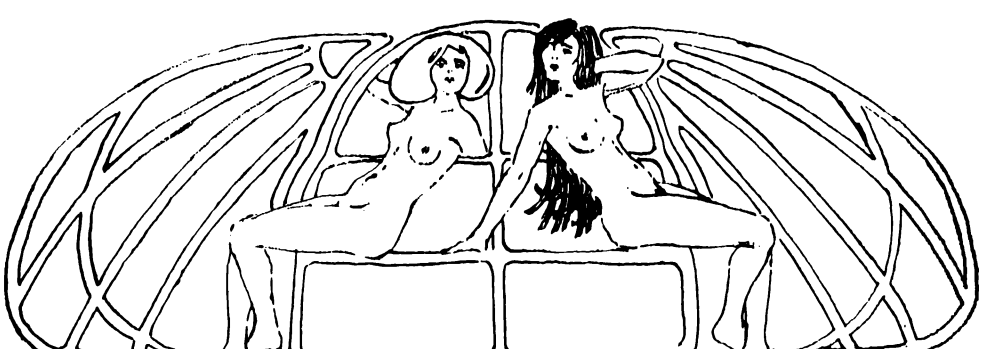

DEMÉNY JÁNOS

A ZENEKRITIKUS

Óriások éltek abban a nemzedékben. A század elején, a Habsburg-monarchia keretéből szabadulásra vágyó népek forrongó katlanában jelentékeny alkotók, többek között a legkülönbözőbb művészeti ágak kimagasló emberei éltek, akik szerették volna nemcsak ábrázolni, kifejezni, elmondani a fájó világot, hanem átalakítani, megváltoztatni is, legalábbis hittek a világ megváltoztathatóságában és abban, hogy e változáshoz hozzájárulhatnak maguk is, műveikkel.

Az idők mozgalmasak voltak. A nagy forradalomra való érdeklődés időszakába végül az első világháború mennyköve csapott; ez nem kedvezett az életművek teljességének, csonkán maradtak vagy széttörtek, elsüllyedtek vagy elégtek az általános világkataklizmában.

Az utókor szemével nézve, ha mellőzhetjük most a mindig aktuális, Duna-völgyi népek párhuzamos szellemi jegyeire való utalást, csak a magyar valóság egyetlen esztendeje, az 1906. év, micsoda robbanást jelez! Ady Endre ekkor mutatta fel a magyar nyelv teljesebb költői regiszterét, amihez hasonló — így érezhetjük ma is — nem volt és sohasem lesz. Rippl Rónai József színvilága ekkor győzött a piktúrában — egyszerre repítve ide, a Duna-völgyi síkságra a világ középpontjának, Párizsnak szellemi izgalmait, művészeti életének boszorkánykonyháját, egész arzenálját.

Ebben a helyzetben két muzsikus, Bartók és Kodály, rendkívül sokat tett, amikor különleges érzelmi töltéssel gazdagította a szellemi kultúrát, intellektuálisan tiszta látványát az alakuló időnek. Az európai zeneművészet minden eredményére felépülő művészetük sajátos erőivel egy cigányos-dzsentris nábobság alól rántották ki a talajt, Kodály egy Arany János klasszicizmusát zenében megidéző igénnyel, Bartók nyomban egy ősvilági vadon hangját hallató, Ady hangjával egyizzású zene lávaszerűen kiömlő, kristályokba később rendeződő anyagában. Kodály életművében az Arany János-i hagyaték idővel vokális reneszánsszá terebélyesült, de Bartók zenéjében a kezdet legkezdetétől egy hangszeres forradalom tombolt, amelynek révén ő — a palestrinai Kodály mellett — a huszadik század új Beethovenjévé nőtt.

Ha akkor 1906-ot írtak, akkor ma — jellemzően ma inkább, mint valaha — ebben a hajdan volt esztendőben, körülötte néhány év csekély amplitudójával, kell keresnünk egy egész eltemetett évszázad máig feltáratlan, a budavári gótikus szobrok döbbenetével felszínre kerülő arculatát.

A magyar zenekritika sohasem volt méltatlan ilyen felismeréshez. „Eső után a buja gombák | S mint Florencban a májusi virágok"*, úgy született ilyen zeneművészet után hozzá illő és méltó zenetudomány.

Mai szemmel nézve három, bár különböző értékskálán elhelyezhető, de egyaránt rendkívül jelentős zenei író határozza meg e helyzetet zeneszociológiai súllyal.

A legnagyobbak közt latens lehetőségeivel is első Molnár Antal valóban elsőnek ismerte fel Bartók és Kodály jelentőségét, különös tekintettel Bartók helyére Schönberg és Sztravinszkij — e két, nyugati, illetve nyugaton alkotó újító mester — között. Mert Molnár már 26 éves korában (1917) világosan látta, hogy Bartók nemcsak e két muzsikus szintézisét teremti, legjobb vonásaik sajátos ötvözetét, hanem inkább fordítva: a „végső" szót mindegyiküknél „előbb" mondja ki!

---

* Ady: *A nagyranőtt Krisztusok.*

Molnár közélettől mindinkább visszahúzódó bölcselete mellett Szabolcsi Bence szigorú értelemben vett magyar zenetörténelmet írt, életművének talán legmaradandóbb része a magyar zene évszázadainak sírtáró dallama. Ugyanekkor az európai zeneművészet utasa Vivaldi Velencéjétől a nagyklasszikusokig, Bécsig. Gyönyörűen írt. Érdeme, hogy vezető szelleme tudott maradni a magyar zenei életnek akkor is, amikor erre a posztra diplomáciai képesség is kellett. Jellemző erre a Bartók *Csodálatos mandarin*jáért folytatott küzdelme az ez idő tájt adminisztratív úton elhallgattatott mű érdekében, utóbb egy briliáns cikkben is (1955).

Úgy is mandhatjuk, hogy Szabolcsi tudományos munkássága lényegében az első és második világháború közé zárt időben zajlott le, a második világháború után inkább művelődéspolitikai tevékenysége méltatható. Tóth Aladár — akivel Szabolcsi évtizedekig működött együtt — képviselt Magyarországon egy olyan intenzív publicisztikát, amely kizárólag a két világháború közti években érvényesült és arra a csodára is már-már képesnek látszott, hogy a Horthy-korszakban állítsa piedesztálra Bartók és Kodály közéleti szerepét, művészetüknek korszakos jelentőségét. Bár jól tudjuk, hogy a korszak hivatalosaiban milyen heves ellenállást váltott ki ez, és élénken élnek emlékezetünkben főleg Bartók szembeállásának polemikus gesztusai ezzel a társadalommal.

Molnár Antal a második világégés éveitől, főleg 1948-tól, mélységes hallgatásba burkolózott. Később szatirikus oldaláról nyilatkozott meg, legalábbis ebbe a zsánerbe kell sorolnunk sok, még a saját ifjúságának forrongó időszakát is karikírozó pamfletjét. Nagy regényében azonban, amely álarcos önvallomás (*A halállátó — Boëthius, a nagyhírű római zenész és államférfi regényes önéletrajza a VI. századból*), egy fájdalmas kiáltás is kihallik: a Theodorik császárral vitatkozó Boëthius mögött a Theodor Wiesengrund Adornóval, a zseniális német kollégával vitázó bölcs hangja ez. (Örvendhetünk, hogy Molnárt ma is élőnek tudhatjuk magunk között.)

A magyar zenetudomány és publicisztika természetesen nemcsak hármójukból áll, de fontos ez, pontosan ez a szociológiai vetület, amelyből e három arcél — nem tagadjuk, bizonyára elnagyolt, mert ünnepélyes alkalomhoz szőtt — vonásait kellett felvázolnunk. Mentségünkre csak azért, hogy a tragikus helyzet megragadását így készítsük elő.

E három tudós mögött ugyanis eredetileg három másik zenéről író szakember állt, a Duna-völgyi zenei forrongás elmondóinak eredetileg három másik alkotót jelölt ki a sors. Ez a három másik alkotó: Kovács Sándor, Zágon Géza Vilmos és Csáth Géza fiatalon pusztult el. A háború közvetlenül csak egyiküket, Zágon Géza Vilmost ragadta el: olasz katonai kórházban, járványos betegségben halt meg. Kovács Sándor és Csáth Géza az önmagukban gyúló és dúló rettenetben pusztultak el, Kovács Sándor mint pianista, az ujjai bénulása miatt dobta el életét, Csáth Géza pedig az ópiummámor fejedelmeként halt meg. Amit Ady a Magyar Pimodánban írt meg, Csáth is megélte a maga módján, igen egyénien.

Miben van Kovács, Zágon és Csáth jelentősége, amit életművükből felszínre hozhatunk?

Kovács Sándor elsőnek ismerte fel Bartók kvartettje alapján a zenegénusz óriási jelentőségét, a kompozícióit a zene kommunista kiáltványának vallotta és erről cikket írt. Egy huszonnégy éves fiatalember kivételes teljesítménye ez még akkor is, ha írásában a vulgarizáció jelei mutatkoznak. Néhány teremtő esztendejében, amit a sorstól még kapott, a zene szociológiájának alapjait dolgozta ki, máig ható érvénnyel.

Zágon Géza Vilmos Bartók egyik korai művében („Ideális" portré) felismerte Bach ihlető, Bartók alkotói módszerébe szőtt szellemét. Azt írta, ezt a zenét Liszt szimfonikus ízzása mellett Bach polifóniája határozza meg. Nagyszerű meglátás ez akkor is, ha ma már inkább Liszt öregkori szúrós zongoraváltozataiban látjuk azt a szép hidat, amely Bartók géniuszához átvezet. Zágon Géza Vilmos egyébként nagyszerű pianista volt, elsőnek hozta a Duna völgyébe Debussy hírét, kora legkifinomultabb modernizmusát.

Jellemző, hogy mind a ketten — Kovács és Zágon — leveleztek Bartókkal. Hogy mi lett volna belőlük, ha életben maradnak, nem tudjuk. Halálukkal azonban a magyar zenetudomány két reménysége veszett el.

A harmadik reménység Csáth Géza volt.

Csáth Géza életműve ma általános reneszánszát éli Magyarországon. Ez az egészen nagy formátumú művész — mint néhány kimagasló írónk — orvosnak készül, később az emberi lélek boncolója megrendítő — Csontváry, Gulácsy, Ámos Imre, Vajda Lajos festészetének álomittas retteneteit idéző — novelláiban. Hogy micsoda novellista volt, azóta tudjuk, amióta Illés Endre válogatott össze belőlük egy csokorravalót. Korabeli sikereit drámáival vívta ki, nem tudjuk elképzelni sem, hogy fér bele ebbe az életbe még egy nagyon intenzív, széles kiterjedésű zenekritikai, zeneírói tevékenység is.

1908 és 1914 közt a Nyugat évfolyamaiba 27 zenei cikket írt, 1906 és 1912 közt a Budapesti Naplóban, A Polgárban, a Világban több mint félezer zenekritikát szántott papírra, de nyomban a kezdet kezdetén nem kisebb szemlékben, lapokban, mint a Huszadik Század és a Népszava, jelentek meg tanulmányai, cikkei. Ezek az írások az új magyar zene, egy új magyar kulturális reneszánsz kibontakozásának hőskorával esnek egybe és ezért — már ezért is — fontos helyet foglalnak el a zeneirodalomban.

Csáth Géza ebben az írói időszakában 19—25 éves ifjú.

Zenekritikáit már összegyűjtötték, kiadásra került belőlük jó néhány, e kritikák zöme, sava-borsa. A zenei recenzió a napisajtó hajszájába fogott egyetlen műfaj: a hangversenyestek után tüstént, legtöbbször sebtében fogalmazott híradás, vagy ahogy ő maga nevezte el egyik Nyugat-beli cikkében: „Éjszakai esztetizálás." Az ilyen egyszerre, együltében készült vázlatok sokaságában azonban megtaláljuk Csáth Géza zenei profilját is, egy-egy villanásnyi időben különös dolgok derülhetnek ki.

Csáth zenekritikáiban kaleidoszkopikus sokszínűségében tárul elénk a századelő fővárosi zenei élete, jobbára elsüllyedt, alig ismert nevekkel, úgy, ahogy az így együtt sehol máshol nem olvasható. Összegyűjtött kötete (*Éjszakai esztetizálás*) a késő utódok szemében színes izzást kap, mintha egy csipetnyi ópiumot szippantanánk; látásunk kitágul, elmélyül, forogni kezd és néha oválisra torzat mutat, ahogy az Emil Sauer zongoraestjéről írt fantasztikus írása során: „... Finomkodva, mint egy cukrász, aki a nézők előtt készíti tortaremekét, gyúrta simogatta és formálgatta a billentyűket. [...] A codánál felpipiskedett a széken... Most még egy kis ritenuto, azután a végső stretto. A művész táncol a széken... Az utolsó »ffff« akkord, Sauer átszellemülten a plafondra tekint és a jobbkéz diszkoszvető mozdulatával elszakad a hangszerétől... A plafond szétnyílik és az ámuló közönség szemei elől hamarosan eltűnik a művész." A zongora előadóművészetének karaktere azóta annyit változott, hogy ezt a típust aligha képzelhetnénk el, ha ilyen színes leírás nem örökíti az utókorra. E leírás hitelességét az is bizonyítja, hogy a fiatal Bartók hasonló karikírozó formában írta le egyik levelében édesanyjának, hogy Sauer hogyan pózol.*

Csáth Géza a hangversenyélet sűrűjébe vetette magát, operaházi bemutatókról tudósított, szimfonikus estékről adott széles körű, részletező tájékoztatást, kamarazenei koncertek belsőséges hangulatát fogta meg, példák százainak felsorolásával könyv kerekednék Csáth koráról. Nem lenne érdektelen. Feltűnően tájékozott volt kora modern törekvéseiről, Bartók pályafutását a kezdet legkezdetétől figyelte: diákkori dolgozatában (1904) a magyar zenetörténet végpontja és csattanója mi lehet más, mint a Kossuth-szimfónia?

Érdemes idézni, hogy később, Bartók és Kodály emlékezetes közös szerzői estjéről hogyan ír 1910 tavaszán:

„Sajátságos játéka a sorsnak vagy a véletlennek, hogy a nagy művészi tehetségeket gyakran párosával adja. Gondoljunk csak Goethére és Schillerre, Arany Jánosra és Petőfire, Adyra és Babitsra. A kettős naprendszerekhez hasonló berendezés ez. Valami kölcsönhatás, valami hasonlóság, valami egymást kiegészítés észlelhető a két egyéniség természetében. Valami gravitáció, centripetális és centrifugális erőhatások, a művészi energiák interferenciája. Így vannak Bartók Béla és Kodály Zoltán is.

. . . .

---

* *Bartók Béla (Levelek, fényképek, kéziratok, kották)* Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Demény János. Magyar Művészeti Tanács, Bp, 1948. 16—17.

Bartók volt a merészebb, aktívabb (tökéletes művésze a zongorának), nekivágott az útnak. [...] Bartók nem magyar »motívumokkal« és nemzetiszínű ritmikával »dolgozik«, hanem a hangulatai, az érzései, a gondolkodásmódja magyar. Nem a külsőségek, hanem a lényeg. [...]

Kodály nyilván sokkal kontemplatívebb és kevésbé közlékeny természet, mint Bartók, aki utóbbinak, virtuóz lévén, kenyere a közlékenység. Kodály a harmonizálásban sem annyira radikális. Ellenben a füle, a meghallásai, a mód, ahogyan a magyar faji ízt elkeveri a muzsikájában, óvakodva minden közönségességtől, a zenéjének előkelő, fölényes és komoly stílusa: közös a Bartókéval. [...]

Annak a két hangversenynek napját, márc. 17. és 19-ét — fejezi be cikkét Csáth —, amelyen ez a két fiatal ember kézenfogva — mint bajtársak sőt fegyvertársak — a pódiumra lépett, jegyezzük fel."*

És ez a szigorú, választékos szellemű író ugyanakkor szeretettel hajolt le az operettek, kuplék világáig, ahol Nádor Mihály és Szirmai Albert kabarédalaiban is az emberi sorsokat kereste. Elment Fráter Lóránd dalestélyeire és a kedélyes sírva és borozgatva vigadó kompániákban is önmagára talált. Tehette volna ezt, ha „csak" zenekritikus, gőgös „műítész"? Ha zenekritikusi volta mellett nem istenáldotta író is egyúttal? Szemléletének látszólagos liberalizmusa mögött a szociológiai hátteret éles szemmel vizsgáló alkotót kell látnunk Csáth nyugtalanul ellenpontozó témáiban, végül pedig a zeneművészet evolúcióján spekuláló gondolkodót. A *Jegyzetek a zeneművészet fejlődéstanához*** c. tanulmánya lehet egyes tételeiben túlhaladott, de lényegében kora nagy kérdéseire válaszol. „Hogyan született a zene?" „Hogyan született a melódia?" „Mikor keletkezett a ritmus?" „Mi a modern zene?" „Mi a népzene?"

E tanulmányában Bartók és Kodály korszakhatározó kis népdalkiadványának (*Magyar népdalok* énekhangra és zongorára, 1906.) meglepően világos megértéséről tesz tanuságot:

„...Bartók Béla és Kodály Zoltán néhány hónap előtt adtak ki egy népdalgyűjteményt, amelyben a régi népdalokat újra harmonizálták és ritmizálták, és pedig elsősorban úgy, hogy a dalok semmit se vesszenek eredeti karakterükből. Nagyon finom zenei érzékkel és a néplélek megértésével dolgoztak. Például a Fehér Lászlóról szóló énekben a kíséret nagyrészt teljesen uniszono az énekkel és a jobbkézre csak pár hiányos akkordot fog hazzá. (A gyűjteményben 3. sz.) Ők érezték tehát, hogy a szűz melódia birodalmában járnak s a többi dalokban előforduló komplikáltabb, sőt igen komplikált harmonizálás épen azt mutatja, hogy mennyire nehéz volt nekik a melódia eredeti jellegét a kíséretben minden áron megtartani és harmoniailag magyarázni."

Csáth meglepően és ízesen, lebilincselően és szépen — ha kellett, nagyon egyszerűen —, mindig hitelesen írt laikusoknak is a zene lényegéről, olyan varázslatosan néha, ahogy talán a velencei zizegő fényű lagunák felől érkező Szabolcsi stílusán kívül senki sem. Gazdag és sokfelől átvilágítható repertoárját teremtette meg a pakfon „világváros" Budapest korszakfordulatos zenei évadjainak, ahogy talán csak Tóth Aladár tudta színes szőttessé mintázni kora világának nagy évadjait, néhány arany szálból hősi eposzát. A zene mindenkié — vallhatta volna Csáth jóval Kodály előtt és ugyanakkor valóban *minden* zenét magunkévá abszorbeálhatunk az ő mágikus írásaiban. Mert Csáth jelentős író volt, nem mindennapi művész (mint ahogy a tudós Molnár Antal is — az utókor így fogja regisztrálni — igazi művész, aki népvándorláskori viharok közé állított humanista hősével alkotói rangot vívott ki magának) — igen, ez is azok közé az izgalmas mai felfedezések közé tartozik, amelyekkel sok keserűséggel terhes, forrongó világunk néhanapján vigasztalóan adózik nekünk.

---

* Nyugat, 1910. április 1.

** Huszadik Század, 1907. augusztus és szeptember.

Dr. SZAKÁCS GYÖRGY

A SZAKÍRÓ

Csáth Géza sokoldalú tehetségéről és munkásságáról sokat írtak, de ezek az írások elsősorban irodalmi tevékenységét méltatták. Csak néhányat említenék. Illés Endre, Gerelyes Endre, Dér Zoltán, Diószegi András, Bóka László tanulmányait olvasva, kirajzolódik előttünk „a legmerészebb ihletű, felülmúlhatatlannak látszó előd, az úttörő" szerepe a szépirodalomban. Ezzel ellentétben, orvosi tudományos munkásságáról nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre.

Csáth Freud tanainak, a pszichoanalízisnek korai követője, termékeny alkalmazója és továbbfejlesztője. A lélekelemzésről még ma sincs egy általánosan elfogadott nézet. Freud követőinek és ellenfeleinek harca még ma sem ült el teljesen. Mégis ma már csaknem mindenki elismeri forradalmi jelentőségét a lélektan, az elmegyógyászat fejlődésében, de jelentősége ebben nem merül ki. Hatása óriási volt az egész huszadik századi irodalomra, művészetekre, egész életszemléletünkre, beépült az európai kultúrába. Ha ezt elismerjük, már kissé megkönnyítettük a nehéz feladatot, melyet Csáth tudományos munkásságának méltatása jelent.

A másik nehezítő körülmény, hogy mindmáig nem gyűjtötték össze Csáth tudományos és orvosi ismeretterjesztő publikációit, így a teljesség igénye nélkül láttam e munkához.

A hozzáállás kérdése is sokat foglalkoztatott. Joga van-e a mai szakembernek saját felfogásából, iskolájából kiindulva közelíteni a feladathoz, méltatni Csáth munkásságát, vagy elsősorban a század eleji helyzet megértésére kell törekednie? Megkísérelnie megérteni e munkásságot a maga korában, a maga tudományos és társadalmi hátterében és csak azután tanulmányozni mai jelentőségét.

Korai tragikus halála megakadályozta tudományos munkásságának teljes kibontakozását, pedig e téren is, kortársai szavaival élve, sokat ígérő tehetség volt.

Elme- és idegkórtani klinikai gyakornok korában, alig huszonöt évesen, 1912-ben, könyvet írt az elmebetegségek pszichikus mechanizmusáról. *Az elmebetegségek psychikus mechanismusa* címmel megjelent művét polgári nevén, dr. Brenner József néven jelentette meg a budapesti Eggenberger könyvkereskedés (Hoffmann Béla). A könyv tartalma előzőleg az *Adatok a psychosisok analysiséhez* cím alatt, egész terjedelmében megjelent a Gyógyászat hasábjain. E lapban 1912. június 16-án megjelent könyvismertetésében dr. Ferenczi Sándor (1873—1933), a psichoanalitikus iskola ismert magyar képviselője, örömmel konstatálja, hogy a budapesti elmeorvosi klinika nem zárkózik el hermetikusan a pszichiátria legújabb analitikus irányzata elől, hanem módot ad az ilyen irányú kutatásokra is. Ezt a szerző is megemlíti könyvében: „Kedves kötelességem hálás köszönetet mondani mesteremnek, Moravcsik tanár úrnak, aki az eset közlését megengedte és jó tanácsaival támogatott."

A hatvanöt évvel ezelőtt megjelent munka ma is izgalmas és hasznos olvasmány és nagy elismerést ébreszt az emberben. A 123 oldalas művet a szerző öt fejezetre osztja: I. Az elmebetegségek általános pszichológiája. 2. Kórrajz. 3. A pszichózis analízise. 4. Diagnózis. 5. Befejezés.

Az első fejezetben kiemeli, hogy a pszichiátria ma már nem elégszik meg csak a tünetek felsorolásával, hanem pszichoanalízis útján a szimptómák közötti összefüggést kutatva, a betegség mechanizmusát igyekszik kideríteni. Majd a konverzió tanával foglalkozik. Azt hiszem, legjobb, ha — Fischer

Ignác interpretálásában, de helyesírásunk mai szabályai szerint — Csáth szavait idézem e fejezet legérdekesebb részleteivel, melyek eredeti gondolatokat is tartalmaznak és a legtöbb kritikát váltották ki a mű megjelenése után:

„Minden emberben megvan a hajlam a konverzióra, így ha öröm ér bennünket, kipirulunk, szívdobogást kapunk; ha szerencsétlenség, úgy sírunk, lehangoltakká leszünk, tehát az érzés konvertálódott. A hisztériánál az érzés hamis irányban konvertálódik. Történik a hisztériásnál ezen rendellenes konvertálás azért, mert hisztériás az az ember, akinél a lélek oly érzékeny s a pszichét védő berendezés oly erős, hogy nála a reflexnek más lefolyása célszerűbb. Miután célszerűbb, tehát más módon jön létre. Egy fonák reflexberendezés támad. A hisztériás öntudatlanul, automatikusan elnyomja bánatát, nem sír, nem töpreng saját nyomorúságán és szerencsétlenségén, elmenekül ezen gondolatoktól, »nem akar rágondolni«, kiszorítja őket az öntudatból: kap helyette egy anesztéziát valamely végtagjába, egy nyelési görcsöt, kontraktúrát stb.

Fel kell vennünk, hogy a hisztériásnál valóban célszerűbb a reflex ilyen létrejövése. Igaz, hogy az anesztézia talán évekig megmarad, a csuklás talán hónapokig naponként visszatér, de a szenvedés, ha soká is tart, kisebb fokú neki, olyan, hogy a hisztériás psziché könnyebben elviseli, mint azt a másik pár percig vagy másodpercig tartó szenvedést, mely elől mindenáron elmenekült. Menekülnie kellett, mert az Én-komplexuma nem bírta volna el. Az Én-komplex hiperesztéziája már létrehozta a konverziót.

A hisztériás nem bírja el az Én-komplex komoly sérelmét. A hisztériás minden szenzáció iránt érzékenyebb. Ezért érthető, hogy a hisztériás számára egy szexuális trauma sokkal jelentősebb, sokkal rettenetesebb és elviselhetetlenebb lehet, mint egy normális idegrendszerrel bíró egyénre.

Az Én-komplex számára teljesen közömbös szenzáció nincsen. Az erősen kellemetlen szenzáció az, melyet általában traumának neveznek. A pszichotikus egyén téveszmevilága állandóan az Én-komplexumával van elfoglalva, minden egyes elmebetegnél az Én-komplex átalakult és felfokozott érzékenységet mutat.

Szerinte az Én-komplex több komplexből van összetéve, így: I. a szexuális — vagy fajfenntartási, 2. az egészségi — vagy önfenntartási, 3. anyagi — vagy pénz, 4. erkölcsi — vagy ambíció, 5. származási — vagy faji, 6. vallási komplexumból." (Budapesti Orvosi Újság, 1912. július 25. 415.)

Nézzük meg, hogyan magyarázza őket egyenként Csáth, de most már könyvéből idézve:

„1. Szexuális — vagy fajfenntartási — komplex. Ennek legfőbb gondja az egyén nemi boldogulása. A komplex nagy fokban kellemetlen izgalma pl. a féltékenységi kényszergondolat vagy téves eszme, a szex. impotenciától való félelem kényszergondolata. Általában a komplex aktivitásának iránya, azaz vágya: egy jó és nagy kielégüléseket adó nemi élet, gyermekek nemzése stb. Sérelme: visszautasítás az ellenkező nemű részéről, a gyermekek halála stb.

2. Az egészség — vagy önfenntartási — komplex. Ez az egyén testi boldogulására ügyel. A koplex nagy fokban kellemes izgalma: pl. a tífus utáni rekonvaleszcencia eufóriája, az erők visszatérésének, a test napról napra való erősödésének érzése. A komplex nagy fokban kellemetlen izgalma: hipochondriás kényszergondolatok. A komplex aktivitásának iránya, azaz vágya: nagy testi erő bírása, jó ételek, kényelem, tisztaság megszervezése, szóval mindaz, ami a test egészségének kedvez. Sérelme: egy gyógyíthatatlan betegség tudomásulvétele.

3. Anyagi — vagy pénz — komplex. (Szorosan összefügg az önfenntartási komplexszel.) Ez a komplex az egyén anyagi boldogulásával törődik. A komplex nagy fokban kellemetlen izgalma: ha arról értesülünk, hogy kölcsönét valaki felmondta nekünk, vagy a meglopatás, az elszegényedés, vagy anyagi tönkremenés kényszergondolata, téves eszme formájában is. A komplex aktivitásának iránya, azaz vágya: sok pénz, anyagi függetlenség, fizetésemelés. Sérelme: kártyaveszteség, tűzkár stb.

4. Erkölcsi — vagy ambíció — komplex. Ez a komplex az egyéniség szellemi boldogulását, elismertségét, hírnevét, dicsőségét óhajtja. A komplex

nagy fokban kellemes izgalma: látni, hogy munkánk nagy elismerésben részesül. Kellemetlen izgalma: félreismerés, hivatali mellőzés (amely természetesen egyúttal sérelme lehet az anyagi, az önfenntartási és fajfenntartási komplexeknek is). A komplex vágya: hírnevesség, siker, szoborban való megörökítés, szép temetés stb. Sérelme: félreismerés, lekritizáltatás stb.

5. Származási — vagy faji — komplex. Ez a komplex az egyén származását tartja számon, mint olyat, amelynek révén szexuális téren, anyagilag is, erkölcsileg is, sőt a túlvilágon is (Egyiptom) jobban boldogulhat. A komplex nagy fokban kellemes izgalma: pl. egy győzelmes csata híre. Ez bizonyos fokig érdekli az anyagi vagy pénzkomplexet is. A komplex kellemetlen izgalma pl. a nemzet pusztulásán, elvesztett dicsőségén való töprengés. Ennek a komplexnek negatív izgalma hozta létre pl. Vörösmarty *Vén cigányát*, Tompának *A gólyához* írt versét. Míg a komplex pozitív izgalma ugyancsak Vörösmartynál pl. a *Zalán futásában*, Zrínyinél a *Zrínyiászban* élte ki magát. A komplex vágya a faj, a család boldogulása, érvényesülése. A komplex traumája pl. egy csatavesztés híre. Ez a komplex dekadens korokban atrofizál.

6. Vallási komplex, melyet az egyéniség túlvilági boldogsága foglalkoztat. A komplex nagyfokú kellemes izgalma: pl. egy hívő zsidónál a tórához való hivatás, amely nemcsak nagy megtiszteltetés, tehát nemcsak az erkölcsi komplexnek kellemes, hanem az üdvözülés sanszait is nagyban előmozdítja, azaz egyenesen a vallási komplexre hat. A komplex kellemetlen izgalma: pl. hivő katolikus számára a gyónásnál a feloldozás megtagadása. A komplex vágya — hogy mohamedánul fejezzük ki magunkat — a túlvilágon a hetedik paradicsomba jutni. A komplex traumája kiátkozás az egyházból. A komplex dekadens korszakok végén aktivizálódik." (8—9.)

Egyes komplexek keretein belül apróbb komplexek organizálódnak. Minden halandóban bizonyos egyensúly van a fenti komplexek között, individuális jelleggel. Egy komplexú emberek nem léteznek, egy domináló vagy főkomplex sokszor könnyen felismerhető. Edison életét a pénz- és az ambíciókomplex mozgatja. Don Diegónak legérzékenyebb komplexe kétségkívül származása (faji komplex) volt.

A komplexumokra vonatkozó tapasztalatait a következőkben foglalja össze (ugyancsak Fischer Ignác említett ismertetése alapján idézzük):

1. Az Én-komplex 4—6 komponensből van összetéve. A komponenskomplexek partiálisan hipertrofizálhatnak, atrofizálhatnak, aktiválódhatnak és inaktiválódhatnak, hiperesztéziássá és anesztéziássá válhatnak. Ezek a változások éppen úgy, mint az egész Én-komplex összes életműködései, célszerűen és gépszerűen mennek végbe.

2. A komponens-reflexek között sokszoros összefüggések találhatók, úgy, hogy egy komponens komplex sérelme bizonyos fokig érinti az Én-komplex összes többi komponensét is.

3. A komponens-komplexek egymással kompenzatorikus viszonyban vannak. Például az egyik komplex sérelmét ugyanazon komplex anesztéziája, inaktiválódása, atrófiája követheti, míg ugyanakkor egy másik reflex aktívabb lesz, egy harmadik esetleg hiperesztéziássá lesz. (...)

4. A pszichózis abnormis lelki reflexműködés, mely főleg az Én-komplex abnormis (1. kellemes, 2. kellemetlen, 3. mindkét fajta) izgalmaiban nyilvánul. (...)

5. A pszichózisra diszponált egyén Én-komplexe hiperesztéziás. A hiperesztéziás komplex célszerűtlenül a túlságig védi magát. Ez okozza a konverziókat s a komplexek állandó patologikus érzékenységű Én-komplexnek az élete a pszichózis.

6. A célszerűség és gépszerűség — minden reflexműködés, illetőleg életműködés principális tulajdonságai — a pszichózisokban, bár sokszor nagyon el vannak burkolva, mégis mindig felismerhetők." (415.)

A fenti idézetekben sok az eredetiségre és önállóságra való törekvés. Ferenczi Sándor bírálatában felrója, habár menthetőnek találja e törekvések némi túlzásbavitelét, a túl gyors általánosítást, a túl korai rendszeralkotást. Hibának rója fel, hogy Freud elméletét ott és úgy akarja tökéletesíteni, ahol és ahogy már maga Freud elvégezte.(Például amikor vitatkozik vele, mondván,

hogy a lelket nemcsak kínkerülési, hanem célszerűségi törekvés is irányítja.) A felvetett hat alapvető lelki komplexumot — Ferenczi szerint — a mélyreható analízis egyszerűbb elemekre, végül a faji és önfenntartás ösztöneire vissza tudja vezetni.

Ma úgy látjuk, hogy Csáth egy személyiségstruktúrát állított fel. Ez mai szemmel nem nevezhető tökéletesnek, de megtaláljuk benne a későbbi iskolák által és ma is eléggé hangsúlyozott szociális és kulturális faktorok, szociokulturális tényezők jelentőségét a személyiség szerkezetében, életében és a lelki zavarok létrejöttében. Így az anyagi vagy pénz-, származási vagy faji, vallási komplexumokban én e szociokulturális tényezőket látom. A komplexum fogalma helyett az ösztön vagy motívum fogalma jobban megfelel és elfogadott; ebben igazat adhatunk Ferenczinek.

A könyv második fejezetében egy hisztériás paranoiában szenvedő nőbeteg kórrajzát ismerteti. Elemzését éles megfigyelőképesség, a teljesség igénye jellemzi.

A harmadik fejezetben negyven oldalon elemzi az egyén lelkét. Nagyon érdekesek az egyes komplexumok súrlódásainak magyarázatai, egymásra hatásuk fejtegetése. A tünetek magyarázatait, kifejlődésük mechanizmusának megvilágítását ma is nagyrészt helytállónak kell tekintenünk. A beleélésre való törekvés, a megértés oly méretű, hogy a későbbi egzisztencialista iskola módszerét juttatja eszünkbe.

Fischer Ignácz a Budapesti Orvosi Újság 1912. július 25-i számában megjelent ismertetésében felrója, hogy sok esetben erős szubjektív érzés tükröződik egyes magyarázatokban, és élénk fantáziára van szükség, hogy az érvelések egynémelyikét elfogadjuk. Mégis elismeri, hogy a lelki folyamatok mechanizmusába betekintést ad, míg az elemzés előtti időszakban csak a tünetek felsorolásával kellett megelégednünk.

E fejezet összefoglalásában Csáth kiemeli, hogy ha egy egyén érzékeny Én-komplexummal születik, személyisége nem bírja el a körülmények által rázúduló szenvedéseket, traumákat, ezért úgy segít magán, ahogy tud, kijavítja saját hibáit, vagy betegségbe, pszichózisba menekül, és ez a pszichózis tudja elviselhetővé tenni életét. Ezért kell minden pszichózist célszerűnek és gépszerűnek tekinteni, ha nem is lehet minden esetben e tendenciát kimutatni.

A negyedik fejezet a diagnózis. Differenciáldiagnosztikai fejtegetései, a szimptómák mérlegelése, kétségei és végül döntése mai tudásunk alapján is elfogadhatónak bizonyul, habár ma sincs általánosan elfogadott pszichiátriai nomenklatúránk. Korában még nem volt tisztázott a demencia (elbutulás) és a paranoia, valamint a szkizofrénia viszonya, helyesebben nem volt általánosan elfogadva, hogy e betegségek nem vezetnek elbutuláshoz. E tekintetben találhatunk bizonyos bizonytalanságot a könyvben.

Az utolsó fejezet, a *Befejezés* rövid összefoglalást tartalmaz. Szerinte munkája az első részletes paranoiaanalízis, s hogy ellentétes véleménnyel nem találkozott. *A pszichózisok általános pszichológiája* című fejezethez a Breuer—Freud-féle pszichoanalitikus kutatások adták az impulzust. A konverzió fogalma helyett alkalmasabbnak és világosabbnak látta az „abnormis endopszichikus reflex" elnevezést. Minden lelki folyamat reflex, mert célszerű és gépszerű.

Ismét visszatérve a korabeli kritikákra, azokat egészében pozitívaknak tekinthetjük. Még néhány sor Ferenczitől: „Brenner könyve is fényes bizonysága annak, mennyivel több lehetőséget nyújt az elmebetegségek keletkezésének és egész tünettanának megértéséhez az analitikus, mint a megkövesedett diagnosztikus kórképek alapján történő szinte gépszerű pszichiátriai deskripció. Az analízis révén az elmekórtan ismét megtalálta kapcsolatát a való élettel. Örvendetes, hogy az új irány éppen Brenner dr. érdeklődését keltette fel, kiben — mint Csáth Géza név alatt megjelent szépirodalmi művei is fényesen bizonyítják — megvan minden képesség az emberi lélek mélységeinek kutatására".

Csáth publicisztikai munkásságában külön fejezetet alkotnak orvosi, pszichológiai ismeretterjesztő munkái. Ezek nagy része szinte minden változtatás nélkül ma is közölhető. Csak példaként állíthatjuk elénk a nagy tudományos

őszinteséggel, kitűnő stílusban és ugyanakkor közérthetően megírt cikkeket. Az orvos és író, a jó emberismerő, a haladó gondolkodó, a társadalmi történéseket nyomon kísérő ember találkozik ezekben az írásokban. Külön kiemelném világos materialista világnézetét, mert a pszichoanalízist ellenfelei idealizmussal vádolták. A sok közül íme néhány: *A lelki egészség, A hisztéria, A téboly, Mikor keletkezik az elmebetegség?, A vallások és mitoszok pszichológiája.*

Írásait olvasva, egy valami külön megragadott. Az öngyilkossággal kapcsolatos nézetei az idők folyamán bizonyos változásokon mentek át. Míg korai munkáiban még elfogadható magyarázatokat ad róla, addig később szembeötlően mind pozitívabb jelleget kap számára e jelenség. A legnagyobb hősiesség, hasznos a személyiségre, célszerű, ha nem élhet teljes értékű életet — ilyen és ehhez hasonló jelzőkkel illeti. Mennyiben volt erre hatással a korszellem, mennyiben talán saját felbomló lelki világa a morfium romboló hatására, nehéz lenne megmondani. Tény, hogy a nagy tehetség az öngyilkosságot választotta, még mielőtt felért volna a csúcsra.

Mi, mai szabadkai kollégái benne üdvözölhetjük városunk első pszichoanalitikusát, talán első képzett ideg- és elmegyógyászát is.

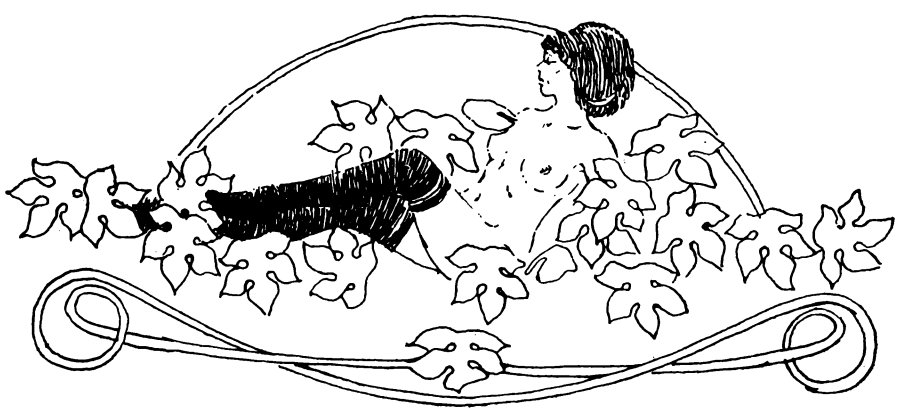

Egy kevésbé ismert képe

Felesége, Jónás Olga

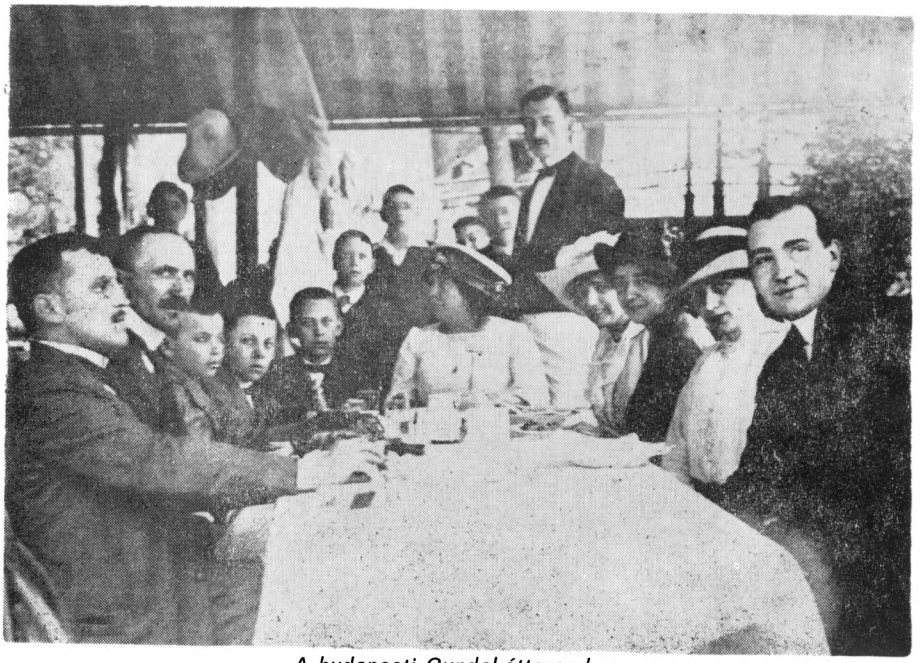

A budapesti Gundel-étteremben

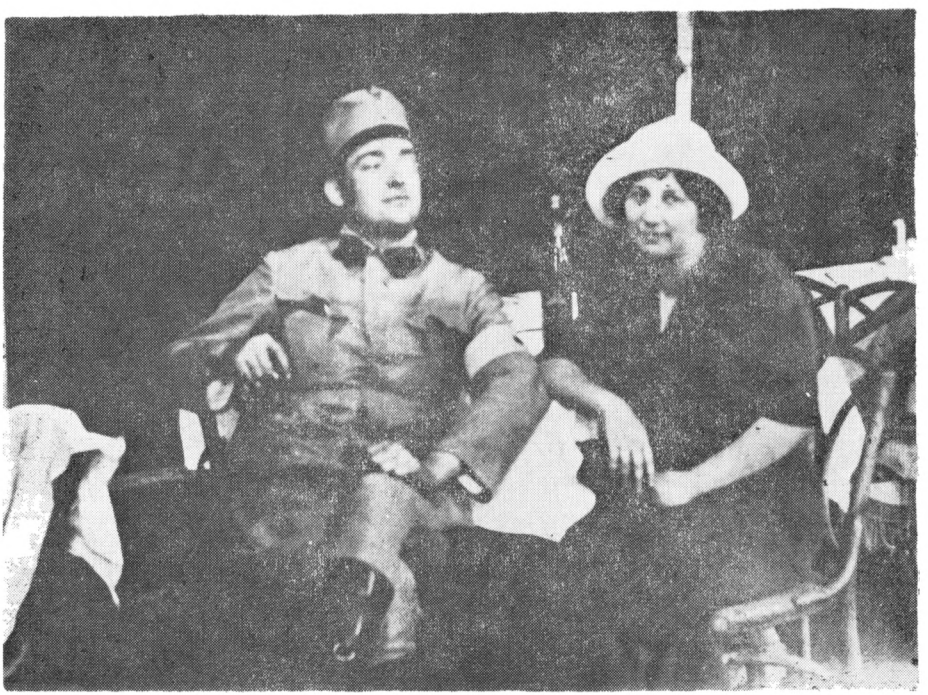

Bevonulás előtt

KENYERES KOVÁCS MÁRTA

A ZENESZERZŐ

Csáth Géza művészi tehetsége rendkívül sokrétű volt, s így érdeklődése is igen sok irányban nyilvánult meg. Kevesen tudják, hogy az irodalom mellett festészettel és zenével is aktívan foglalkozott, éspedig, ami a zenét illeti, nemcsak reproduktív muzsikálással, hanem — diákkorától kezdve, s később is, egész korán véget ért élete folyamán — maga is komponált. S ha kompozíciói nem is képviselnek zenetörténeti szempontból maradandó értékeket, számunkra mégis érdekesek. Csáth Géza zeneszerzői kísérletezésének tanulmányozása is egy mód a sok közül arra, hogy megközelítsük, megismerjük és megértsük a kiváló írót, akinek a zene s a zenének minden ága szívügye volt.

Csáth Géza zeneszerető családból származik. Édesapja, dr. Brenner József ügyvéd alapította meg a szabadkai Első Magyar Dalkört, amelynek hosszú éveken át titkára volt. A kis Jóska — a későbbi Csáth Géza — már elemista korában elkezd foglalkozni zenével. Hegedül, zongorázik, tanulmányozza a zeneirodalmat, hangversenyekre jár. Érdeklődése ezen a téren is olyan komoly, hogy tizenhat éves korától kezdve már zenekritikákat és zenei karcolatokat is ír a Bácskai Hírlapba. Ebben az időben azonban még maga sem tudja, hogy sok kedves foglalatossága közül melyik az igazi, melyik irányt kellene követnie. Unokabátyja és barátja, Kosztolányi Dezső találóan világítja meg a gyermek Csáth Géza sokfelé vibráló szellemi lényét diákkori naplójában, az 1901. január 10-i bejegyzés alatt: „Érdekes gyerek is ez az én Jóska öcsém! mindenbe sebtében belefog, most franciául, két nap múlva angolul tanul, most híres hegedűművész akar lenni, most bámulatra méltó festő!" (Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső.* Révai kiadása, Budapest, 1938. 76.)

Romantikus vonás Csáth Gézánál ez a szerteágazó érdeklődés; nem véletlen, hogy E. T. A. Hoffmann egyik ideálja volt. „Joggal vallhatta tehát magát E. T. A. Hoffmann utódjának, nemcsak fantáziájuk közös járása okán, de sokoldalúsága miatt is." (Dér Zoltán: *Az árny zarándoka. Csáth Géza emléke.* Életjel Miniatűrök 6. Szabadka, 1969. 8) S Csáth Géza művészi átélése is olyan, mint a romantikusoké, s ami az impresszionistákra is jellemző: szín és hang egyidejű, egymásba folyó élményt jelent. Olyan erős Csáth Gézánál a hallás és látás benyomásainak kölcsönhatása, hogy a különböző zeneszerzők műveinek játszásához más és más természetes vagy mesterséges világítást ajánl, sőt néha még más környezetet, tehát dekorációt is. Többek között egy, Kosztolányi Dezsőhöz intézett levele első éves egyetemi hallgató korából, valamint a *Levél a házi muzsikáról* és *A zene és a modern élet* című írásai tanúskodnak erről:

„Borzalmasan jól élünk most én és Sztrokay ebben az istenáldotta, gyönyörű városban...

Eddig így ment:

Reggel 9 órakor fölébredés; fölkelés 10-re. Újságolvasás az egyetemi körben. 11-kor előadás. 12-kor ebéd. Délután politizálás Decsey Sándor közbenjöttével és kláber. Azután én festek sötétig, míg Sztrokay sakkozni megy... Sötét beálltával hegedülök..." (Dér Zoltán: *A testvéri felelősség dokumentumai. Kísérletek Csáth Géza megmentésére.* Üzenet, 1975. február—március, 172.)

Természetes nappali fényt Bach és Mozart zenéjéhez ajánl, félhomályt Beethovenhez és Chopinhez:

„Az öreg Bach mindenekelőtt. Ez reggelre való muzsika...

Beethovent este, leginkább gyenge lámpavilágnál kell játszani. Sejtelmes félhomályban...

Chopint... alkonyatkor, lámpagyújtás előtt.." (Csáth Géza: *Levél a házi munzsikáról.* Ifjúsági Lapok, 1909. február 10. — *Írások az élet jó és rossz dolgairól.* Kritikák, cikkek, karcolatok. Életjel Könyvek 5, Szabadka, 1975. 73—75.)

Mozarthoz pedig a reggeli napfényen kívül még fehérre meszelt falakat is ajánl:

„Sok és sokféle zenei szenzációban volt részem, de a legszebbnek számítom azt, amikor falun, reggeli után, fehérre meszelt szobában játszhattam Mozart hegedűszonátáit." (Csáth Géza: *A zene és a modern élet.* Élet, 1910. december 11. — *Írások az élet jó és rossz dolgairól.* 126.)

De az ifjú Csáth Géza nemcsak otthon, reggeli után vagy sötétedéskor és a falusi magányban játszik. Gimnazista korában Szabadkán nyilvánosan is fellépett hegedűszámokkal, igen nagy sikereket aratva. Íme néhány adat és korabeli kritika diákkori fellépéseiről:

„...Három hegedűszámról emlékezek még meg. Első helyen Brenner József VI. osztályos tanulóról, aki Sarasate *Cigányének*ét játszta el komoly tudással, tisztán, kitűnő technikával és csodálatosan meleg érzéssel. Bármely előkelő hangverseny keretében megállja helyét a fiatal művész, aki a közönség szűnni nem akaró tapsaira Schubert egy bájos zenei költeményét, *A méhecske* címűt játszta el." [Quasimodo (Braun Henrik): *Hangverseny a főgimnáziumban.* Bácskai Hírlap, 1902. május 10. 1—2.]

Hetedikes korában, 1903. március 1-én a főgimnázium tornacsarnokában rendezett jótékonycélú hangversenyen meglepetésben részesíti a közönséget. Az ismert zeneszerző, Sípos Antal neve alatt valójában egy saját szerzeményét mutatja be, a *Honvágy* című vonósnégyest, amelyben ő maga játssza az első hegedűt. A hangversenyről Sztrokay Kálmán ír (névtelenül) kritikát a Bácskai Hírlap 1903. március 3-i számába, amelyben megállapítja, hogy a *Honvágy* szép darab, és hogy Brenner József gyönyörűen játszott. A sikeren felbuzdulva egy évvel később, 1904. január 6-án, a Szabadkai Műpártolók Körének hangversenyén az abban az évben érettségiző nagydiák már saját neve alatt mutatja be ugyanazt a vonósnégyest: „ifj. Brenner József: *Honvágy.* Lírikus zeneköltemény. Vonósnégyes. 1. hegedű: Ifj. Brenner József." Két nappal később a Bácskai Hírlap a legnagyobb elismerés hangján ír a darabról. Az érettségi előtt még egyszer fellép szóló hegedűszámmal is, s a Bácskai Hírlap 1904. május 17-i számában így ír erről a fellépésről a névtelen kritikus: „A hangverseny egyik legélvezetesebb pontja volt Brenner József hegedűjátéka. Aggházynak egyik nehezen interpretálható művét adta elő."

A muzsika iránti nagy lelkesedése az utolsó gimnáziumi években mintha háttérbe szorítaná érdeklődésének többi tárgyát. Egy VIII-os korából származó levelében azt írja Kosztolányi Dezsőnek, hogy még az önképzőkörbe is csak azért jár, hogy ott Beethovenről, Vagnerről, Chopinről és Lányi Ernőről előadásokat tartson. Úgy érzi ekkor, a muzsika az, ami számára az igazi életpályát jelentheti. Az érettségi után Budapestre megy, hogy a zeneakadémián felvételi vizsgát tegyen. A hegedű és a zeneszerzés tanszakra szeretne beiratkozni. Ez a vágya azonban nem teljesülhet. A felvételi vizsgán, amelyen többek között *Szeptember* című hegedűre írt saját szerzeményét is eljátssza. Mihalovich Ödön igazgató gyengének találja hegedűjátékát, Koessler János, a zeneszerzés tanszak vezető tanára pedig nem látja darabjában biztató tehetség jelét.

Vajon milyen mértékben hatott ki ez a kétségtelenül nagyon nagy családás Csáth Géza további életére? Szerepet játszott-e vajon későbbi tragédiájában? Megrendítette-e annyira az önbizalmát, hogy talán éppen ez lett tudat alatti előidézője a később bekövetkezett, morfiumban való örömkeresésnek? A látszat szerint — nem. A sikertelen felvételi vizsga után beiratkozik az orvosi egyetemre, s azt időre be is fejezi. S a hatalmas egyetemi tananyag mellett továbbra is szentel időt a zenének: a hegedűjátéknak, a komponálásnak és mint zenekritikus Budapesten is nevet szerez magának. De talán éppen ez az, ami elgondolkoztató: ez a látszólagos könnyedség, amellyel elsiklott a fájdalmas élmény fölött. Hiszen tudott dolog, hogy ami a legjobban fáj, arról hallgat legjobban az ember. Igaz, zenekritikusi tevékenységével és sikereivel látszatra kompenzálta a művész és zeneszerző voltát ért frusztrációt. De ne feledjük, évekig élt előzőleg abban a hitben, hogy egyszer majd híres hegedűművész és nagy zeneszerző lesz. S talán éppen ezért ebben a be nem teljesedhetett forró vágyban volt Csáth Géza tragédiájának a gyökere.

Előtte tehát zárva maradt a zeneakadémia kapuja. Nem adatott meg neki még a lehetősége sem annak, hogy azon a pályán próbálkozzék, amelyre a legjobban vonzódott. De vajon gyűlölettel, vagy akár csak keserűséggel is beszélt-e valaha is arról, aki őt ettől a lehetőségtől megfosztotta, Koessler Jánosról? Csáth Géza lelki nagyságáról semmi sem beszél ékesebben, mint az a mód, amellyel egyéni sérelme fölé emelkedett. Koessler Jánosról mindig a legnagyobb elismeréssel, csodálattal, sőt — szeretettel (!) beszélt. Sikertelen felvételi vizsgája után négy évvel, amikor az idős zenepedagógus nyugalomba vonul, így ír róla:

„Aki látta, nem feledi el monumentális fejét, patriárka-szakállát, jóságos eleven és szinte naivul őszinte tekintetű szemeit. És a tanítványai — akik évekig együtt voltak vele, akiket gyermekeinek nevezett és akiket zeneszerzésre tanított ez a piros arcú ősz porosz — kivétel nélkül csak rajongással szólnak róla. Huszonnyolc esztendeig magyarázta a zeneakadémián a muzsika szövevényes, nehéz mesterség-titkait. Minden növendékét megbecsülte és respektálta..." és „... még *soha* zenepedagógus ennyi kiváló tanítványt nem nevelt, mint Koessler János." (Csáth Géza: *Koessler János*, Nyugat I/24, 495—496 (1908. dec. 16.) — *Éjszakai esztetizálás*. Zeneműkiadó, Budapest, 1971. 268.)

Csáth Géza valószínűleg maradéktalanul elfogadta Koessler János ítéletét, hiszen — amint írásaiból látszik — rendkívül nagyra becsülte. Mégis — továbbra is komponál. Autodidakta módon próbálja megszerezni a zeneszerzéshez szükséges sokféle tudást. Nézzük, milyen lelkesedéssel üdvözli a Világ hasábjain Siklós Albert zeneakadémiai tanárnak 1911-ben megjelent *Hangszereléstan*át:

„Nemrég jelent meg az első magyar hangszereléstan. Siklós Albert zeneakadémiai tanár munkája. Nyitva van tehát az út a dilettáns zeneszerzőknek, tanulhatnak hangszerelni. Nem szabad lekicsinyelni ezt a tényt. Egy egész sereg ember, egész csomó zenei autodidakta jut hozzá, hogy otthon — vidéken — idő és mester híján egyedül képezze magát a zeneszerzés eme legfontosabb és legfortélyosabb segédtudományában. Mert lehet valaki a legjobb és legtehetségesebb zeneszerző, csak akkor bizonyíthatja ezt be, ha tud hangszerelni, ha ismeri a módját, hogyan kell leírni a gondolatait, hogy úgy hangozzanak, amint ő elképzelte." (Csáth Géza: *A hangszerelésről és a partitúraolvasásról*. Világ, 1911. július 20. — *Írások az élet jó és rossz dolgairól*. 137.)

Mennyire kicseng e sorokból, hogy az, amit a „dilettáns zeneszerzők"-ről mond, őrá magára vonatkozik. (Csáth Géza 1911 nyarán vidéken dolgozik, Stószon fürdőorvos.) S fájdalmas szívóssággal igyekszik felfedezni saját szerzeményeiben valamit, valami értéket, ha mást nem, hát a modern zeneművészet kifejezésmódjának megsejtését és megérzéseit:

„Festő akartam lenni. Bizarr színkeveréseimet és elnagyoló vázlatszerű rajzolási modoromat azonban rajztanárom kinevette és elégségest adott. Annál nagyobb volt az elégtételem, amikor egy szegedi kiállításon Rippl-Rónai pasztelljeiben igazolását láttam mindannak, amit rajzolásról, festésről magamban elgondoltam. Ugyanígy jártam a dalaimmal is. Kezdettől fogva szabad atonális harmonizálást, aszimmetrikus ritmuskombinálásokat alkalmaztam bennök. Apám kijelentette, hogy amit írok, az nem zene, később azonban, amikor Budapesten először hallottam Debussyt, ugyanaz a nagy öröm volt a részem, mint Szegeden, mert bizonyítva láttam, hogy amit a levegőben megéreztem (a szülői háznál Grieg volt a „legmodernebb" szerző), az csakugyan az új idők művészi kifejezésmódja, amit megsejtettem — az a modern művészet." (Csáth Géza: *Önéletrajz*. Az Érdekes Újság Dekameronja, 1913. 55—56.)

Vajon saját szerzeményeivel volt-e Budapesten is elismerésben része, mint egykor Szabadkán? Igen, volt néhány alkalommal. Csáth Géza elsőként zenésítette meg Kosztolányi Dezső *Üllői úti fák* című híres versét, amely később az idősebb és az ifjabb Lányi Ernőt is megihlette. Csáth Gézának ezt a dalát Medgyaszay Vilma mutatta be a pesti közönségnek, 1907-ben. Papp Viktor zenekritikus pedig, aki eredetileg maga is hegedűművésznek készült, Csáth Géza Ady-megzenésítéseiről is megemlékezik, érdekesnek találja őket és Csáth Gézát zeneszerzőnek is tekinti:

„Ha egy hangverseny karzatán szorongtam, a komor szemöldökű fiút mindig megtaláltam valamelyik zugban. Hallgatott, tanult, tapasztalt... Ez az

író, költő és zenekritikus — zeneszerző is volt. Ady Endre néhány költeményére igen érdekes kottákat írt, s mikor pár év előtt utoljára találkoztam vele, szerényen említette, hogy örülne, ha most készült szólóhegedű szvitjét eljátszanám.

Nem láttam a kottát. Csáth Géza elsodródott, elhallgatott..." (Papp Viktor: *Csáth Géza, a zenekritikus. Arcképek a magyar zenevilágból.* Stádium, Budapest, 1925. 27.)

Ady Endrével kapcsolatban igen érdekes feltevésnek ad kifejezést Demény János az *Éjszakai esztetizálás* Előszavában. Feltevése szerint Adyt *A fekete zongora* című versének megírására talán Csáth Géza hegedűjátéka inspirálta:

„Az Ady-irodalomból ismert Vészi Margit — a publicista Vészi József leánya — így emlékezik vissza 1907 nyarára, kis kompániájával töltött vasárnapjaira, nyaralóotthonában, Varsányban: »...Este zenéltünk. Ady, Kosztolányi Dezső és Csáth Géza voltak itt. Csáth kedves, finom, szerény ember és szépen hegedül. Zenéről pedig úgy beszél, mint kevesen. Sokat játszottunk együtt, szonátáztunk — énekeltem is egy órát...« A legenda szerint Adyt *A fekete zongora* c. verse megírására viszont Vészi Lenkének — Margit húgának — hegedűjátéka ösztönözte. (1907. július 7-én »magányos hegedűszó szállt ki a ház ablakán«, míg Ady — itteni szokása szerint — a kertben alkotói magányba vonult... *A fekete zongora* eredeti címe... — ahogy összetépett első fogalmazványát a Vészi lányok rekonstruálták — *A fekete hegedű* volt, Ady valószínűleg hangzási, nyelvi-zenei okokból cserélte meg Élet-szimbolikája hangszerét...

De vajon nincs-e az életmámoros versnek inspirálói közt Csáth Géza hegedűjátéka is?..." (Csáth Géza: Éjszakai esztetizálás. 22.)

Amennyiben Adyt valóban Csáth Géza hegedűjátéka ihlette meg, úgy könnyen meglehet, hogy Csáth Géza akkor éppen saját hegedűszerzeményét játszotta, talán éppen a Papp Viktor által említett, már Pesten komponált szólóhegedű szvitet, amelyben ekkor már benne lehetett szerzőjének minden „könnye", „szívének vére":

„Fejem zúgása, szemem könnye,
Tornázó vágyaim tora,
Ez mind, mind: ez a zongora.
Boros, bolond szívemnek vére
Kiömlik az ő ütemére,
Ez a fekete zongora."

(Ady Endre: *A fekete zongora*)

Csáth Géza egyik Ady-megzenésítése a *Bölcs Marun meséje* című versre írt dala énekhangra és zongorára. A kompozíciót tanulmányozva félreismerhetetlenek az impresszionista elemek: az egzotikus tárgyú vers megválasztása, a néhol Debussyre emlékeztető hangvétel, a triolák váltakozása a duolákkal. A dilettáns vonások: az eléggé üresen hangzó kíséret, a tétovázó formakeresés, valamint az, hogy a szöveg és a dallam ritmusa nem mindig fedi egymást.

Hasonló impresszionista elemeket tartalmaz Csáth Gézának egy, a közelmúltban Szabadkán megtalált, kéziratban fennmaradt zongorakompozíciója, *Souvenance* címmel, a monfrère Laci ajánlással, 1913. IV. 16-i dátummal. Debussy hatásra — vagy „megérzésre" — vall itt is a poliritmika, de sajnos itt is hatásromboló a monoton kíséret és a kezdetleges motívumfeldolgozás.

A bűn leánya című Kosztolányi-versre írt dala ugyancsak impresszionista hangvételű, valamint *Pean* (Pásztordal) című hegedűre és zongorára írt műve is, amelyet a budapesti Harmónia Zeneműkiadó jelentetett meg 1912-ben.

Egy másik zongoradarabja, a Jász József álnév alatt nyomtatásban is megjelent, Zajoly Blankának ajánlott *Valse lente* az alkonyatkor játszandó, szeretett Chopin dallamvezetésének és modulációinak hatását tükrözi. Az ugyancsak Jász József név alatt megjelentetett *Add ide, lányom, az ajkadat* című romanc Caesare Campos szövegére (spanyol eredetiből fordította Endrődi Attila) pedig a spanyol zene ritmusát alkalmazza.

A *Rózsim sírja felett* című Csokonai-költemény megzenésítését már Csáth Géza név alatt jelenteti meg, Apámnak ajánlással. Ennek a dalnak az érdekes-

sége, hogy magyar népzenei és verbunkos elemeket tükröz, ami valószínűleg Lányi Ernő hatásának tulajdonítható, a munzsikáló Lányi gyerekekkel való barátság révén. Érdekes leírást ad erről a barátságról naplójában a kislány Lányi Hedvig, aki egy ideig úgy vélte, hogy szerelmes is Csáth Gézába (Jóskába):

„Lelkemmel szeretek egy férfit! Őt tartom az ideál megtestesülésének! ... Nagyon jó, hogy fiútestvéreim vannak, mert így gyakran láthatom. Gézi és Ernő is szeretik. Állítólag nem is akart medikus lenni, de az apja ráerőltette. Szigorú ember. Nem csoda, hiszen ügyész. Lehet, hogy hozzánk is azért jár olyan szívesen Jóska, mert bennünk a zenét szereti ..." (Dér Zoltán: *Fecskelány*. Dokumentumregény. Forum, Újvidék, 1970. 16.)

Ugyancsak édesapjának ajánlotta Kosztolányi Dezső versére írt *Altatódalát* (1902, Op. 2. No. 1.) énekhangra és zongorára, amelyben a negyed és nyolcad hangok egyenletes váltakozásával és a dallam szabályos hullámzásával ügyesen éri el a zsongító hatást.

Saját dallamain kívül másokét is feldolgozta zongorára. Erről tanúskodik a Pesti könyvnyomda kiadásában 1911-ben megjelent *Volt egyszer egy kislány* című népies dal, amelynek szövegét Haitsch Emmy írta, dallamát Béri Emil szerezte, zongorára pedig Brenner József alkalmazta.

Csáth Géza szerzeményeit tanulmányozva látjuk, hogy voltak ötletei és kétségtelenül érezte az új zenei stílus elemeit. Azon pedig nem csodálkozhatunk, hogy darabjai zeneszerzéstani szempontból sok kívánnivalót hagynak maguk mögött. Amikor Csáth Géza diákkorában Szabadkán zenét tanult, a zeneiskolai oktatás kizárólag a hangszertanításra szorítkozott, amelyhez az elméleti alapot mindössze egy egyéves előkészítő tanfolyam adta. Összhangzattannak ellenponttannak, formatannak még híre-hamva sem volt. Lányi Ernő volt az első, aki a szabadkai zeneiskola tantervébe az összhangzattan tanítását is beiktatta. Lányi Ernő azonban csak 1907-ben került a szabadkai zeneiskola élére. Csáth Géza ebben az időben már csak látogatóba járt haza Budapestről. Mivel a zeneakadémiára nem vették fel, saját szorgalmából igyekezett, amennyire erejéből tellett, zeneszerzéstani ismereteket szerezni. Többek között egy összhangzattani példákkal sűrűn teleírt füzetecske árulkodik erről. S hogy maga is megpróbált, a kor szavával összhangban — hiszen Bartók és Kodály egyik legelső lelkes híve volt — népdalokat is harmonizálni, arról egy írása tanúskodik, amelyet Demény János az *Éjszakai esztetizálás* Előszavában idéz: „... E sorok írója nemrég egy öreg paraszt éneklése után leírt egy népdalt. Azután harmonizálni próbálta, de sehogyse sikerült; a dal harmóniai keretben egészen másképpen festett, sőt zenei értelme is megváltozott. Artisztikusságából pedig határozottan vesztett ..." (11.)

Csáth Géza tehát maga is érezte zeneszerzési tudásának hiányosságait. Kompozícióinak egyszerűségére azonban mégis igazolást keresett, éspedig oly módon, hogy új, kifejezésmódjában egyszerű házi muzsika szükségességében hitt. Az ilyen modern zene megteremtése foglalkoztatta:

„Új házimuzsikára azonban szükség van. És lesz is. Ami azt a meggyőződést jelenti, hogy a modern muzsika minden látszólagos komplikálódása mellett is egyszerűsödni fog. Egyszerűsödik technikailag, kifejező eszközeiben, formáiban anélkül, hogy lemondana a harmóniák csodás, újonnan fölfedezett gyarmatairól és a hangzás pikantériájáról." (Csáth Géza: *A zene és a modern élet*. Élet, 1910. december 11. — *Írások az élet jó és rossz dolgairól*. 126.)

Csáth Géza egyetemi évei alatt is hű marad a házi muzsikáláshoz, de még a hangversenyeken való fellépésekhez is. Így például 1907. április 2-án Szabadkán az Országos Gyermekvédő Liga alapja javára a Városi Színházban rendezett „Nagy díszelőadáson" édesapjával és öccsével, Dezsővel együtt ő is játszik a Lányi Ernő által vezényelt zenekarban, amikor olyan igényes művet adnak elő, mint Weber *Bűvös vadász* című operájának nyitánya. Ugyanezen az előadáson triófeldolgozásban Wagner *Lohengrin*jéből is bemutattak részleteket. A trió tagjai Lányi Ernő (harmónium), Brenner József (zongora) és ifj. Brenner József (hegedű) voltak.

De még a házi muzsikánál is jobban vonzották a színpadi formák. Mivel „meg volt győződve arról, hogy tehetsége a színpadi műfajokban teljesedhet ki igazán" (Dér Zoltán: *Az árny zarándoka*. 10.), nem egy operavázlatot is készített: a *Zács Klára* és *A varázsló halála* címűekben saját, a *Lótosz-*

*evők*ben Kosztolányi Dezső, a *Bizánc*ban pedig Herczeg Ferenc művét dolgozta volna fel. Ezenkívül Lányi Ernővel közösen is tervezett két operát *Sárga rózsa* és *Egy csók* címmel. Az *Ezeregyéjszaka* meséinek alapján *Aladdin* címmel operettmelodrámát, *Eroica* címmel pedig zenés némajátékot akart írni. Mindezek a tervek azonban nem jutottak túl a vázlaton, de befejezte *Hamvazószerda* című bábjátékának kísérőzenéjét, amelyet 1911. május 24-én mutattak be a *Janikával* együtt a budapesti Magyar Színházban.

Az *Aladdin* című operettmelodráma librettójának a megírására Kosztolányi Dezsőt akarta megnyerni. Hogy mennyire meg volt győződve a témaválasztás helyességéről és az elkövetkező nagy sikerről, bizonyítja Kosztolányihoz írt levele, amelyben közreműködését kéri:

„Földes, 1916. júl. 12.

K. Desiré! Volna egy nagyszerű operett-thémám amelyet veled szeretnék kidolgozni. — N. B. A libbrettót együtt írnók, a verseket te, a zenét én. De nagyon félek, hogy elmeséled a barátaidnak és elkapják az orrunk elől. Azaz egy napon azon veszed észre magad, hogy a színlapon hirdetik a mi thémánkat. Azt mondhatom, hogy páratlanul kitűnő dolog és az operettben egy új lépést jelentene a műfaj számára. Világ-cikk lenne belőle — *ezt tudom.*

Vajon számíthatok-e teljes titoktartásodra?

Küldd el levélben becsületszavadat és akkor megküldöm a thémát és a darab vázlatát. A szövegkönyv még a nyáron elkészülhetne.

Még csak egyet róla. Nem volt még ilyen! Annyira kitűnő, mulattató, mulatságos és mégis mélyen költői. Zenésítésre pedig azért alkalmas, mert *általánosan ismert történet,* be van idegezve reá a közönség és az új relációk, a mese teljessége is alkalmas reá, hogy a közönségben már meglévő emlékeket hatalmas erővel ébressze fel és nagy figyelmet, érdeklődést keltsen." (Dér Zoltán: *A testvéri felelősség dokumentumai. Kísérletek Csáth Géza megmentésére.* Üzenet, 1975. február—március, 178.)

Kosztolányi postafordultával küldte beleegyezését a librettóíráshoz, valamint becsületszavát a titoktartásra:

„Budapest, 1916. július 20.

Az operett-terv *igen tetszik nekem,* szívesen és pontosan dolgozom veled, ezennel pedig *férfi becsületszavam küldöm neked,* hogy soha senkinek se szólok róla, sem a sujét-t nem árulom el senkinek. Pontosan és kedvvel dolgozom. Rendelkezz velem . . ." (I. m. 186.)

Csáth Géza azonban, akit ekkor már teljesen hatalmába kerített a morfium, nem írt többé Kosztolányinak az operett-tervről. Viszont még egy egyfelvonásos opera megalkotását tervezte *Stiriában Ajk faluban* címmel, de ebből sem lett semmi. Pedig álmai álma volt az opera, s az ezzel a műfajjal elérhető siker. Így álmodozik erről naplóírás közben, morfiumkábulatban.

„Nem szabad csüggednem! Tehetségemben bízom, és kitartással eredményt fogok elérni . . . Nem szabad eltévesztenem a célt! Arra kell néznem. Még mindig látom, és előttem van az irodalmi világsiker . . . Finom, nem szorgalmas, de mindig előrehaladó irodalmi működés, zene, harmincöt éves kor körül az első opera vagy némajáték teljes, nagy zenekari apparátussal . . ." (Illés Endre idézi Csáth Géza: *A varázsló halála* c. elbeszéléskötetének előszavában. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1964. 9—10.)

Csáth Géza nem írta meg a nagy zenekari apparátust mozgató műveket. Zeneszerzői munkájának emlékét a *Hamvazószerda* kísérőzenéjén kívül csak néhány dal, hegedű- és zongorakompozíció, valamint egy-két kisebb együttesre írt kamaraműve őrzi.

Halála után Szabadkán irodalmi estek keretében adták elő kompozícióit:

Az 1937. április 29-én megrendezett Kosztolányi-esten Csáth Gézának Kosztolányi-versekre írt dalaiból énekelte Siflis Irma *A bűn leánya, Az Üllői úti fák* és a *Takarodó* címűeket. Zongorán Pataky Córa kísérte. Ugyanezen az esten Pataky Córa előadta zongorán az *Este, este* és a *Lefekvés után* című Csáth-zongoradarabokat.

Az 1958-ban alakított Életjel Irodalmi Előújság rendezvényein többször is szerepeltek Csáth Géza szerzeményei:

1959. január 19-én a Csáth Géza emlékszám alkalmával a *Pasztorál* című hegedűkompozíciót Péics Bernadetta játszotta, zongorán Dungyerszki Melánia kísérte.

1960. március 28-án a Kosztolányi-emlékszámon *Altató* című dalát Rébel Jozefina énekelte, zongorán Lutz Irén kísérte.

1962. február 19-én a Csáth Géza születésének 75. évfordulója alkalmából rendezett emlékesten *A bűn leánya* és az *Add ide, lányom, az ajkadat* című dalok szerepeltek V. Franzer Anasztázia előadásában. Zongorán Vadné Dorman Manci kísérte. Ugyanekkor két hegedűre és gordonkára írt *Gavotte*-jét Stanko Vasiljević, Péics Bernadetta és Pinkava Iván játszotta.

1965. december 20-án *Az ismeretlen Kosztolányi* című esten az *Altatódalt* és a *Takarodót* énekelte Csifféry Minka, illetve Kalmár László. Zongorán S. Révai Gabriella kísért.

1966. október 21-én a *Múzsák a városban* címmel rendezett előadáson Csáth Gézának Kosztolányi Dezső *Kisvárosi fotográfia* című versére írt dalát énekelte Kántor Ilona, zongorán Égető Gabriella kísérte.

1969. szeptember 11-én a Csáth Géza halálának ötvenedik évfordulóján *Az árny zarándoka* címmel rendezett emlékesten a *Bölcs Marun meséje*, *A bűn leánya* és az *Add ide, lányom, az ajkadat* című dalokat énekelte V. Franzer Anasztázia, zongorán Vadné Dorman Manci kísérte.

A SZÖVEGBEN EMLÍTETT CSÁTH-SZERZEMÉNYEK:

I. DALOK ÉNEKHANGRA ZONGORAKÍSÉRETTEL

1. *A bűn leánya* (Kosztolányi Dezső verse)
2. *Add ide, lányom, az ajkadat* (Caesare Campos verse)
3. *Altatódal* (Kosztolányi Dezső verse)
4. *Az Üllői úti fák* (Kosztolányi Dezső verse)
5. *Bölcs Marun meséje* (Ady Endre verse)
6. *Kisvárosi fotográfia* (Kosztolányi Dezső verse)
7. *Rózsim sírja felett* (Csokonai V. Mihály verse)
8. *Takarodó* (Kosztolányi Dezső verse)

II. HEGEDŰMŰVEK

1. *Pean — Pasztorál*
2. *Szeptember*
3. *Szvit szólóhegedűre*

III. ZONGORAMŰVEK

1. *Este, este*
2. *Lefekvés után*
3. *Souvenance*
4. *Valse lente*

IV. KAMARAMŰVEK

1. *Gavotte.* Vonóshármas. Két hegedűre és gordonkára.
2. *Honvágy.* Lírikus zeneköltemény. Vonósnégyes.

V. ZONGORAÁTIRAT

1. *Volt egyszer egy kislány.* Népies műdal. Énekhangra és zongorára. Szövegét írta: Haitsch Emmy, zenéjét szerzette: Béri Emil, zongorára alkalmazta: Brenner József. Pesti könyvnyomda, Budapest, 1911.

VI. SZÍNPADI MŰVEK

a) *Kísérőzene a színműhöz*

1. *Hamvazószerda*

b) *Operatervek, vázlatok*

1. *Zács Klára* (saját szövegre)
2. *A varázsló halála* (saját szövegre)
3. *Stiriában, Ajk faluban*
4. *Lótoszevők* (Kosztolányi Dezső művére)
5. *Bizánc* (Herceg Ferenc művére)
6. *Sárga rózsa* (Lányi Ernővel közösen)
7. *Egy csók* (Lányi Ernővel közösen)

c) *Operettmelodráma-terv*

1. *Aladdin* (az *Ezeregyéjszaka meséi*nek nyomán)

IRODALOM

Csáth Géza: *Éjszakai esztetizálás. 1906—1912 zenei évadjai.* Közreadja Demény János. Zeneműkiadó, Budapest, 1971.

Csáth Géza: *Írások az élet jó és rossz dolgairól.* Kritikák, cikkek, karcolatok. Összegyűjtötte Dér Zoltán. Életjel Könyvek 5. Szabadka, 1975.

Csáth Géza: *Önéletrajz.* Az Érdekes Újság Dekameronja. Budapest, 1913.

Dér Zoltán: *A testvéri felelősség dokumentumai. Kísérletek Csáth Géza megmentésére.* Üzenet, 1975. február—március, 160—190.

Dér Zoltán: *Az árny zarándoka. Csáth Géza emléke.* Életjel Miniatűrök 6. Szabadka, 1969.

Dér Zoltán: *Fecskelány.* Dokumentumregény. Forum, Újvidék, 1970.

Életjel 1958—1967. Sajtó alá rendezte Dévavári Zoltán és Lévay Endre. A Suboticai Munkásegyetem kiadása, Forum Lap- és Könyvkiadó nyomása, Novi Sad, 1967.

Életjel 1967—1972. Sajtó alá rendezte Dévavári Zoltán és Lévay Endre. A Szabadkai Munkásegyetem kiadása, Pannónia Grafikai Műintézet nyomása, Szabadka, 1972.

Hangverseny a gimnáziumban. Bácskai Hírlap, 1904. május 17.

Jász Dezső: *Kosztolányi Dezső emlékezete.* Napló, 1937. május 9.

Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső.* Révai kiadása, Budapest, 1938.

László Ferenc: *Csáth Géza irodalmi hagyatéka.* Bácsmegyei Napló, 1923. december 25.

Papp Viktor: *Csáth Géza, a zenekritikus. (Arcképek a magyar zenevilágból)* Budapest, Stádium, 1925.

Quasimodo (Braun Henrik): *Hangverseny a főgimnáziumban.* Bácskai Hírlap, 1902. május 10.

DUDÁS KÁLMÁN

AZ ÖNRONCSOLÓ

— Csáth Géza emlékezetének —

I.

Sarkító alkat? S ha alkatiság,
mi része volt az eredeztetőnek
benne, a századvégnek és -előnek?
S mert tartozéka e paraszt köveknek
is, vetülete felismerhető:
a valóság itt hatott legkivált
az Indulóra, szárnyat itt növesztett
a borzadály az anyagismerő
Varázsló lelkén? Hanem a hívás,
aminek engedett, az kihívás
is szinte: megtöretésre eredt
a hívó hangra? S mily nosztalgiák
szikrája foghatott benne tüzet?
Az ismerhetőn túl kutatni szállt,
s nem lelhetett rá, amit keresett,
rejtély a szakadék, ami felett
megtört az ív, az üstökös ive,
s zuhant a fénylő élet a narkotizált
elmével felidézett semmibe.

II.

Mert itt a rimbaud-i láng is hiába —
okozat itt a méreg, és nem ok
a morfium: vak gyönyör az iránya
vesztett úton — lobogni másra szánta
kezdete s nem felemás jeladásra,
az ám! De mint követhet vonzatot
az elme sisteregve eufóriák
zárlatán, kimerül a töltet, sivár a
szűkült szemszögbe fogható világ,
merőben szenvedtető földiség —
a Varázsló, ki hitte, győzni kélt,
kialudt, üstökös volt mindhiába:
csak tragikumnak nem csonka e pálya.

Szabadka—Budapest, 1976. október 29.

KOMLÓS ALADÁR CSÁTH GÉZÁRÓL ÉS MÁS EMLÉKEIRŐL

Komlós Aladár c. egyetemi tanár a magyar irodalomtörténet doyenje. Olyannyira az, hogy irodalomtörténeti eseményekről, melyek századunk első két évtizedében történtek, szemtanú rajta kívül ma már alig akad. Kutatási területe a századforduló. Könyvek sorát publikálta erről a korszakról, törekedvén Vajdától a Nyugat nagy nemzedékének kibontakozását meghozó évek felé, mintegy saját legigazabb terrénumához. Legigazabb területe ugyanis a Nyugat-nemzedék művészete. Ennek a nemzedéknek a vonzáskörében nőtt föl, publikálta első jelentős tanulmányait, a Nyugat kritikusaként tartották őt számon. Csáth Gézáról sem kérdezhetnénk tehát nálánál ma avatottabb tanút.

Ezért kerestük meg budapesti otthonában, ahol felesége, Palotai Erzsi előadóművésznő társaságában szívesen válaszolt kérdéseinkre, szívesen, de szemérmes mentegetődzéssel hivatkozván a korra, amelyet meg kellett élnie, s amely emlékeinek némelyikét erősen elhalványította, megfakította — a Csáth-darabok bemutatójának emlékét is —, de az emlékezet hézagaiért kárpótolt bennünket a másfajta emlékek gazdagságával, azokkal az emlékekkel, amelyek őt az e századi magyar irodalom — nemcsak a magyarországi, hanem a romániai és jugoszláviai magyar irodalom — jelentős alakjaihoz, Gaál Gáborhoz és Sinkó Ervinhez is fűzték. Így lett beszélgetésünk beszélgetés nemcsak Csáth Gézáról, hanem Komlós Aladár többi kartársáról is.

*

— Csáth Géza kiencvenedik születésnapját készül megünnepelni az Üzenet. Ebből az alkalomból szeretne megszólaltatni többeket, akik vagy Csáth életművét, vagy magát Csáthot ismerik. Ezek között a Te szereped kivételes, mert Te vagy az egyetlen, aki Csáth két drámájának, A Janikának *és a* Hamvazószerdának *a bemutatóját látta, mi több: írt is róla, s ha nagyon korai cikk is ez — a kolozsvári Haladás 1911. június elsejei számában jelent meg —, mégis komoly dokumentumértéke van. Beszámolód elismeri ugyan a darabok értékét, helyenként azonban eléggé kritikus Csáthtal szemben. S ez azért érdekes, mert a premierről szóló bírálatok meglehetősen polárisan szemben állnak egymással. A polgári radikalizmus orgánumai és a Nyugathoz közel álló fórumok általában az elismerés, a nagyrabecsülés hangján, néhol áradozva dicsérik, a konzervatív fórumok pedig elmarasztalják. Arról beszélnek, hogy a közönség alig bírta kivárni az előadás végét. Nincs egy ember ma már magyar nyelvterületen, aki megmondhatná, hogy a közönség csakugyan csoszogott és köhécselt-e, vagy pedig a kritikusok túloztak. Mit mondhat erről a szemtanú?*

— Ezzel kapcsolatban hiába várs választ tőlem. Hogyan is emlékezhetnék hatvanöt évvel ezelőtti látványra? Viszont emlékszem Csáth-novellákra, -írásokra, amelyeket ma már annyira elfelejtettek, hogy még Illés Endre sem vette be őket *A varázsló halálá*ba.

— *Arra azonban bizonyára emlékszel, hogyan kerültél a Haladáshoz, mert tudtommal abban az időben nem éltél Kolozsváron.*

— Biztosan azt sem tudom. Gólya voltam. Akkoriban kerültem fel Losoncról Pestre. Nem voltak író ismerőseim. Egy embert ismertem csupán, aki irodalmár volt, az elfelejtett Roboz Imrét. Azt hiszem, hogy őneki volt kapcsolata a Haladás szerkesztőségével.

— És mikor kerültél kapcsolatba úgy a Nyugattal, hogy ez már személyes ismeretségek körét jelentette?

— Csak 1925-ben, mert kitört a háború, s jött az önkéntes emigráció.

— Ilyenformán nemigen emlékezhetsz arra, hogy a Nyugat körében Csáth Gézáról miket gondoltak, mondtak abban az időben, mikor még élt.

— Nem. Erről nem tudok semmit, de biztos vagyok benne, hogy nagyra becsülték. Az én véleményem Csáthról az, hogy zseniális ember volt, s hogy Kosztolányit nem lehet megérteni Csáth Géza nélkül. Például *A szegény kisgyermek panaszai*ban a békát boncoló gyerekek rokonai az egyik legmegrázóbb Csáth-novella, az *Anyagyilkosság* szereplőinek. Mindkét műben a gyerekeknek a gyilkolásig menő kíváncsisága, érdeklődése jut kifejezésre. Azután Csáth freudizmusa. Mivel orvos volt, valószínűleg ő jutott előbb közel ehhez a lélektani elmélethez és Kosztolányi később. Szóval sok közös tulajdonságuk van.

— Mégis mivel magyarázod, hogy Csáth nincsen olyan intenzíven jelen az irodalmi köztudatban?

— Korán meghalt, 1919-ben, s nem volt özvegye, aki gondoskodott volna utóéletéről.

— Való igaz: eléggé kiesett a köztudatból az életműve. Mostani megítélésed szerint a Nyugat első nemzedékének galériájában hol lehet a helye? Nagyságot is értek, jelentőséget is, jelleget is.

— Hogy lehetne meghatározni egy író nagyságának a mértékét? Mindenesetre zseniálisnak érzem őt eredetiségénél fogva. Munkássága máig, mai szemmel nézve sem vált porossá. A kísérletezők, a merészen újat keresők közé tartozott. Nem hozott létre érett, harmonikus életművet, de merész kezdeményezésekkel segítette a kibontakozást. Csodálatos zenekritikákat írt. Nem a *Puccini*re gondolok, hanem a Bartókról és Kodályról szóló írásaira. Azt hiszem, az első volt, aki felfedezte őket. Az nem volt olyan nagy tett, hogy Pucciniről akkor írjanak, még akkor sem, ha olyan kiválóan írtak, de felfedezni egy olyan muzsikát, mint amilyen Bartóké volt, ez ugyanolyan merészségnek számított, mint az, hogy megírta mondjuk *A kis Emmá*t vagy valamelyik másik novelláját, amelyik a gyermeklélek különös mélységeibe hatol.

— A klasszikusokról, a kortársairól, valamennyi kortársáról mondhatni forrásértékű munkákat írt. Az első élmény izgalma rekonstruálható ezekből a bírálatokból. De az meglepne-e, ha kiderülne, hogy a lélek őserdejéből hozott izgalmas tudósítások mellett a Csáth-novellisztikának van egy vonulata, amelyik egy csehovi realisztikus társadalomrajzot ad?

— Meglepne, mert nem ismerem ezeket a novelláit.

— Az évforduló kapcsán egy nagy, Csáth egész életművét átfogó kétkötetes gyűjtemény jelenik meg Újvidéken. Ebben nyilván látni fogod ezt.

— Ha jól tudom, Bóka László írt doktori disszertációt róla.

— Ő egyenesen naturalistának tartotta. Akkor ez ugyan nem volt elmarasztaló megállapítás, mégis különös, hogy így minősítette.

— Nem hiszem, hogy ez találó jellemzés.

— Azt mondod, hogy Csáth zseniális volt fölfedező tehetsége miatt. A zsenialitásba beleérted a művek súlyát is, azt, hogy több műfajban is érvényesül ez a zsenialitás, tehát egyfajta szerves, folyamatos építkezés, a tehetség önkibontakoztató képessége észlelhető nála? Nem érzékeltél törést már ilyen korán?

— Nem foglalkoztam behatóbban Csáth műveivel, fejlődésével, úgyhogy erre nem tudnék érdemlegesen válaszolni. Mindenesetre a termékenységében mutatkozik valamilyen törés, valamilyen hiány. Nyilvánvalóan a morfinizmus következményeként.

— Most egy cseles kérdésem volna: mikor a kritikatörténeted írtad, a Gyulaitól a marxista kritikáig című munkádat, miért nem voltál Csáthra tekintettel? Azért-e, mert a zeneesztéta Csáth nem tartozott a könyv profiljába, vagy pedig mert ez az anyag eléggé rejtett volt?

— Ismertem Csáth irodalmi kritikáit, de ezek száma elenyésző. Emlékszem, volt egy érdekes írása Szomoryról. Kosztolányi szintén rajongott Szomoryért. Ez sem véletlen. Csáth általában érdeklődött a bizarr, dekadens dolgok iránt.

— *Kaptál-e valakitől megbízatást, hogy megírd a véleményedet a bemutatóról, vagy pedig csak a véletlen vitt be a Magyar Színház előadására?*

— Azt hiszem, csak a véletlen. Mint már mondtam, gólya voltam, Pesten nem is voltak még ismerőseim.

— *S hogyhogy éppen a kolozsvári lapban publikáltad beszámolódat?*

— Nem tudnám megmondani. Talán Roboz Imréék ajánlották, hogy írjak a darabokról. Pesti újságíró volt. Tehetséges, különös ember, aki később, Horthyék alatt börtönbe került. Én akkor a Színházi Élet belső munkatársa voltam, és híre jött, hogy Roboz Imre darabot írt a börtönben valamelyik Báthoriról. Ez persze érdekelte a lapot. Bejutottam hát hozzá és elbeszélgettem vele.

— *Nagyon érdekes volna, ha vissza tudnál emlékezni arra, milyen volt a* Hamvazószerda *zenei aláfestése, mert a játékot maga Csáth kísérte zongorán a kulisszák mögött és nem maradt meg a számok partitúrája. Senki sem tudja megmondani, hogy milyen benyomást tett a közönségre a zene.*

— Sejtelmem sincs. Mint már mondtam, pár hónappal előbb jöttem Pestre és műveletlen gyerek voltam, első éves egyetemi hallgató.

— *És kik voltak az első barátaid?*

— A tízes években a híres Négyesy-stílusgyakorlatokon ismerkedtünk meg egymással: a teljesen elfelejtett Rozványi Vilmos, akinek *Virrasztó* című verseskötete nagyon sokat ígért, Csécsy Imre, Zsolt Béla, Szász Menyhért és Kázmér Ernő. Ezek akik eszembe jutnak. Nem volt programunk, egyelőre csak jó verseket akartunk írni. Volt aztán egy Jelenkor című folyóirat, amelyet Hevesy Iván szerkesztett 1917-ben, de én akkor a lövészárokban voltam. Gaál Gábor évtársam volt az egyetemen. Azután Begyács László, akit bizonyára nem ismersz. Mittay László néven jelentek meg az írásai a Nyugatban. Sokat ígért. Érettségi után együtt adtunk ki verseskönyvet hárman: Begyács László, Darvas János (Darvas Iván apja) és én. A legjobb verseket akkor hármunk közül Begyács írta, de hamar kiégett.

— *Gaál Gábor milyen bölcsész volt? Szorgalmas?*

— Művelt ember volt. Pesten járt gimnáziumba, és ez nagy előny.

— *Miután Csáthot nem ismerted közelebbről, s mert szeretnélek egy kicsit jobban kizsákmányolni, és Gaál Gáborral kapcsolatban voltál, később is, amikor a Korunkat szerkesztette, aztán mert Bécsben és Szlovenszkóban éltetek mindketten, hadd kérdezem meg: mi volt a benyomásod róla?*

— Azt hittük, hogy dzsentri. Aztán nagy meglepetésemre kiderült, hogy egy cselédlány törvénytelen fia. Az egyetemen *A görbe Gálok legendája* címen írt adys versciklust, olvasott fel egy Négyesy-stílusgyakorlaton. Szóval dzsentrinek hittük őt. Távol volt akkor még minden kommunizmustól, marxizmustól. Inkább a misztika érdekelte, akárcsak a fiatal Lukács Györgyöt és Balázs Bélát, akik szintén hajlottak a miszticizmusra. Nem is tudom, hogy lett kommunista, mert még Bécsben sem volt az.

— *Az előbb Kosztolányit említetted. Egyik méltatója szerint Kosztolányi jóval később jutott el ahhoz a varázslatos tisztasághoz, egyszerűséghez, amelyhez Csáth már fiatalkorában eljutott. Az érdekelne, hogy kapcsolatba kerültél-e Kosztolányival.*

— Valamennyire igen, de nem bensőbb kapcsolatba. A Nyugat asztalánál, a Magyar Koronában többször találkoztunk.

— *A Korunkban írtál a Toll-vitáról. Ő reflektált a levélen kívül erre?*

— Kértem és kaptam tőle egy nyilatkozatot a Prágai Magyar Lap Képes Hétje részére a vitáról.

— *Érdekes volna, ha szólnál azokról a folyóiratokról, azokról a kezdeményezésekről, amelyek a századelőre jellemzők, s amelyek talán Csáth munkásságára is rányomták a bélyeget. Gondolok itt az avantgarde jellegű lapokra.*

Hiszen akkor indult például a Május, amelyik mindössze néhány számot ért meg, s még számtalan hasonló kezdeményezés volt. Emlékszel-e ezekre a folyóiratokra?

— Csak részben, mert néha már azokra a lapokra sem emlékszem, amelyekbe írtam. Sajtó alatt van egy kötetem régi írásaimból, olyanokból, amelyeknek nagy része nem jelent meg könyv alakban. Nem én gyűjtöttem össze, hanem Kőszeg Ferenc, a Szépirodalmi Könyvkiadó lektora. Talált olyan lapokat is, amelyek már kihullottak az emlékezetemből. Így például emlékszem a Magyar Szemlére, amely korábban, másfél évtizedig reakciós, klerikális lap volt. 1906-ban új szerkesztőt kapott Gerely József személyében, aki kitűnő, modern, érdekes hetilapot csinált belőle. Munkatársai Kosztolányi, Bodor Aladár, Csáth Géza, Hevesi Sándor, Kárpáti Aurél, Babits Mihály, Dutka Ákos voltak. Ezt a lapot tizennégy éves koromban olvastam; nagyszerű tanárom, Bodor Aladár jóvoltából jutottam hozzá. Aztán az Auróra. Bárdos Artúr is szerkesztett egy modern irányú lapot.

— Az Esztendőre nyilván emlékszel. Csáth ebben jelentette meg utolsó novelláját, a Dénes Imrét *1918 augusztusában. Kosztolányi, Karinthy és Tóth Árpád volt a szerkesztője. Te akkor még katona voltál?*

— Igen, úgyhogy ezt közvetlenül nem követhettem. Annál kevésbé, mert megtoldottam a katonáskodásomat egyévi hadifogsággal.

— Arra bizonyára jól emlékszel, hogy a szomszéd államok magyar irodalmának kezdeti szakaszában az emigránsoknak döntő szerepük volt. Így volt ez nálunk Jugoszláviában is, ahol Csuka Zoltán, Dettre János, Haraszti Sándor, Fekete Lajos, Tamás István szervezte az irodalmi életet. Mi volt a benyomásod: ezeket az emigráns írókat, akik meghúzták magukat, ahol tudták, a helyi tehetségek nem nézték gyanakvással, bár nyilván tudták, hogy nagyon sokat segíthetnek, hogy megemelhetik egy klasszissal a helyi irodalmat? Milyen volt köztük ez a viszony? Pozsonyban, Prágában is ott voltak az emigránsok a helyi aktivisták között.

— Ez már később volt. A Tanácsköztársaság bukása után kerültek csak Pozsonyba. Ott volt Antal Sándor, *A Holnap* első kötetének szerkesztője. Általában nem volt nagyon jó viszonyban az emberekkel, de ez, azt hiszem, az ő természetén múlott. Még az egyetemről ismertem Németh Andort, aztán a galileistákat; ők voltak a barátaim. Ezzel kapcsolatban hadd mondok el egy érdekes esetet azokból az évekből. A Galilei Kör 1914-ben akciót indított a diáknyomor enyhítésére. Gyűlést akartunk tartani ennek megbeszélésére, mégpedig a tudományegyetemen. Ennek rektora, egy Kovács nevű egyházjogász, gyűlölte a Galilei Kört, úgyhogy szó sem lehetett arról, hogy a termet megkapjuk. Én Beöthyvel elég szívélyes viszonyban voltam és megkértem őt, hogy vállalja el az ülés elnöki tisztségét. Elvállalta, anélkül, hogy megkérdezte volna, kik vannak mögötte. S mikor ezzel mentünk a rektorhoz, megkaptuk a termet, mert Beöthynek óriási tekintélye és nimbusza volt. Megtartottuk a gyűlést, amelynek szónoka Dukesz Artúr volt. Másnap az Alkotmány című napilap nagy cikkben leleplezte, hogy a gyűlés mögött a Galilei Kör állt. Bementem Beöthyhez és megkérdeztem tőle, hogy olvasta-e a támadást. „Ó igen. Nem baj" — mondta és legyintett.

— Tehát a csirázó irodalmakban nagy szerepük volt az emigránsoknak. Milyen emlékeid vannak erről?

— Gömöri Jenő indította meg a Tüzet, amely nagyon jó folyóirat volt. Ő volt a Modern Könyvtárnak a megteremtője. A Galilei Kör tagjai közül, mint ahogyan azt már mondtam, többet ismertem, de nem írókat. Jó barátom volt például Cukor Károly fizikus-kémikus, aki az első könyvet írta a relativitás elméletéről 1921 körül. Azután a nagyon tehetséges jogász, Dukesz Artúr, akit a cseh legionisták gyilkoltak meg Szibériában. Jászi Oszkár, mikor hírét vette halálának, egész oldalas cikket írt róla a Bécsi Magyar Újságban. Nagyon sokat ígért.

— A bécsi évek alatt — nem is lehettek azok évek se — az emigráció akkor ott tömörült, de megindult az eléggé gyűlölködő civakodás még a szűkebben értelmezett kommunista csoporton belül is, arról nem is beszélve, hogy a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond és Garami Ernő és a kommunisták

között milyen nagy volt az ellentét. Károlyi Mihály és Hatvany Lajos is ott volt. Ahány jelentős ember, szinte annyi csoport. Te ezek közül melyikhez tartoztál, melyikhez által közelebb?

— Jászihoz. A Bécsi Magyar Újságnak voltam a belső munkatársa, és Jászi volt az, akire egyetemi hallgató koromtól kezdve felnéztem. A hadifogságból egy levelezőlapot írtam neki 1919-ben arról, hogy nem tudjuk, mi az igazság odahaza, mert az olasz lapok a legellentétesebb dolgokat írják a magyar állapotokról, s megkértem, tájékoztasson bennünket. Azonnal válaszolt egy nyolcoldalas levélben Bécsből augusztus elsején. Azt írta, hogy most jött a hír a Tanácsköztársaság bukásáról, s elmondta véleményét, lényegében azt, amit a *Magyar kálvária — magyar feltámadás* című munkájában kifejtett. Sajnos ez a történelmileg is érdekes levél elveszett.

— *Milyenformán tudtad követni a szomszéd államok magyar irodalmának hozzád közel álló vagy valamely oknál fogva ismerős embereit?*

— Nagy érdeklődéssel kísértem figyelemmel a szlovákiai, az erdélyi és még a jugoszláviai magyar irodalmat is. Szenteleky Kornél kért tőlem kéziratot. Azt hiszem, írtam is neki. Hogy meddig kísértem figyelemmel? Addig, amíg bejártak ide az utódállamokbeli lapok. Szóval a harmincas évek végéig. Írtam a szlovákiai lapokba, az Erdélyi Helikonba, a Korunkba is. A mait már nem ismerem, mert nem jutok hozzá a folyóiratokhoz.

— *Úgy tudom, hogy Sinkó Ervint jól ismerted.*

— Igen, még az emigrációból. Bécsben találkoztunk, az emigránsok kávéházában. Voltaképp keveset voltunk együtt, de olyan rokonszenv támadt közöttünk, hogy mikor visszamentem Losoncra, és Sinkó megindította Bécsben a Testvér című lapot, kért tőlem írásokat. Küldtem is neki verset. Mert akkor még költőnek számítottam.

— *És meddig tartottak ezek a kapcsolatok?*

— Mindvégig. Valahányszor Pesten járt, mindig felkeresett bennünket. Egyszer pedig feljött hozzánk Mátraházára is a feleségével. Amikor először itt volt, rettenetesen csalódott, mert az írószövetségben nagyon hűvösen fogadták. Mi egy társaságot hívtunk össze a kedvéért, mert találkozni akart egyesekkel, elsősorban Kassákkal, akit szintén Bécsből ismert. Az *Egy regény regényét* bizonyára ismered. Remek könyv. Az azóta megjelent gazdag irodalomhoz képest is originális. Az *Optimisták* úgyszintén kiváló munka. Amikor Sinkó meghalt, írtunk a feleségének egy kondoleáló levelet. Azt válaszolta rá, hogy minden perc öröm volt, boldogság, amit a férjével töltött, nem szenvedés. Pár nap múlva öngyilkos lett. Annál megrendítőbb ez a levél, amelyben summázza az életüket. Az életüket, amelyről az *Egy regény regényéből* tudtam, hogy kálvária, küszködés és állandó visszaszorítottság volt... Bizonyára csalódást okozott számodra a megnyilatkozásom. Előre óvtalak. Nem szeretek interjút adni. Nincs hozzá tehetségem és főleg memóriám.

— *Sok értékes mozzanat volt benne. Nagyon szépen köszönjük a szívességedet és kívánjuk, hogy még sok interjút adj nekünk.*

Budapest, 1976. október 21.

DÉR ZOLTÁN

ILLÉS ENDRE

HÁROM LÉPCSŐFOK

ELŐJÁTÉK LŐCSÉN

Az első világháború utolsó nyarán, 1918-ban több író is sétált Lőcsén a Körtér terebélyes, tekintélyes, öregedő gesztenyefái alatt. Közöttük izgágán Szabó Dezső, aki akkoriban lőcsei tanár volt, s reggelenként — ősszel és tavasszal — francia verseket szavaltatott földszinti szobájának nyitott ablaka alatt a diákjaival, szemben a nyüzsgő piaccal, ő maga párnára könyökölve hallgatta a szavalókat. Ott volt Balázs Béla is, akit gyerekkori emlékek és szerelmek fűztek a városhoz, s azon a nyáron még mindig *A kékszakállú herceg vára* tavaszi bemutatójának kritikai sikerével és viharaival büszkélkedett. Társaságukhoz tartozott egy gyorsan lépkedő, sokat vitatkozó, idősebb asszony is, Boem Ritta, a pötyögtetett fényfoltokkal dolgozó festőnő. A lőcseiek titkon sokat nevettek rajta, mert energikus lépteivel minduntalan kivált a férfibolyból és csak akkor állt meg, amikor észrevette, hogy a férfiak jól elmaradtak, s ő már ismeretlenekkel vitázik.

Tizenhat éves gimnazista voltam, irodalmi szerelmekbe belécsöppent, kíváncsi fiú. Már olvastam Szabó Dezső *Nincs menekvését*, ismertem Balázs Béla misztériumjátékait is, de Szabó és Balázs írásainál nagyobb élmény feszítette 1919 nyarán a tüdőmet és fantáziámat — két másik író.

Magyartanárom a nyári szünidőben befogadott a tanári könyvtárba, katalóguscédulákat másoltam, s délután kedvemre olvashattam. A Nyugat bekötetlen, porosodó számai akadtak a kezembe, s itt, a könyvtár félhomályában, a félig leeresztett redőnyök mögött bukkantam rá Babits regényére, *A gólyakalifára*. Borzongva éltem át a két térfogatban lüktető történetet. Babitsról szólva, többször is megírtam: a gyanútlanságot borította fel bennem ez a regény, megsejtettem, hogy életünk alááknázott, bármikor lebillenhetünk a mélybe, bármilyen szörnyűségekbe.

S mintha csak ezt az élményt erősítette volna novelláival egy másik író — Csáth Géza. Vele is a Nyugat-füzetekben találkoztam. (Akkor nem gondolkoztam el rajta, később már nem tudtam megfejteni: vajon ki rendelhette meg a lőcsei gimnázium tanárainak a Nyugatot? A magyartanárom jó tanár volt, de irodalmunk csúcsának — elszántan — Arany Jánost hitte és hirdette. Már Petőfit sem becsülte eléggé, Adytól elfordult. Babits és a „nyugatosok" nevét ki sem ejtette a száján. De a barna Nyugat-füzetek mégis ott voltak a könyvtárban, igaz a polcok alá belökdösve, a legtöbb szám felvágatlanul. A mindenkori tunya bürokrácia lehetett a meg-megújított előfizetés fenntartója.)

Különösen három Csáth-novella szorította el a torkomat: az *Anyagyilkosság*, a *Délutáni álom* és az *Ópium*. Többet is találtam a Nyugat-füzetekben, de azok elhalványodtak a három mellett.

Az *Anyagyilkosságot* utóbb — sokáig — irodalmunk társtalan remekésének neveztem Csáth-tanulmányaimban. Igazi kiterjedését a tizenhat éves gimnazista nem is érzékelhette — inkább a merészsége vágta mellbe. A merészsége és a tárgyilagossága. Olyan volt ez a tárgyilagosság, mint a szabadesés törvénye.

De mégsem az *Anyagyilkosság* volt a nagy élmény. Forróbbnak, izgatóbbnak bizonyult az *Ópium* és a *Délutáni álom*. A tizenhat éves képzeletnek, mely éppen csak hozzákezdett a világ és az emberi létezés kitapogatásához, mi nyomhatott volna tüzelőbb parazsat a tenyerébe, mint az *Ópium* távlata. Mint egy nagy vers sorait, megtanultam és magamban mondogat-

tam az esszébe oltott novella egy-egy szakaszát: „A megismerést, az isten boldogságát csak a gyönyör adja számunkra. — A lét esszenciája olyan drága portéka, melyből egész nemzedékek évszázadok alatt kapnak egy órát. Aki ebbe belenyugszik, az belenyugodott abba, hogy meghaljon, mielőtt megszületett. Aki azonban valójában emberré tud lenni, az raboljon magának mindennap tizennégy órát. — Föltéve, hogy az ópiumszívást mint kifejlett, erős férfi kezded, és nagy gondot fordítasz testi épséged fenntartására, tíz esztendeig elélhetsz. És ekkor húszmillió éves korodban nyugodtan hajthatod fejedet az örök megsemmisülés jeges párnájára."

És a *Délutáni álom?* Még csábosabban közölte, amit az *Ópium* elmondott már.

A három Csáth-novella, s velük a többi is, különösen az *Egyiptomi József,* úgy összegeződött bennem: az emberi létezésnek van olyan ismeretlen, még fel nem derített esélye és formája, amit az álom, a kéj és az őrület határol. Aki ismerni akarja az embert, annak el kell jutnia erre a határvidékre is.

Az egyik Nyugat-füzetben Ignotus kritikáját is olvastam Csáthról. Megerősítette, ami homályosan bennem élt. Hogy pontosabbá tegyem annak az 1918-as nyárnak élményét és emlékét, idéznem kell a bírálat két mondatát: „A Csáth történtető módjában — írja Ignotus — van egy kis boszorkányság. Nem szemfényvesztés; nem fogásokkal dolgozik, hanem démoni erőkkel, azokkal, amik a lélek felszínének alatta guggolnak, összenyomva, földrengetni készen, mint a Hádeszbe lelökött titánok."

A Révai Nagylexikon megismertetett Csáth rövid életrajzával. Megtudtam: író és orvos.

Magam is író akartam lenni. Bele is vágtam már egy-két novellába, de harmadában, felében mindig elakadtam. Könnyű volt megfejtenem a kudarc okát. Hogy írhassak, többet kell tudnom az emberről. A testéről. És arról, ami a tesben elrejtve él.

Ekkor határoztam el a kerülő utat.

Orvos leszek, mint Csáth.

PESTI FOLYTATÁS

Lőcsétől meg kellett válnom, 1920 őszén már Pesten voltam.

Életem felét az egyetemen töltöttem, előadásokon, s a boncteremben, de amikor csak tehettem, az antikváriumokat jártam, utóbb a Múzeum körúton s a Váci utcában a hátsó raktárakba s még a pincékbe is beengedtek.

Hamarosan összegyűjtöttem, ami Csáth könyveiből megszerezhető volt. Még a *Vasúti Mozgó Könyvtár*ban megjelent füzetkére is rábukkantam, *Az albíróé*kra.

— Ritka csemege! — mondta Faragó Zsigmond, a Múzeum körúti testes, neves antikvárius.

A lőcsei előjáték után kötetről kötetre ismerkedtem mind ismerősebb s egyre félelmetesebb írómmal. Az életéről, személyéről is megtudtam egyetmást.

A Nyugat 1919-es őszi számában Kosztolányi Dezső elmondta életét és szíven ütő halálát. Elszédültem az örvény fölött. De kezemben volt a gazdagság is: *A varázsló kertje* huszonegy novellája, még az ifjúság, a szerencsés elmenekülések kötete. Majd a *Délutáni álom* tizenkét novellája, a vonzalmait sejtető dedikációkkal. Még a kisebb, jelentéktelenebb elbeszélések is tartogattak meglepetéseket a *Modern Könyvtár*ban és a *Tevan Könyvtár*ban. Tovább tágult a kör a *Zeneszerző portrék*kal, itt olvastam a szép Schumann-tanulmányt is. Jól ismertem a romantikus zongoramuzsika és dalköltészet mesterét, apámnak nagyon sok Schumann-lemeze volt, legkedvesebb zeneszerzőjével (s Mozarttal) melankóliáját oltotta és erősítette. De a külön füzetben is megjelent Puccini-tanulmány valahogyan nem illett a Csáth-írások sorába. Akit megejtett Bartók Béla tisztasága, ereje, hogyan lelkesedhetik a *Pillangókisasszony*ért? („A fuvolákon, oboákon és klarinétokon sajátsá-

A tizenöt éves diák rajza Arany Jánosról

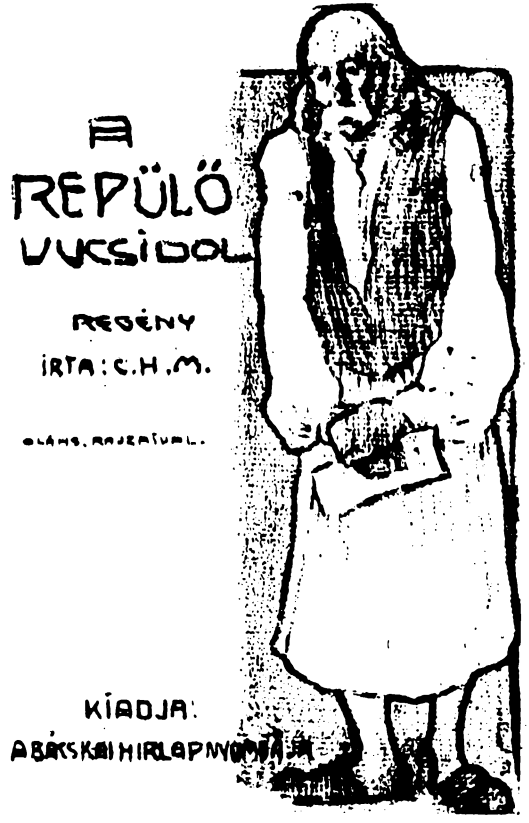

Első nagyobb műve

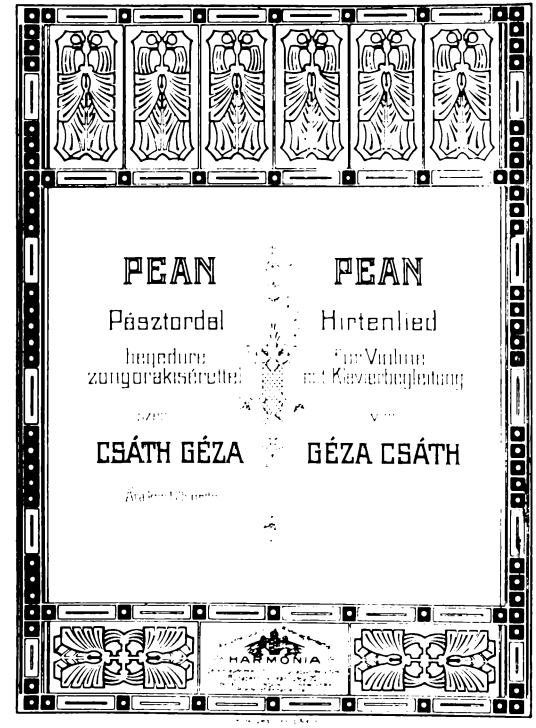

1912-ben megjelent szerzeménye

IZABELLA TÉR TELEFON SZ. 57-80

MAGYAR SZÍNHÁZ

Kezdete 8 óra-kor.

Szerdán, 1911. május hó 24-en.

Vége 10 óra után.

ELŐSZÖR:

I

A JANIKA

II

Hamvazó szerda

Heti műsor:

Csütörtökön d. u. maj.	25-en:	3 órakor, **mérsékelt** helyárakkal **A kis lord.**
Csütörtökön este „	25-en:	(Hasadszor) **Janika. — Hamvazó szerda.**
Pentekén, „	26-án:	Harmadszor) **Janika. Hamvazó szerda.**
Szombaton, „	27-én:	**Anatol.**
Vasárnap d. u. „	28-án:	3 órakor **mérsékelt** helyárakkal **Karenin Anna.**
Vasárnap este „	28-án:	**Janika — Hamvazó szerda.**

HELYÁRAK

Jegyek válthatók:

A Király-színházban ma:

Fedák Sári fellépései

LOTTY EZREDESEI

Színpadi siker

Városi népszínház - Szombor

Folyó hó _____ órai kezdettel

a „Petőfi Sándor" zombori Magyar Közművelődési közösség működvelő alosztályának rendezésében bemutatásra kerül

Csáth Géza:

A JANIKA

tragikomédia 2 felvonásban

Sugó: **Hettesheimer Mária** Rendező: **Karcher István**

Személyek:

Pertica Jenő	Karcher István
Pertica Jenőné	Spitzer Zsuzsa
Perticané anyja, özv. Telkesyné	L. Ujkéry Mária
Boér Kálmán	Zsulyevics Antal
Tolnay, háziorvos	Incze Imre
Pataky, sebésztanár	Pastrovics Gyula
Schwarcz tanár	Gulyás István
Szakácsnő	Zahorai Manci
Szobalány	Hubay Jolan
Egy idegen cseléd	Zahorai Kató
Temetkezési szolga	Littvay János
Levelhordó	Simonyi Iván

Történik Budapesten 1911-ben Perticsék lakásán.

A díszleteket tervezte Tussay Gábor.

Helyárak: _____ **Kérjük a közönség pontos megjelenését.**

Jegyek elővételben az egyesület helyiségében minden nap 10—12 és 17—20 óráig. Az előadás napján a jegyek d. e. 10—12, este 17 órától az előadás kezdetéig a színház jegypénztáránál kaphatók.

На претставу позиваме и нашу славенску браћу - Na pretstavu pozivamo i našu slavensku braću

A zombori előadás plakátja

gos, előkelő parfümök. A csellók duzzadón, puhán és simogatóan dalolnak. A hárfán — mintha mezítlábas, apró tündérlányok szaladgálnának — könnyűek és légiesek a futamok! A nagybőgők zúgnak, bőgnek és harangoznak.") Igaz, az ifjúság álom-novellái is így szóltak, s a Puccini-tanulmányt Csáth még 1908-ban írta. Hamarosan elfordult a szecesszió könnyű varázsától, nagy novelláinak már más a hangütése, s ezután csak ritkán enged a régi „tündérlányoknak". Annál jobban tetszett színdarabja, a *Janika*, különösen a fülledt s végül robbanó első felvonás.

Olvastam őt, s írásaiban mindent a maga helyén találtam. A csontvázapját megkereső fiú történetével úgy eligazodtam az Anatómiai Intézetben, mintha térképpel tájékozódnék; itt a zsongó tanterem, igen, ez a széles folyosó vezet a professzor szobájához, balra a boncterem, alant a maceráló helyiség — magam is medikusként jártam ott, ahol Csáth is medikus volt. Meghatott a pontossága.

Az *Érdekes Újság Dekameronjában* kitárulkozott: legkedvesebb novellája — vallotta — *A vörös Eszti.* Életrajzi adalék. A fiatal medikusok előbb-utóbb megismerik ezeket az utcán kószáló lányokat, s aki Andersen szemüvegével nézi őket, a szépséget, melegséget is megtalálja náluk s bennük.

A Moravcsik-klinikán az elmebetegek között köszöntöttem a világból kilökött Fülöpöt, *A kisasszony* szerencsétlen hősét, akit az óra hangjaiban egy fiatal lány vigasztalt — Fülöpnek mindig vannak testvérei, utódai. Az Üllői út környékén, a mellékutcákban, az albérletek kísértetiesen emlékeztettek azokra a szobákra, melyekben Csáth fiatal novellahősei éltek és éjszaka poloskára vadásztak; a Kálvin teret úgy írta le, mint egy földrajztudós vagy háromszögelő mérnök.

Fel kellett adnom a lőcsei élményt: az álom, a kéj és az őrület hármasságát.

Nem.

Mindig s mindenhol a *testről* volt szó. Az ember testéről. Milyen kísérletek végezhetők el vele. Milyen határhelyzetekbe kerülhet. Hogyan lobban fel, mint egy gyufaszál, lángjával önmagát pusztítva.

És a test tartozéka volt az egészség is. A félelem, hogy elveszítheti. Az öröm, hogy megfürödhetett benne. Amikor a Moravcsik-klinikán már otthonos voltam, többször is kérdezősködtem felőle. Itt dolgozott tanársegédként. Akik még emlékeztek rá, nem szóltak róla szeretettel, elismerőn. Elhúzták a szájukat: egyetemi katedra vagy sok pénzt hozó fürdőorvosi állás, ez volt az álma. Hogyan is érthették volna a novellái nélkül? A test gátlástalanságáról volt szó: nagyot, hatalmasat kortyolni az életből.

Amikor később kezembe került dúlt naplója, minduntalan félbehagyva, újrakezdve, szinte rám szólt az egyik bekezdés, olyan ismerős volt — rögtön kijegyeztem: „Korán keltem, hogy még lássam a világot. A virágok, színek, formák rémesen erős érzéseket keltettek bennem. Gyógyítottam a betegeket. Élveztem az evést, ivást, a tejet, a húst, mindent."

És amikor először írtam róla, nem hallgattathattam el a feltöltő asszociációt: igazi szerelmi partnere Michelangelo nagy, női kolosszusa, az Éjszaka lehetett volna. Mert mindent ilyen *nagy tömegben* kívánt, a szépséget, a tökéletes formákat, az egészséget, ilyen nagy csókot és nagy ajkat. S talán nem is mohóságból, inkább félelemből.

Mert ez is a test, a sejthalmazok, a szervek tartozéka volt: a félelem. A szorongás szinte dörömbölt a novelláiban, mint egy sötét szobába zárt gyerek. Az élet szükségszerű fájdalmai elől, menekült. Azért kívánt olyan mohón beleharapni a sikerbe, a rendbe, az alkotásba, a női testbe s végül a mérgekbe, hogy *ittmarasztalják.* És állandóan hallotta a másik hívást. És olthatatlan szomjúsággal kívánta, amit a hétköznapok elfátyoloznak. Ezt a kíváncsiságot akarta vad elszámolásokkal elnyomni, eltaposni.

Egy naplófeljegyzéséből pontosan tudjuk, az évet, a hónapot, a napot, még az órát is — mikor nyomta bőre alá az első morfiumadagot: 1910-ben, április huszadikán, egy átvirrasztott, félelmekkel és kétségbeeséssel teli éjszaka után, hajnali fél hatkor. Kosztolányi Dezső a morfiumot mondja *vízválasztónak* életében és életművében: „Régi, lírai hangja, mely közös gyer-

mekkorunk és emlékeink édes mélységéből szakadt föl, egyszerre megcsuklott és figyelmét a nagyon is földi, nagyon is kézzel fogható jelenségek kötötték le."

Kosztolányi téved. Téved, mert nem tisztázta a Csáth-novellák megírásának éveit. Például az *Anyagyilkosságot*, ezt a nem „égi" remeklést, két évvel az injekciós tű szúrása előtt írta. És sorolhatnám tovább a „vízválasztó" előtti „földi" novellákat. Csáth írásai nem engedelmeskednek a morfiumhoz kötött *égi* és *földi* kettős rendekbe sorakoztatásnak.

Igaz: *égi* novellákat írt először, a gyerekkor édes mélységeit, álmokat zenekísérettel, szép homlokzatokat. A szecesszió: álom és lázadás. De Csáth már kezdetben is, az édes ifjúság éveiben felmetszi a felhámot, mint a korai *Tor*ban is. Sebész. Tárgyilagos, mint a kés éle. És álmaiból ocsúdva a század eleji történelmi gyanútlanságban, a napsütésben, bőségben, lángolásban, a harsogó színek mélyén mindig csak a romló testet, a betegséget találja. Arra ítélte önmagát, hogy a teljes életet lássa, végig az egész folyamatot, nemcsak a fiatal sejteket, a diadalmas erőket, de a szívet-torkot szorító véget is, a rothadás szivárványkarikáit, az elmúlás félelmes titkait. Hősei — a nagy novellákban, az igaziakban — az élet és a halál peremén egyensúlyoznak. Belesnek a halál kulcslyukain. És amikor már ismerik a végső titkokat, összetört tagokkal terülnek el egy szakadékban.

Csáth Géza egymás mögé sorakozó novelláiban először valóban *keveredik* a két hangütés, majd nagyon hamar a földi látótérben helyezkedik el világa.

Hosszú estéket töltöttem akkoriban a Széchenyi Könyvtár olvasótermében — megismertem a Budapesti Naplóban megjelent cikkeit, egy másik napilapban, a Világban zenekritikáit is. És nemcsak a Moravcsik-klinikán kerestem emlékét, tragikus életének nyomait, később ugyanezzel a kutató kedvvel faggattam társait, barátait a Nyugatnál. Osvát elzárkózott, Schöpflin éppen hogy emlékezett rá, Gellér Oszkár olyasmit felelt, hogy ő igazában csak 1919 óta ismeri a Nyugat ügyeit, íróit. A legmulatságosabb Fenyő Miksa hideg emlékezete volt: egyik könyvének megjelenését segítve (már 1945-ben), többször is beszélgettünk Csáthról, s minduntalan összetévesztette valakivel, egyszer Kortság Jenővel, más alkalommal a vidéki Újfalusi Lászlóval, s még amerikai emlékirataiban is, a Nyugat árnyait idézve, Kádár Endrével.

Arra gondoltam, ha Csáth élne, megvonná a vállát: ő is *több* akart lenni, mint a Nyugat egyik novellistája.

Valójában teljesen elfelejtették. A Nyugatban Kosztolányi nekrológja volt az utolsó írás róla, s ez is 1919-ben jelent meg. Azután semmi több, a folyóirat megszüntetéséig semmi.

A harmincas években Németh Lászlóval majdnem egyszerre jelentkeztünk egy-egy Csáth-tanulmánnyal: ő a Tanúban, én Gál István Apollójában. Később Bóka László írt róla egy hiányos könyvecskét. Úgy emlékszem, doktori értekezése volt.

A negyvenes évek elején válogattam először egy kötetre valót novelláiból. Szigorú válogatás volt. Csak a *test* novelláit sorakoztatta, a földi látóteret. A könyvkiadó, melynek munkatársa voltam, nem vállalta a *morbid* történeteket. A Nyugat könyvkiadóhoz fordultam, és Gellért Oszkárt sikerült is megnyernem a kötetnek. Már kiszedték, már-már nyomták is, de 1944-et írtunk, s a háború elgáncsolta a kötetet: Budapest ostromának heteiben a szedés — annyi más értékkel — megsemmisült. És az ostrom után jó ideig nem lehetett komolyan foglalkozni Csáth megjelentetésével.

Gellért Oszkár később úgy emlékezett a válogatásra, mintha Csáth Géza minden novellájának megjelentetésére szövetkeztünk volna. Hol tartottunk attól!

A VARÁZSLÓ FELTÁMADÁSA

Eljött ez az idő is.

Ezerkilenczázhatvan táján felkerestem Csáth Géza lányát, több tanulmányommal is igazoltam, hogy az életmű híve vagyok, s kértem, mutassa meg: mi került hozzá apja hagyatékából.

Lementünk a villalakás pincéjébe, s egy régi vulkánfíber bőrönddel tértünk vissza. Kiborítottuk. Levelek, füzetekbe ragasztott ifjúkori lapkivágások s más írások, fényképek között tíz novellát találtunk, gondosan legépelve, s egy vaskos kéziratot elsárgult papíron: a *Horváték* című drámát. Erről írta 1913-as önéletírásában: *A Janika* és a *Hamvazószerda óta* „még egy színművem készült el", s ennek a drámának létezésében kételkedett Kosztolányi Dezső szép, sirató nekrológjában. Évtizedek óta nem olvasta senki a drámát.

De a novellák között is akadtak ismeretlenek, egyik-másik az *Anyagyilkosság*nál izgalmasabb: elsősorban a kis Emma haláláról szóló történet.

A dráma nem tetszett. De az ismeretlen novellákat olvasva megértettem: Csáth nemcsak a *test* írója volt, nemcsak kórtörténetek foglya, nemcsak végső rettenetek szorongó krónikása — az emberi testen túllépve megsejtette a század közeledő, eljövendő nagy betegségét: az *erőszak* tébolyult hatalmát. Az életbe belegázoló, életeket pusztító rendet. A homályból lassan kibontakozó óriás gépezetet.

Azt, amit ugyanazokban az években Kafka is megsejtett.

De Kafkának megadatott, hogy többet szóljon a Rémről. Regényeket, ha befejezetlen regényeket is. Csáth élete úgy alakult, hogy néhány novellába kellett belesűrítenie látomását.

S a vulkánfíber bőrönd még valamiről meggyőzött. *A földi látótér* novellái még erősebben fognak szólni, ha ellenpontozzuk őket az indulás, az ifjúság zenéjével, a szecesszió bizarr színeivel. Válogatva is a teljes Csáthtal illő megismertetni a hatvanas-hetvenes évek olvasóját.

Így született meg új válogatásom, *A varázsló halála* — igazában a varázsló életre hívása.

Stendhalt igazolta így az utókor. Két nemzedék közönye után ma a legfiatalabbak olvassák Csáth Gézát izgalommal, s ez a legfénylőbb írói diadal.

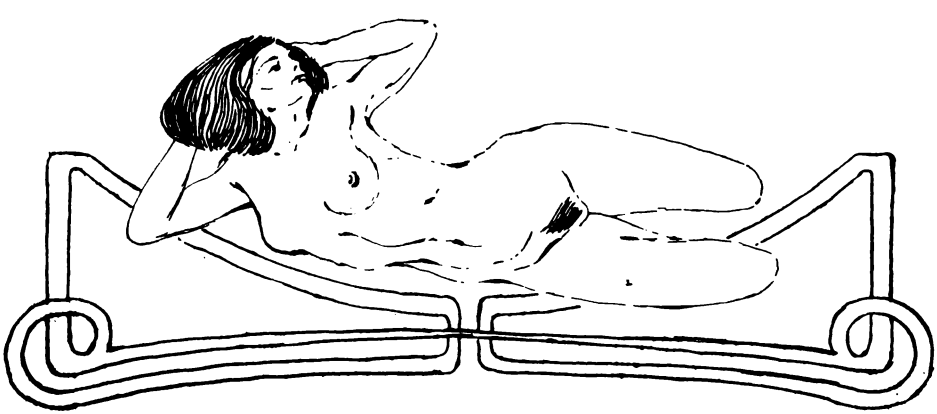

RÉZ PÁL

KOSZTOLÁNYI ELFELEJTETT BÍRÁLATA, CSÁTH ISMERETLEN LEVELE

I.

Kosztolányi Dezsőnek eddig három olyan cikkét ismertük, amely Csáth Géza személyével és munkáival foglalkozik. Közülük minden bizonnyal a sokat idézett nekrológ a legjelentősebb (*Csáth Géza betegségéről és haláláról;* Nyugat, *1918. december*): nem csupán a tragikus vég elbeszélése, hanem fájdalmában, megrendültségében is pontos, árnyalt portréja az írónak. 1958-ban az Irodalomtörténetben közzétettem két, eredetileg aláírás nélkül megjelent, elfelejtett cikket, amelyet — tárgyi és formai jegyek alapján — Kosztolányi írásának tartok; az első (A Hét, 1908. május 17.) *A varázsló kertje,* a második (A Hét, 1913. augusztus 31.) a *Muzsikusok* című Csáth-kötetet ismertetibírálja. (Mindhárom írás újraközölve: Kosztolányi Dezső: *Írók, festők, tudósok I—II.* Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958).

A kutatók figyelmét mindeddig elkerülte az a kritika, amely Csáth Géza két kis darabjának, *A Janikának* és a *Hamvazószerdának* bemutatása alkalmából jelent meg A hét 1911. május 28-i számában K. D. aláírással. Kosztolányi bírálata érzékenyen elemzi a két dráma értékeit, dramaturgiáját, hangulatát, de a kritikus, aki befogadó alkatának szellemében többnyire lelkesen rezonál az ismertetett művekre, ezúttal meglepően határozott, kemény bírálatát is adja a fogyatékosságoknak.

Csáth Géza további életének, betegségének, sorsának ismeretében külön figyelmet érdemel a cikk két mondata: „... Az egyfelvonásosban egy ópiumszívó végét festi Csáth Géza, koporsóval, pompes-funèbres-hangulattal, néhány szerencsésen odaejtett szimbolikus pöttyel... Csáth Géza nem az a dekadens, aki tág tüdővel szívja magába a romlást, nem a démonikus, akinek eleme az iszonyat, aki beleveti magát — lesz, ami lesz —, és úszik vele." Mint ismeretes, Csáth Géza 1910. április 20-án fecskendezett először a bőre alá morfiumot; a *Hamvazószerda* ópiumszívójának sorsában alighanem a maga lehetséges tragédiáját vetíti előre — és talán azt a feltételezést is megkockáztathatjuk, hogy Kosztolányi megjegyzése unokafivérének veszedelmes szenvedélyére utal, s áttételesen, aggódva, szorongva mintegy óvja az „édes méreg"-től: a bírálatban ily módon baráti, rokoni figyelmeztetés bújik meg.

A JANIKA — HAMVAZÓSZERDA

Csáth Géza múzsája — polgári. De azért bizonyára a nyárspolgárok haragszanak rá legjobban. Szerdán este két darabját láttam. Mind a kettő a polgári környezet fülledt talajából nő ki, s mindkettőnek a színe, a hangja, az ideges és kicsit beteg remegése az író polgári mivoltát hangsúlyozza. Van Csáth Gézában sok dekadens vonás is. A rothadó burzsoázia fölé szivárványt rajzol. Nekem ez a benyomásom nagyon értékes, mert élénken érzem, s általa találom meg az összekötő hidat a két darab között, amely témára és hangra — látszólag — annyira különbözik egymástól.

Az első, a két felvonásos tragikomédia, sok naturalizmussal megrajzolt kispolgári kép egy züllött és erkölcstelen családról, amely a *mènage en trois* szerint él boldogan, s egy gyerek halála által felborul, és újra rendbe jön a békéje. A másodikban, az egyfelvonásosban, egy ópiumszívó végét festi

Csáth Géza, koporsóval, pompes-funèbres-hangulattal, néhány szerencsésen odaejtett szimbolikus pöttyel. Mind a kettőből azonban kiérzik, hogy ő csak nézője ennek a züllésnek, neki ez tetszik, ő fél tőle. Csáth Géza nem az a dekadens, aki tág tüdővel szívja magába a romlást, nem a démonikus, akinek eleme az iszonyat, aki beleveti magát — lesz, ami lesz —, és úszik vele. Borzong tőle. A varázsa éppen ebben van. Egy meleg karosszékből szemléli, talán az üvegfalon által, a család, a béke, a jólét biztonságából. Lírája akkor zendül legszebben, midőn a családról ír. A nagyanya megjelenik a haldokló unoka előtt, kezében a kötéssel és a madárkalitkával, a családiasság intim jelképeivel. Mind a két darabban sírnak az anyák. Családi drámák. Ezen a ponton találkozik *A Janika* és a *Hamvazószerda*, s ez ad fogalmat az írójuk egyszerű és raffináltan színes, egészségesen reális és mégis sokszor betegséget mímelő egyéniségről. Csáth Géza az élet prózájáról sejtelmes álmot álmodik.

A Janika témája nem tudott megfogni. Az, ahogy ő megírta, nagyon megfogott. Meghal a házibarát gyereke, s e halál kipattantja a titkot. A családapa erkölcsi érzéke egy kicsit berzenkedik, végül visszaroskad a piszkos és kényelmes megváltozhatatlanba. Meglepetéseket nem várunk, és nem is kapunk. Nincs a darabnak dinamikája. De van statikája. A lekötött erők egy helyben keringenek, szétáradnak és terjengnek, s mindent átmelegít a szerző írói ereje és humora. Pompásan megrajzolja az iszákos családapa alakját. Biztosan jár a színpadon. A *Hamvazószerda* líra. A farsang és a böjt, a láng és a hamu lírája. Szorongó és édes álom a halálról, egy választott költő bánatos és csendes muzsikája. Ámde két dimenzióban játszik a darab, a valóságban és az álomban, s szétesik, összeroskad, az üvegszerű finomsága, a bársonyos tónusa, a nemes szimbóluma mind-mind izzé-porrá törik. Papíron irodalmi érték, amely messze fölötte áll *A Janikának*. Színpadon még a stílusos kísérőzene se menti meg.

A Magyar Színház ambícióval hozta színre a darabokat. Rátkai alakítását ünnepi betűkkel kell feljegyezni. Forrai Rózsi úgy játszik, hogy néhol Wangel Hedwigre gondoltunk. Törzs az első darabban kitűnő, a másikban kevésbé. Ez áll a rendezésre is. Egyenesen fájó volt nézni, hogy mosták el a diszkréten szimbolikus levegőt színes üvegekkel, szokvány-rekvizítumokkal, majdnem vidéki giccsekkel. Végeredményben azonban egy új, bátor és eredeti színpadi íróról írhatunk. Csáth Géza a mai magyar középosztály költője. Tapsoltak az analízisének. Az avatottak azt is megsejtették, hogy a bomlás fölé szeretne egy nagyszerű, mindent összekapcsoló, fantasztikus szivárványt is ívelni, mert hajlama a legelőkelőbb művészet felé húzza. Most azonban csak az analizálót ismertük meg. A szivárványfestő csak ígérkezett. Ezen az estén az égi fény hét színe a színházi lámpákban maradt.

II.

Egy irodalom- és művészetbarát magángyűjteménye őrzi azt a kéziratos, hosszabb Csáth Géza-levelet, amelyet most, a tulajdonos szívességéből, közzétehetek itt. — A levél borítéka elkallódott, de tartalmából egyértelműen, vitathatatlanul kiderül, hogy Csáth Géza Kosztolányi Dezsőhöz intézte.

Csáth 1916—1917-ben több mint egy évet töltött a Hajdú vármegyei Földesen mint orvos; innen írt leveleiből egyet már publikált Dér Zoltán (*Az árny zarándoka*. Szabadka. Életjel, 1969), de a június 13-i, Kosztolányihoz intézett levél — tudomásom szerint — ismeretlen, kiadatlan.

A levél figyelemre méltó életrajzi és irodalomtörténeti adalékokat tartalmaz. Kivilaglik belőle, hogy Csáth Géza még ekkor is, betegségének előrehaladásakor, itt, vidéken is ajzottan érdeklődött minden iránt, ami irodalomban, lélektanban Budapesten történt; Kosztolányi *Tintájának* értékelése, elemzése pontos, érdekes — egyben Csáth korábbi és akkori esztétikai-pszichológiai tájékozódásáról is képet ad. A levél egyszersmind azt is bizonyítja, hogy az író nem tekintette befejezettnek irodalmi munkásságát, azt tervezte, hogy újabb kötetet ad ki. (Tervezett novellás könyve egyébként nem jelent meg: utolsó kötete, a *Muzsikusok* — Békéscsaba, Tevan, 1913 — után írt elbeszéléseit már csak a posztumusz kiadványok gyűjthették össze.)

Földes, 1916 VI. 13

Kedves Desiré!

Hálásan köszönöm neked, hogy megküldted új könyvedet: a „Tintá"-t. Örömet szereztél vele, hogy tartod az irodalmi rokonságot: aminek a jele a tiszteletpéldányadás. És nagy élvezetben részesítettél, engem, a vidéki olvasót, akinek egy egész kötet friss (és nagyrészt ismeretlen) olvasnivalót küldtél.

Szeretnék neked részletesen írni a benyomásaimról, sőt azt terveztem, hogy a Nyugatba én ismertetem a könyvedet. De minél jobban belejöttem az olvasásba, annál jobban ízlett megmaradni a naiv — de ízléses olvasó szerepében, aki csak olvas és élvez, és mulatságát nem rontja a tudat, hogy az olvasottakról írásban számot kell adni.

Így tehát csak röviden jegyzek meg egyet-mást.

Az írások: vérbeli költészet mind, maradandó dolgok, melyeket bátran besorolhatsz majd műveid gyűjteményes kiadásába. Ezt különben bizonyára jól tudod.

Sok finom ötlet. Valódi magyar zamat: előadásban, gondolkodásban, metaphorákban és hasonlatokban. Az egyes cikkek alapgondolata: igaz, modern, okos és logikusan kiépített. Az apád matematikai képessége nálad a kifejtés módszerességében nyilatkozik meg. Sokan fognak tanulni ebből a könyvből modern psychológiát. Hálára kötelezted az orvostudományt ezzel a működéseddel, mert ma már világos, hogy *a modern psyhiatria az akadémikus lélektant csak a közönség által döntheti meg.* Ha már a köztudatba fognak menni a freudi igazságok, azaz *a psychologia valódi tényei,* csak akkor remélhetjük, hogy a közvélemény majd így fog szólani: ejnye, miért nem mennek már a fenébe azok a makacs, tudatlan, akadékos öregek.

És amikor győzni fog az egyetemeken a modern psychologia, akkor az Alexander és Beöthy Zsolt-féle esztétikát is fel fogja váltani egy táglátkörű, azaz *valóban látó* modern esztetika, amely megért és meg akar érteni minden költőt, s amelynek exakt tételei és mérlegei mellett a reklámtehetségek és a politikából felfújt írócskák érdemeik szerint a hátsó padba kerülnek. Egy olyan esztétikára gondolok itt, ahol az értékelés többé nem lesz a levegőben lógó valami, hanem egy ítélet, amelyet adott esetben bármely képzett esztetikus azonosan, egyformán kénytelen megalkotni.

Íme, az irodalomban és a művészetben ez lesz a modern psychologia szerepe. Az esztetikát exakt tudománnyá fogja emelni. Azaz: *tudománnyá* fogja emelni. Mert ma még nem az. (Talán a muzsikában mégis. De miért? Mert itt csak néhány motívumról kell ítélni: — Melódia, thematika, harmonia, szerkezet. — És mert itt mellőzhető az a kérdés, ami pl. az irodalomban döntő, hogy „tulajdonképpen mit akarhatott mondani a művész". A zene-kritikus ezzel nem bíbelődik. De az irodalomban milyen szükséges és hasznos lesz, ha megvizsgáljuk: — Íme, Gyóni Géza úr ezt és ezt a közönséges, unalmas gondolatot gondolta ki ... És — íme, így és így sikerült ezt neki kiadni.)

Mindezt azért írom le ilyen hosszan, mert ma d.u. — hála istennek — időt engednek nekem a páciensek, és mert valóban „buzdítani" szeretnélek, hogy a modern psychologiát, mint eddig is, de még öntudatosabban, elszántabban propagáld.

Azt hiszem, hogy ha ráadnád magad és irodalmi kritikáidban komolyan és részletesen analyzálnád az írókat és munkáikat: sok új dologra és érdekes, meglepő gondolatokra bukkannál. (Ezt úgy értem, hogy többnyire beéred a *konklúzióid* ismertetésével, és azzal, hogy egy-egy ötlettel bemutasd, ami neked a könyvben (amiről írsz) tetszik, vagy különösen sympathikus!)

Könyved kiállítása nagyon tetszik nekem. Kissé tankönyvszerű a fedele, de ez jól illik — mint fentebb már ettől függetlenül mondtam — a tartalmához. Valóban tanítod benne az olvasókat.

(Nem tudom, hogy Knernél anyagilag hasznos-e kiadni valamit, de én nagyon szívesen kiadnék egy novellás kötetet. *Ha alkalmad lenne véle beszélni,* említsd fel neki, kérlek. *Egyiptomi József* c. novellám volna az első.

És azután benne lennének az újabb dolgok — amik még könyvben nem jelentek meg: „Souvenir" — „Tálay főhadnagy", mind erősen sexuális, majdnem izgató dolog. Összesen 15 novella.)

Szegény jó Nagyanyám meghalt. Váratlanul rosszul lett, egy éjjel nem aludt (de nem szenvedett ezután), — reggeltől nem beszélt, és délután 3kor a fal felé fordult, 4kor egy nagyot sóhajtott, és vége volt. Utolsó szavai reggel az őt látogató Mády húgomnak szóltak: „— Vegyél fiam kendőt vagy kabátot, mert megfázol!"

Végtelen jó, nemes asszony volt. A halála előtti hetek (végrendelete stb.) története olyan megható, hogy bárki sírna, ha meghallaná. Ezt valószínűen nemsokára leírom, azaz megírom — egy kis memoir-tárcában.

Hogy vagytok ti? Miért nem írsz rólatok? Fiad, nőd egészségesek? Hogy ment a pótsorozás? Mi már úgy tervezzük, hogy nyárra is itt maradunk. A falu kellemesen hűvös, tele van fával, mint egy fürdőhely. Most, hogy átutaztunk Pesten: elborzasztott a gondolat, hogy ha abban a kikövezett forró pokolban élnék . . . Fürdőm pedig nem nyit, tehát maradunk.

Ismét felszólítlak, hogy írj!

Nőd kezeit csókolva ölel
Józsi

Feleségem üdvözöl Téged és feleségedet.

HERCEG JÁNOS

A JANIKA VISSZANÉZŐ TÜKÖRBEN

Lehetetlen visszaemlékezni Csáth Géza drámájának, *A Janika*nak zombori bemutatójára anélkül, hogy hasszabban el ne időznénk az ötvenes évek elején uralkodó művelődéspolitikai viszonyoknál. A Csáth-színdarab műsorra tűzése és csúfos elbuktatása ugyanis elválaszthatatlan attól a légkörtől, amelyet kitörési kísérletnek és görcsösen dogmatikus nézetek ellentmondásának, gyakran éles összecsapásának elektromos feszültsége járt át.

A vészes emberhiány, amely a második világháború után a jugoszláviai magyarság művelődési életében jelentkezett, amikor iskolák nyíltak és nem voltak tanítók és tanárok, amikor állandó színház nyílt és nem voltak hivatásos rendezők és színészek, pár év alatt nem volt leküzdhető. Itt állt egy nép, amelynek amúgy is vékony értelmiségi rétegét egyrészt a háború földcsuszamlása sodorta magával, másrészt az a jó ideig pótolhatatlan kár, amelyet a Tájékoztató Iroda okozott; itt volt egy nép, a munkásosztály és parasztság nagy és jövőt teremtő vitális erejének ígéretével, s miután olyan feltételeket kapott anyanyelvi kultúrájának ápolásához, amilyenekkel addig valóban sosem rendelkezett, nem volt elegendő képzett ember, aki népének ezt az egyszerre megnőtt művelődési igényét kielégíthette volna.

Ezek egykor ezerszer elmondott, az unalomig köztudott, de lassan már feledésbe menő tények. Időnként mégis el kell ismételni őket, mert nélkülük az akkori idők és viszonyok merő érthetetlenségbe ütköznének.

S ha negyvennyolc után a határainkon túl azt hihette volna valaki, hogy a kölcsönösségi elvek szerint itt is megnyirbálják a nemzetiségek jogait, hát nagyot tévedett volna. Éppen ellenkezőleg, nem kevés példamutató szándékkal, felülről kapott kezdeményezéssel újabb kisebbségi középiskolák nyíltak, s az ötvenes évek elején öt, társadalmi pénzen fenntartott állandó magyar színház játszott a Vajdaságban. Nem értek el kivétel nélkül magas színvonalat. De megvoltak, játszottak, közönségük volt.

És soha olyan általánossá nem lett a magyar műkedvelő színjátszás, mint azokban az években. Nem egy kis népességű falu fizetett művelődési titkárt tartott, akinek a színjátszás szervezése, könyvtárrendezés, ismeretterjesztő előadások műsorra tűzése volt a feladata. Persze, ezek is legtöbbször botcsinálta rendezők és szervezők voltak, ha mindjárt nem egy tehetséges fiatal is akadt közöttük.

A művelődési életnek ezt a nagy és szerteágazó aktivitását természetesen egy állandó permanens világnézeti kritika kísérte figyelemmel. Megint csak rengeteg ellentmondással és nagyon gyakran azzal az intellektuális bizonytalansággal, amelyet a merevség fölénye, a betű szerinti ráolvasás igyekezett észrevétlenné tenni. A titok is ott lappangott mindig ezekben az élőszóval elmondott, vagy írásba foglalt kritikai kinyilatkoztatásokban, amely hangosan sejtetni engedte a jobban értesültséget, a bizalmas beavatottságot, de a bölcsek kövének birtoklását is. A vidékről beszélek, a „terepről", ahol az említett intellektuális bizonytalanság valamiféle sokszor neofita pártos túlbuzgóság mögé rejtőzött, miközben a nagyobb központok színházi és irodalmi életében a szabad szellem óriási lendületet adott a teremtő munkához. De mélyebb szinten, itt lenn, méghozzá a nemzetiségi rétegződés alagsorában csak az újabb, műveltebb és kötetlenebb nemzedékek bátorsága tudott később új viszonyokat teremteni.

Mi, idősebbek és „polgárok", a korábbi „kisebbségi tapasztalatok" tehertételével, s ugyanakkor a világnézeti egyértelműség érezhető jelei nélkül, az „ahogy lehet" opportunista magatartásában igyekeztünk megalkudni és nagyonéha kitörni.

Csáth Géza színdarabja is ilyen kitörési kísérlet volt a zombori magyar művelődési egyesületben, amelynek — közéleti szerepvállalásom kényszerűen széles diapazonjában — én voltam az elnöke. *A Janikát* is én ajánlottam a műkedvelőknek, mondván: legyünk példamutatók, vigyük színre egy itteni szerző színjátékát annyi Nušić- és Zilahy-darab után. Fanyalogtak, szegények, nem érezték benne a könnyű siker ígéretét, aztán mégis elfogadták, sőt lelkesen tanulgatták a szerepeket, mint akiket magával ragadott Csáth Géza atmoszférát teremtő ereje és drámai szuggesztivitása.

Még sikere is volt *A Janikának*. Akkoriban a zombori magyar színházba járó közönség a bemutató után még néhány estét tudott biztosítani. Korábban soha színházban nem járt egyszerű emberek és Oncsa-telepi parasztok — ahogy még ma is nevezik az 1941-ben Pacsérról és Moravicáról idetelepített népet — feleségestől ültek a páholyokban, a fuvaros Gálfyéknak bérletük volt, s szünetben nagykendős asszonyok várták, hogy felmenjen újra a függöny. Rég volt! Nagykendős asszonyok sincsenek már, csak faluhelyen.

Aztán jött a hivatalos szemle és a bizottság. Egy rokonszenves, kitűnő színész és két újságíró. Az egyik szabadkai, a másik újvidéki. A bizottság elnöke, a szabadkai kolléga, aki a szakmának valahol a perifériáján működött, rém titokzatos és tartózkodó volt. Merev arccal nézte végig az előadást, utána kért egy külön szobát, ahova a zsüri visszavonulhat, hogy zavartalanul összegezhesse benyomásait. A szereplők velem együtt kinn várakoztak.

— Első kérdésem az lenne: hogyan jutott eszükbe épp ezt a darabot műsorra tűzni? — kérdezte az elnök, mikor végre bevonultak.

— Én ajánlottam — szólaltam meg rosszat sejtve, ha már ezzel kezdi. — Csáth Géza innen származott, Kosztolányival együtt a korai Nyugat munkatársa volt, Ady kortársa ... Mit mondjak még?

— Na és ez elég? — kérdezte hidegen és cinikusan, isten nyugosztalja szegényt, s fitymáló mosollyal mért végig. — Az eszmeiség nem számít?

Kezdtem dadogni valamit az „eszmeiségről", amely itt nagyon is fellelhető, hiszen benne van a kispolgári világ egész erkölcsi züllése és pusztulása. Már a hullafoltok is megjelentek rajta, nyúltam vissza egy korábbi, fiatalkori írásom alapgondolatához, de az elnök nem méltányolta erőlködésemet.

— Ez egy erkölcstelen kispolgári dráma, amelynek a mi mai valóságunkhoz semmi köze. A munkásosztály színháza nem ilyen drámákat visz a közönség elé!

— Vállalom a felelősséget! — mondtam legénykedő, csöppet sem odaillő hangon, amiben egy kicsit a kolléga lenézése is benne volt. De ilyen provokáló kérdésekre elvesztettem a fejemet, s különben is mélyen megalázva éreztem magam.

— Hát éppen erről van szó, a felelősségről! — diadalmaskodott az elnök ezt az üres támadási felületet kihasználva. — Valakinek ezért felelnie kell, s a jelek szerint ezek nem ennek a rossz darabnak kiváló előadói lesznek.

Az újvidéki napilap helyi tudósítója, aki időnként ugyancsak számon kérte az eszmeiséget a műkedvelőktől, serényen jegyezte az elnök szavait.

— Mi is vállaljuk! — kiáltotta a Perticsnét alakító vastag szemöldökű molett, barna lány, s ez úgy meghatott, hogy szerettem volna odarohanni hozzá és kezet csókolni neki. Mert annak idején éppen ő ellenezte *A Janika* előadását. Most szolidaritást vállalt velem, s a többiek arcáról is ilyesmi volt leolvasható. Egyszerű lett volna rám kenni a darabválasztás bűnét, de ők most nemcsak mellettem álltak ki, Csáth Géza igazságának lettek a védelmezői. A dráma értékét védték, egyelőre csak villogó szemmel, azt, amit hosszú hetek próbái alatt átéltek, a maguk igazává tettek.

Egyszerű emberek voltak, két szabó, egy parkettázó, egy varrónő, s egy élénk szellemű fényképész, aki főszereplője volt és rendezője a darabnak. Egyik se lett volna képes irodalmi szempontból, vagy pláne marxista tételek alapján megvédeni Csáth Gézát e kései támadással szemben. A barna lány se, aki iskolázottabb volt, de aki most izgalmában egészen mást mondott, mint amit érzett, s amit szeretett volna.

Mert az elnök szaván fogta, mint aki komolyan akarja végigcsinálni ezt a tárgyalást, s kész a védelmet is meghallgatni.

— Tessék — mondta nagyon magasról mosolyogva —, fejtse ki véleményét.

— Ránk már az író tragikus sorsa is hatással volt — mondta a lány, s a hangja mutált, ahogy az izgalmát nyelte le. — Mintha a dráma az ő küzdelmes életéről is szólt volna. Az is, hogy morfinista volt, hogy agyonlőtte a feleségét, és aztán, amikor a szabadkai tébolydából megszökve a határon elfogták a katonák, megmérgezte magát...

— Ne csak erről beszélj, Zsuzsa! — állt fel a parkettás, aki szerette megropogtatni szájában a dupla mássalhangzókat, amitől a pátosza szögletes lett és darabos, mintha nagy lapátkezével formálgatta volna. — Azt is mondd meg az elvtársaknak, hogy itten nem kapitalisták élete van megírva...

A többiek is morogtak, sugdolóztak, háborogtak, mire az elnök szünetet rendelt el, mintegy a bizonyítási eljárás kiterjesztése céljából. Ő maga éppen eleget hallott. Morfium, gyilkosság, tébolyda, magyar határ! Hát lehet itt „eszmeiséget" várni? Egy ilyen szerzőtől? Minderről egyébként most szerzett tudomást, addig fogalma se lehetett róla, kicsoda az a Csáth Géza. Legfeljebb az édesapjára emlékezhetett, dr. Brenner Józsefre, a nyugalmazott városi főügyészre, aki alig néhány év előtt még kihúzta magát világosszürke tropikál öltönyében, ha átjött a téren, hogy a patikában meglátogassa középső fiát. De hát az ő „eszmeisége" szempontjából mindez még elmarasztalóbb bizonyítéknak tűnt.

— Hagyd a fenébe — csitított a színész a szünetben, s oly elveszett volt hanyag kézlegyintésével és mély baritonjával akkoriban. — Marhaság! Mért? Olyan fontos nektek, hogy ott legyetek a döntőben?

K. T., a zsüri harmadik tagja odajött hozzám és résztvevő hangon biztosított a jóindulatáról. Majd ő elmondja a magáét, ne féljek! Az elnök a tudósítóval állt egy sarokban, talán még egyszer elmondva kritikája lényegét, nehogy valami homály maradjon a hosszú jelentésben.

Talán ne is folytatnám...

Csáth Géza drámája megbukott a zsüri előtt. A színész becsületesen állta a szavát, megdicsérte a rendezőt, külön foglalkozott minden szereplővel, részletesen elemezve játékát, s az egész előadást magasan fölébe helyezte a műkedvelő színvonalnak. Erre lassan megszűnt a sugdolózás, az arcok megenyhültek, s azon éreztem, milyen egyedül maradok megint, ahogy ők elégedetten összenéztek.

A színjáték további sorsának szempontjából azonban ez nem volt elegendő. Sőt, ez mintha még vastagabbra húzta volna a kontrasztot mű és előadás között.

Mert a drámáról a színész nem beszélt. Az nem az ő dolga volt. Csáth Gézát egy szóval sem említette. Azt hitte volna, a szereplők dicsérete elég ahhoz, hogy a darab tovább jusson? Alig hihető. Sokkal valószínűbb, hogy őt is megijesztette ennek a rejtélyes „eszmeiség"-nek a mumusa.

Félt. Vég nélküli vitába kellett volna szállnia ennek az „eszmeiség"-nek a tisztázása érdekében. Újratárgyalni az egész Anti-Dühringet, lenini példákat keresni, vagy legalább Lukács Györgyhöz fordulni analógiákért. De Lukács György se volt az idő tájt a legmegbízhatóbb forrás. És főleg Csáth Géza merült nagyon mélyre a feledésbe. Rajtunk kívül nem is jutott eszébe sokáig senkinek kiásni abból a diluviális mélységből, ahova egy átmeneti kor temette. Nem volt még egy olyan magyar nyelvterület, ahol akkoriban elővették volna Csáth Géza drámáit.

Rég tudtam, hogy támadni könnyebb, mint védekezni. És azt hiszem, én is féltem. Nem volt ez heveny félelem, amely egyszerre rohanja meg az embert. Csak idült szorongás volt. Lappangott, mint a gyógyíthatatlan tüdőbetegek alattomos láza.

Mert ha nem féltem volna holmiféle konok eretnekség vádjától, jöhettem volna én is az Anti-Dühringgel, Lunacsarszkijjal és Mehringgel, minthogy ifjúkommunista koromban valószínűleg többet tanultam tőlük és róluk, mint a színész, aki mégiscsak a rivaldafényben érezte otthonosan magát. Vagy mint a kolléga a maga frissen kapott világnézetére épített kritikájának engesztelhetetlen szigorával.

De én akkor már jóvátehetetlenül polgár voltam. Még a bélyeg is meglátszott kicsit rajtam, hogy a háború alatt egy magyar folyóiratot szerkesztettem. Ha mégoly „haladó szellemű", Népfront-politikát valló, s mint ilyen nem is alacsony közéleti funkciókat betöltő polgár — de mégiscsak polgár. Szerepem inkább az alkalmazkodás volt, mint az akadékoskodás. De néha kitörtem, mintegy ifjúkoromból merítve hozzá bátorságot. Nem túl messzire. Csak így, mint most Csáthtal.

A másik kolléga azzal vélt a segítségemre lenni, hogy a védelmébe vett. Nem Csáth Gézát. Engem. Hogy ő jól ismeri más téren kifejtett munkásságomat, hogy tisztességes szándékú embernek tart, aki nem rosszhiszeműségből választottam az ominózis drámát. A hangja néha sírósra változott, mintha azért könyörgött volna, hogy bocsássanak meg nekem, s akkor többé nem követek el ilyesmit. Úgy éreztem magamat, mintha a tréfabeli Greiffenstein Salamon kelt volna a védelmemre.

És ezzel el is dőlt *A Janika* sorsa.

De ami itt lenn, a „terepen" Csáth Gézával történt, valamelyest egész szellemi életünkre jellemző volt akkoriban. Engem irodalmi munkásságomban is hozzászoktattak a szorongáshoz. Az elemzésekkel és szuggesztiókkal, hosszú levelekben és éjszakába nyúló vitákkal. Olyan kritikai szempontokat hangoztatva, amelyeket akkor már más nyelvterületen, más központjaiban a délszláv literatúrának rég meghaladottaknak mondtak. Már a szürrealizmus is otthont kapott Marko Ristićék folyóiratában a Svedočanstvában. Minálunk viszont akkor vált gyakorlattá a preventív kritika, amelyet persze nem esztétáik gyakoroltak. Vitába szállni se lehetett vele, mert nem tudtunk hozzá közös nyelvet találni. A legkézenfekvőbb érvek is elvesztek, leperegtek, süket fülekre találtak, mert egyszerűen nem értették meg őket.

De mintha kritikusaink is féltek volna. A hallgatástól éppúgy, mint a melléfogástól. Még talán a zsüri elnökének engesztelhetetlensége is innen eredt, épp azért, mert neofita volt. Mintha csak „forradalmi éberségét" akarta volna bizonyítani a „kispolgári dráma" elmarasztalásával. Mentségére szolgáljon, hogy nehéz éveket élt át az ország, a külső nyomás indokolttá tette a fokozottabb éberséget minden vonalon. S lenn, minálunk, a „terepen" különösen.

Csáth Géza bukása és későbbi megdicsőülése közé mintegy másfél-két évtized szorult. Ez volt az az idő, amikor a régi és rég idejét múlt „kisebbségi" modus vivendi magatartását felváltotta a fiatalok bátor és nyílt fellépése, ideértve a kísérletek és újítások végtelen sorozatát is.

És ebben a hatalmas átalakulásban Csáth Géza drámájának felújítása és bukása igazán csak epizód volt.

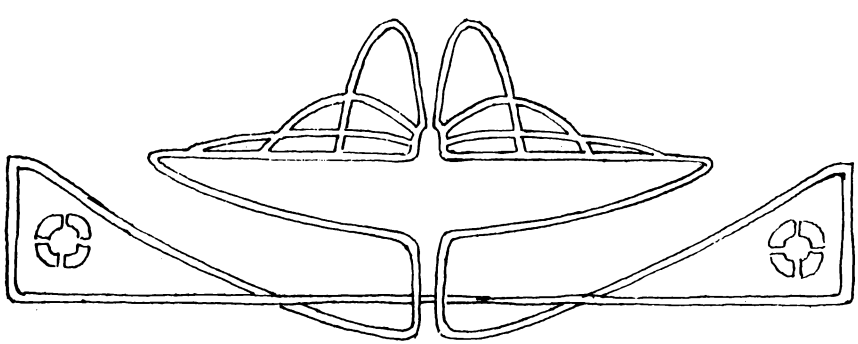

Dr. HORVÁTH MÁTYÁS

IRODALOMTANÍTÁSUNK ÉS CSÁTH GÉZA

Az iskolareformnak még annyira a kezdetén tartunk, hogy nem várhatunk még globális értékelést a beépült hipotézisek érvényességéről. Egy-egy tudományterület vagy tantárgy területéről azonban már formálódnak a nézetek.

Igaz, ezek az empirikus észlelések még mentesek a szintetizálási törekvés csírájától is, mégis nagyobb figyelmet érdemelnének. Azt a veszélyt rejtik magukban, hogy a felszíni jelenségeket lényegi problémákká igyekeznek emelni, s az egyéni értetlenség vagy tehetetlenség megkérdőjelezi az egyes tantervekben rejlő szándékot, hogy a megalkuvó toldozás helyett gyökersen újat nyújtsunk a társadalmi követelményekkel összehangoltan.

A reform előtti másfél évtizedben az irodalomtanítás legteljesebb lehetőségét a gimnáziumi képzés biztosította. És a másfél évtized elég nagy idő, hogy bizonyos beidegződöttségek képződjenek az irodalmi nevelést, az irodalom megközelítését illetően. Az említett beidegződöttség vitathatatlanul jelen van, amikor az új iskolarendszer általános középiskolai irodalomtanítását mérlegelik. Az „eszmény" a régi, négyéves oktatási idő, a régi keretek, megközelítési lehetőségek. Ugyanakkor kevesen merik az új képzési rendszerben az általános közoktatás meghosszabbítását látni. Azt a lehetőséget, hogy az irodalmi nevelést a 15—16 évesek fejlődéslélektani szintjén általánossá tehetjük.

A visszahúzó reflexek folytán a középiskola irodalmi anyagát sokan úgy tekintik, hogy az a régi gimnáziumi tanterv két évre sűrítése. Ennek hatására lázasan keresik, hogy mit, melyik alkotói opust lehet „monografikusan" feldolgozni. Tulajdonképpen bizonyos értelemben még a régi tantárgypedagógiai terminusok is zavarnak, gátolják a nevelési feladatok szabad megvalósítását.

Az új irodalmi tanterv Csáth Géza tanítását a II. osztályban irányozza elő. A formális megközelítés azonnal felveti a kérdést: hogyan közelítsük meg a témát, mennyi időt szentelhetünk Csáth Géza alkotásainak?

Semennyit.

Nem Csáth Géza köré sűrűsödik az irodalmi anyag. Vizsgálódásaink, megfigyeléseink központi kérdése *a századvégi novella!*

Tankönyvünk hangsúlyozza, hogy „a századvég legnépszerűbb és leggazdagabb terméshozó műfaja az elbeszélés volt". „Erdőnyi" novellaíró alkotott, akik tartalomban és formában úttörő munkát végeztek. A pedagógus feladata tehát az, hogy megfelelő szövegválogatáson, közös elemzőmunkával érzékeltesse a novellairodalom fellendülését.

A szöveggyűjtemény Papp Dániel, Tömörkény és Csáth Géza egy-egy novelláját kínálja elemzésre. Ez a válogatás biztosítani tudja annak az érzékeltetését, hogy a társadalmi változások, a tőkés társadalom viszonyai kialakítják az elidegenült ember típusát az irodalomban. A témaváltozás ugyanakkor új megjelenési formákat is követel. A formakutatásban és újításban Csáth volt az élenjáró.

Ismét a tankönyv ad eligazítást, hogy milyen szempontok szerint közelítsük meg Csáth Géza novelláját. Dr. Bori Imre nézete szerint „novellái nak zömében ... a szabadkai élet alakjai és hangulatai szólalnak meg". Itt találjuk a szövegelemzés kulcsmondatát is: „Csáthnál ... mintha álom lenne a valóság, a valóság pedig rossz álom."

A szöveggyűjtemény Csáth *Szombat este* című novelláját tartalmazza. Ha magunkévá tesszük azt a tételt, hogy a téma keretében a tanulókat a

századvég novellairodalmával kell megismertetnünk, akkor a szöveget nem a csáthi életműben, hanem a vizsgált kérdés fő vonulatában.

Az előző szövegek elemzésével tudatosult ismereteket az újabb szövegtanulmányozás elmélyíti, kiegészíti a fogalmi jegyeket, teljesebbé teszi a korszak irodalmáról kialakuló képet. Ugyanakkor a folyamatos irodalmi nevelés érdekében tovább formálódik szövegelemzési készségük.

Melyek azok az elemek, amelyek a novellában a korra utalnak? Közvetlen utalással nem találkozunk. A szókincs az, amely szinte már régészeti emlékekként őrzi a századforduló világát: a rézszamovár, pohárszék, a „személyzet" (szakácsnő, Julcsa — a szobalány), a mécses, a petróleumlámpa, a furcsa fűszerek (kápri, mustár), tajtékpipa, dohányos szita. Vagy a modern magyar nyelvből itt-ott kiütköző ódonságok: anyika, a régies igealak (jő), és a szinte személytelenül szelíd felkiáltás („Szombat este, ó, az mindig a legszebb").

És a helyszín, a miliő? Erre mi utal?

Semmi. Vagy szinte semmi. Az egész eseménytelen esemény bárhol lejátszódhatna, bármelyik középosztálybeli családban Debrecenben éppúgy, mint Sopronban.

Magában semmit sem mond. Csak az életrajz ad eligazítást: az öccs, Brenner Dezső, a majdani kisvárosi gyógyszerész alakja lopja be magát a közös gyermekkor emlékei közé. A közös emlékek, közös gyermekkor színhelye: a századvégi Szabadka ...

Savként maródott minden mozzanat az érlelődő fiatalember tudatába. Kitörölhetetlenül, mindhalálig kísértettek ezek az emlékek, mint a Homokember a gyermekkorban.

Van-e múltja ennek a csendéletnek az irodalmi alkotásban? Ha elhamarkodottan ítélünk, azonnal sorolhatjuk: *Egy estém otthon, Családi kör.*

De csendélet ez? Hiánytalan harmónia?

Harmónia ott, ahol a napok megszokott rendje még az étkezésben, a kölcsönös érintkezésben is ismétlődik heteken át, éveken át? Ahol a sztereotípia szinte megörjíti, idegbajossá teszi még a gyermeket is?

Ó, a szombat este más! Ünnep, öröm, mert van egy kis változás. Ha másban nem, a vacsora összetételében. Ez is lelkesedést vált ki ott, ahol valószínűleg a szavak, a mondatok is ugyanolyan egyhangúsággal ismétlődnek, mind az „események". Említeni sem érdemes azt, hogy mit mondanak egymásnak a szereplők, annyira megszokottak. Szavak nélkül is értik egymást, egymás minden gondolatát. Ez a környezet *nem tud* újat mondani. Nincs is szükség egyetlen közvetlen idézetre sem ...

A párbeszéd elmaradhat!

Ez a valóság a maga sivárságával. A lélekölő egyhangúság azonban az évek távlatával tündéri színezést kap. Vagy a Homokember láttatja így?

A vizeskancsó árnyékából, mint a palackból, előgomolyog a Homokember szelleme, aki álomhomokot szór a szembe, szúr a szemgolyó, össze kell szorítani a szemhéjakat. A szempillák között csak szűrt fény szivárog át. A tárgyak, alakok, fények elmosódnak. Minden oly széppé, *valószerűtlenné* válik ...

A novella terjedelme alig két oldal. A novellaidő mégis sokkal hosszabb, szinte kitolódik a végtelenig.

A redundanciát a hagyományos eszközökkel, hosszadalmas leírásokkal, kitérőkkel, monológokkal kellett volna megvalósítani. Mindez teljesen hiányzik a novellából. Sőt a mondatok hossza is valami belső fegyelemről tanúskodik; rövidebb, két-három tagmondatos összetett mondatok váltogatják egymást egyszerű mondatokkal. Mégis az idő feloldódik, a keretek szertefolynak.

Csáth valami olyan szerkesztésmódot alkalmazott, amelyet utána csak fél évszázad múltán a film fedezett fel magának: a hosszú beállítást, a szuperplánokat. Valami olyan szerkesztésmód árad ebből a novellából, amelyet a film formanyelvének legszuverénebb birtoklói tudtak csak elérni; a kép, a zene, a környezeti hangok és zörejek harmóniájával vált ki asszociációkat, közöl eseményeket, jelenségeket, ébreszt érzelmeket.

Ha filmes szemmel vizsgáljuk a szöveget, három képsorra oszthatnánk az egész novellát: a *vacsora*, a *lábmosó*, a *Homokember* képsorára.

Kíséreljük meg felbontani a film nyelvére legalább az egyik képsort!

Nagymama teát főz a rézszamováron (félközel). Csészéjében cukrot éget rummal. A rum lilás rószaszínű lángocskákkal ég (szuperplán). A kamera ráérősen, hosszú beállításokkal időz az alakokon, a tárgyakon. Felsorolja, mi látható az asztalon. Apa *apró halat eszik*. Nevenincs hal ez? [Vagy szemlélő — a gyermek — nem tudja a nevét, nem tudja elolvasni a norvég (?), dán (?) feliratot.] Biztosanvan; amit ismer, a fűszeres alaposságával nevez meg. A mozdulatokat, a tevékenységet is így részletezi: „Mindenkiből vesz egy keveset, sok túrót és vajat tesz hozzá, azután pedig vastag, ezüst tejeskanállal szétkeveri az egészet."

(Szuperplán: a megkent kenyérbe harapó száj.) „Pompás ez kenyérre kenve."

Fölösleges részleteznünk. Képsorok, beállítások, a fény és árny játéka elevenedik meg előttünk a szöveg nyomán. S ugyanilyen magabiztosan hallatja velünk a hangokat is azzal, hogy éreztesse, tudatosítsa a hangok keltette dolgokat. A zongoradarabot nem ismeri, tehát csak szomorú zene, csak apa és anya szereti (ő nem). A kulcscsörgés, vízcsobogás, a kockacukor loccsanása, üvegkoccanás jelzik a történteket. Mégis pontosan tudja, mi történik a lakás közeli vagy távoli zugaiban. És mi is tudjuk, mert ő tudja!

Ha nagyon merészek akarunk lenni, azt mondhatnánk, hogy a valóságban Jancsó Miklós él ilyen öntudatosan a film adta lehetőségekkel, használja a film grammatikáját. Igen! A grammatika ugyanaz, de Jancsó izgatott ritmusa és zenéje nélkül.

Azt mondhatnánk: más a szókincse és a mondattana!

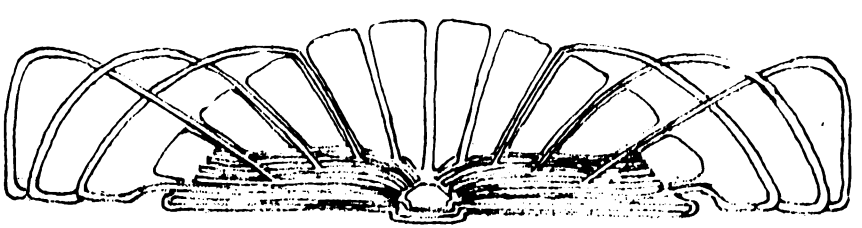

LÉVAY ENDRE

CSÁTH GÉZA EMLÉKE

Nem tartozunk azok közé, akik csakcsupán önmaguk forrásából táplálkoznak s be nem vallott legkedvesebb kiélési formájuk a köldöknézés. Épp annak következményeképpen, hogy hátrányos helyzetünkben legyengülve egy lökés után szellemi életünk peremén találtuk magunkat, még nagyobb türelemmel és szívósabb kitartással fordultunk a könyvek, lapok, folyóiratok felé. Innen is, onnan is sokat merítettünk. Megtanultuk azt, hogy ennek a munkaterületnek csak az lehet hív művese, aki a múltját is, s minden adottságát ismeri, mert gyökér nélkül sehol sem jelenik meg a hajtás. És nem azzal lesz valaki művelője s maga mögött valami örökséget hagyó dolgozója ennek a tájnak, akit ebbe az elérhetetlennek tűnő sorba előre beiktatnak, hanem aki olyasmit adott, ami kőben, fában, vásznon, papíron maradandó és az utána jövőknek is útmutató.

Csáth Géza zsenije olyan volt, hogy fölcsillant és kialudt. Mintha csak egy éjszakáig égett volna. Voltak írók előtte is, és voltak írók utána is, akik egyetlen művel írták be nevüket az irodalomtörténetbe. Kétségtelen, hogy nehezebb őket megközelíteni, megismerni, mint a több művű írókat, és éppen ezért nehezen jutnak el, vagy nem is jutnak el az olvasóközönség szélesebb rétegeiig.

Csáth zsenijét halála után jóval később, megkésve fedezték fel. Kosztolányi Dezső 1919-ben tette közzé Csáth Géza betegségéről és haláláról szóló írását, s bár ebben jelezte, milyen kivételes egyéniség távozott el az alkotók soraiból, mégis évtizedek múltak el, mire Németh László a Tanú című folyóiratában fölhívta a figyelmet a századelő szépprózájának megújítójára. De műveinek újrakiadásai még tovább késtek. Hiába találkozott az olvasó Bóka Lászlónak a Csáth-novellákról írt szuggesztív erejű tanulmányával, nem találkozhatott a novellákkal, mert az 1908 és 1912 között megjelent műveit még lámpával is nehéz fölkutatni. Több mint ötven esztendőnek kellett eltelnie, mire 1964-ben megjelent *A varázsló halála* című elbeszéléskötete.

Mindezek előrebocsátása után még számonkérőbben hangzik fel a kérdés: Ha már ilyen mostoha volt az utókor hozzá, mit tettek Csáth Géza emlékének ápolásáért szülővárosának írói, alkotó művészei? Vagy itt is arra vártak, hogy Illés Endre fölkutassa és sajtó alá rendezze a tragikus életű író örök értékű novelláit, s oda hasson, hogy a kéziratban, vagy az elsárgult újságkivágásokon maradt írásait kötetbe gyűjtve hozzáférhetővé tegyék?

Mi elmondhatjuk Szabadkáról, hogy a szülőváros nem feledkezett meg és nem feledkezik meg fiairól. Nemcsak most. Negyven-ötven évvel ezelőtt sem feledkezett meg róluk, erről a lapok, a folyóiratok, régi plakátok és műsorfüzetek beszélnek.

A harmincas évek második felében az emlékestek egymást követték a szabadkai Népkörben. Az Ady-est megrendezésére 1937. február 20-án került sor, a Kosztolányi-estet 1937. május 6-án tartották meg. Ezen az estén Csáth Géza öccse, Jász Dezső tartott előadást Kosztolányi Dezsőről, és sugalmazásának volt köszönhető, hogy a szabadkai közönség először hallotta Csáth Géza szerzeményeit.

„A Kosztolányi-estnek külön szenzációja az volt — írta a szabadkai Napló —, hogy most először lehetett hallani azokat a zenei kompozíciókat, amelyeket Csáth Géza, ez az egyéni és finom muzsikus Kosztolányi Dezső híres szép verseihez írt. Nagy jelentőségű esemény volt tulajdonképpen ezeknek a még ismeretlen, az idő mostohasága és Csáth Géza tragédiája miatt szinte elkallódott zeneműveknek első bemutatása."

Az újvidéki Reggeli Újságban Buzás László így írt erről az emlékestről 1937. május 9-én:

„Az emlékest értékét növelte az, hogy Kosztolányi költészetének ismertelése mellett még egy alkotó, a szintén szuboticai származású Csáth Géza író és zeneszerző néhány eddig ismeretlen műve is nyilvánosságra került. Csáth Géza rokona és legközelebbi jóbarátja volt Kosztolányinak, együtt, egyidőben kezdték irodalmi pályafutásukat és a zenében, melyet Csáth Géza komponált Kosztolányi verseihez, az a szeretet és teljes megértés nyilvánul meg, amely egymáshoz fűzte őket. Csáth Géza elsőnek zenésítette meg Kosztolányi Dezső verseit, de a kottakéziratok a zeneszerző korán bekövetkezett tragikus halála miatt nem juthattak nyilvánosságra. Most Csáth Géza hagyatékából kerültek elő a szerzemények, amelyeket Siflis Irma, a kiválóan tehetséges énekművésznő interpretált... Pataky Córa zongoraművésznő Csáth Géza két kompozícióját adta elő, amik szintén Kosztolányi költemények zenei változatai. Pataky Córa virtuóza hangszerének, és olyan mély átérzéssel interpretálta a komoly művészi értékű zenei kompozíciókat, amire csak ritka, kiválasztott művész képes."

Esztendőkkel később a szülőváros fiatal nemzedéke vállalkozott a szellemi élet múltjának felkutatására, ma is ható termékeinek művelésére, újraértékelésére, a feledés hamuja által csaknem eltemetett alkotók ébresztésére. Ebben a munkában figyelemre méltó eredményeket ért el az Életjel irodalmi előújság, amely mozgósította az írókat, a színművészeket, a zeneművészeket, a képzőművészeket, és pár év leforgása alatt szinte egyedülálló munkatábort toborzott maga köré. Az előújság havonta megjelentetett, igen változatos számai nem maradtak visszhangtalanok. A lelkes munka érlelte azokat, akik ebben az újra magára talált városban a művészi alkotások új népszerűsítési, közlési formáját megteremtették. Hogy úgy mondjam: útközben „lehajoltak" mindenért, amit a porlepte könyvespolcok alján találtak, hogy egyetlen érték se kallódjon el jelenlétük, tevékenységük idején.

Ez a tiszta szellem, ez a vállalkozó kedv hívta életre 1968-ban a Csáth Géza Művészetbaráti Kört, amely a társulásnak ebben a formájában már otthont, találkozóhelyet is biztosított a fiatal irodalombarátok számára. Így ma már ez a kör is hordozója és ápolója a tragikus életű író emlékének, és ismerője, népszerűsítője azoknak a posztumusz műveknek, amelyek — nem kis részben az Életjel és Dér Zoltán jóvoltából — a hatvanas és a hetvenes években láttak napvilágot. Az irodalmi kör tagjai ezt az igazán hasznos munkát irodalmi esteken, író—olvasó találkozókon fejtették ki és megalakulásuktól kezdve máig — nem sokkal több, mint nyolc év alatt — százhatvan előadást tartottak Szabadkán, a Vajdaságban és külföldön. Az Életjel és a Csáth Géza Kör munkásságában ez volt a legtermékenyebb másfél évtized, összehasonlíthatatlanul többet gyümölcsöző, mint az előtte eltelt évtizedek, vagy a több mint negyed évszázad.

Az Életjel a mai irodalom alkotásainak népszerűsítésével párhuzamosan arra is vállalkozott, hogy föltérképezi irodalmi múltunkat. Itt, a mi égtájunk alatt. Az eddig alig valamivel bejegyzett „irodalmi térképre" új nevek, új művek kerültek, olyanok, amelyek a szélesebb olvasóközönség előtt, a fiatalság előtt eddig ismeretlenek voltak, s most arról a „pódiumról elhangzott előadás, szavalat, énekszám, zeneszám után — ismereteik gyarapodását örömmel érezve — váltak előttük ismertté.

Az első ilyen irodalmi este, amely főleg az időközben felnőtt új nemzedék körében a fölfedezés erejével hatott, a *Csáth Géza-emlékszám* volt. Az 1959. január 19-én megrendezett emlékesten Herceg János bevezető előadásában a jugoszláviai magyar irodalom előőrsét ismerte föl benne. Lányi Viktor szerint az első kiemelkedő, alapos zenekultúrával rendelkező zenekritikusunk, mint szépíró olyan lélektani mélységek feltárója, akit ma nem egy jeles esztéta és irodalomtörténész Franz Kafka szellemi rokonának tart.

A visszhang és annak továbbrezgése fejezi ki leghitelesebben, hogy az irodalmi est rendezői az utódok tartozásán és tiszteletteljes zászlóhajtásán kívül milyen termékenyítő munkát végeztek Csáth Géza ismert, de rég elfeledett és 1959. január 19-ig ismeretlen értékeinek föltárásával. A sajtóban olvasható visszhang is megerősíti ezt.

Színműveinek főszereplői: Rátkai Márton, Törzs Jenő és T. Forrai Rózsi

Egykorú rajz a sokat ígérő szindarabíróról

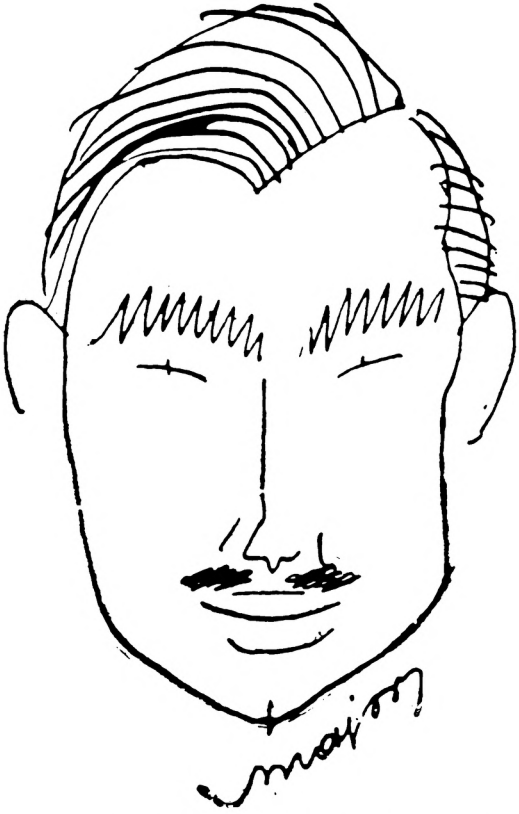

Ilyennek látta Major Henrik, a karikaturista 1912-ben

Balázs G. Árpád szénrajza (1959)

Andruskó Károly linóleummetszete (1977)

„Irodalmi élőújságunk, az Életjel a Suboticán élt, született vagy innen elszármazott alkotók életéből eddig három visszapillantó emlékestet adott. Nem véletlen, hogy ez a három szellemben is, vérségileg is, családi egyenes vagy oldalágon is rokon: Csáth, Lányi, Kosztolányi...

Mind a három a századforduló érzelmes és tragikus válságokba hulló polgári kultúrájának kifejezője és megszólaltatója volt. Mind a három küzdött azért, hogy fészket teremtsen egy emelkedettebb és kifinomultabb kultúrának ott, ahol ennek eddig nyomát, új hajtását alig találhattuk. Ha visszapillantunk hagyatékukra, novelláikra, versekre, zeneművekre, akkor ennek a törekvésnek maradandó értéke valahol itt keresendő."

(7 Nap, 1960. április 3.)

„A szerkesztő bizottság az eddig megjelent nyolc szám közül egyet Csáth Géza emlékének szentelt, egy másik számban pedig megemlékezett Somogyi Pálról, a régi vajdasági forradalmi költőről. A Csáth-est voltaképpen már az irodalmon túl a zene világába is belenyúlt, hiszen amellett, hogy felolvasták Csáth Géza tanulmányát Chopinről, műsorra került egy zeneszerzeménye is, a Pastorale."

Kolozsi Tibor
(Híd, 1959 július—augusztus)

Csáth Géza életművének ismeretlen, kallódó darabjai a nem lankadó kutatói munka során kerültek felszínre. Az ismeretlen novellák, az ifjúkori költemények, a kevesek előtt ismert zenekritikái és színpadi játékai, melyek közül *A Janikán* kívül alig volt ismert műve ebből a műfajból a szélesebb olvasóréteg előtt.

Az Életjel 1962. február 19-i számának összeállítása során a szerkesztő, Dér Zoltán arra törekedett, hogy újabb és újabb meglelt darabokkal gazdagítsa a hátrahagyott, jelentős részben ismeretlen munkák gyűjteményét.

Ennek a februári estének több olyan műsorszáma volt, amely a távolból jövő és a mának szóló üzenetével ragadta meg a közönséget. Illés Endre Csáth Géza tragédiájáról szóló tanulmánya ugyanolyan hiteles rajz volt egy vergődő, sodródó életről, mint Dér Zoltán *Egy művész halála* című esszéje, Tóth Éva mélyen csengő altja, mint üres utcán a léptek kopogása, adta vissza a költő *Utca* című versének hangulatát; Sz. Cseh Mária mély átéléssel olvasta fel *Szókratész* c. novelláját, és ennek az esetnek a legszebb ajándéka az volt, hogy bemutatásra került Csáth Géza *A csók* című melodrámájának egy jelenete, melynek megjelenítésében Romhányi Ibolya és Szilágyi László a színpadi játék rejtett árnyalatait is érvényre juttatták.

Négy évtized eltelte után először történt meg, hogy az annyi sok befejezetlen művet hátrahagyott alkotó műveiből, kézirataiból és képeiből születésének 75. évfordulóján kiállítást rendeztek szülővárosában, Szabadkán.

Hét esztendővel később, 1969. szeptember 11-én került sor a legkiemelkedőbb rendezvényre, amelyet Csáth Géza halálának ötvenedik évfordulóján tartottak meg. Az egész napos ünnepségre írók, költők, esztéták, irodalomtörténészek, közéleti munkások és irodalombarátok százai jöttek össze az író, zeneszerző, kritikus és zeneesztéta szülővárosában, hogy méltó zászlóhajtással adózzanak a tragikus sorsú zseni emlékének.

Erről az irodalomtörténeti és szellemtörténeti jelentőségű jubileumról az Életjel második évkönyvének írói, a lapok, a folyóiratok munkatársai huszonhárom oldalt írtak olyan igénnyel és írástudói felelősséggel, hogy a tizenhat író tizenhat reflektorfényéről — mellyel Csáth életművét világították meg — újabb huszonhárom oldalas elemzést lehetne írni.

Az 1969. szeptember 11-e valóban az Exegi monumentum megnyilatkozása volt Szabadkán. Csáth Géza írói maradandóságának állított emléket. Ezen a napon megkoszorúzták Csáth Géza síremlékét a Bajai úti temetőben, ünnep volt a Csáth Géza utcában, amely a jubileum napján kapta új nevét, emlék-

táblát lepleztek le az író szülőházán, a Petőfi Sándor utcában, leleplezték Csáth Géza mellszobrát — Almási Gábor szobrászművész alkotását — a városháza melletti parkban, a Csáth Géza Kör emlékműsort adott a fiatal irodalombarátok számára, és emlékestet rendeztek a Népszínház kamaratermében.

Hogy a város milyen széles körű megmozdulással és milyen szinten állított emléket fiának, erre a jubileum híre s visszhangja adja meg a legérdemesebb választ.

„A mai nap jelentős dátum Szabadka művelődéstörténetében: a hatszáz éves városban első ízben leplezték le egy író, egy művész szobrát. Az Életjel, az immár több mint egy évtized óta rendszeresen megjelenő irodalmi élőújság kezdeményezésére megemlékeztek a szabadkai születésű Csáth Géza halálának ötvenedik évfordulójáról. A modern magyar novellisztika egyik előfutárának életműve éppen most éli virágkorát.

Az évforduló alkalmából megkoszorúzták a sokoldalú művész—író, kritikus, zeneszerző, festő és orvos — sírját, szülőházán emléktáblát helyeztek el, egy utcát róla neveztek el, a városháza melletti parkban pedig Bagi Károly, a községi szkupstina elnöke leleplezte Csáth Géza mellszobrát, Almási Gábor neves szabadkai szobrászművész alkotását.

A jelentős ünnepség nemcsak Szabadka, de Vajdaság irodalmi életének is ünnepe. Este a Népszínházban előadást tartottak, amelyen fölidézték a tragikus körülmények között elhunyt művész emlékét és kellő elismeréssel adóztak életművének. A műsor keretében bemutatták Lévay Endrének Csáth Gézáról írt monodrámáját, amely a jugoszláviai magyar irodalomban az első ilyen jellegű mű. A dráma szövege külön füzetben is megjelent. Ezenkívül elhagyta a sajtót Dér Zoltánnak a kiváló íróról szóló tanulmánya is."

(Tanjug, 1969. szeptember 11.)

„A Csáth-emlékünnep többet jelent Szabadka kultúrtörténetében, mint azt, hogy a város egy neves szülötte szobrot kapott. Ez az első előhírnöke egy kibontakozóban levő, messze tekintő akciónak, amelynek az a célja, hogy a város számba vegye nagy fiait, akik mint írók, művészek, tudósok, társadalmi harcosok kimagasló eredményeket értek el és életművükkel nemcsak a város szellemi és társadalmi életében számítanak nagynak, hanem a város határán túl is nevet szereztek maguknak és gazdagították az egyetemes műveltséget, tudományt."

Muhi János

(Magyar Képes Újság, 1969. október 1.)

„Megható volt, amikor szeptember 11-én Szabadka városának különböző részén is a majdnem feledésbe merült íróról, művészről, Csáth Gézáról emlékeztek meg. Köszönetet érdemelnek az ünnepség megrendezésében részt vevő egyének és legfőképpen a szervező bizottság tagjai, mert valóban alapos munkát végeztek.

Az emléktábla, a művész mellszobra, szavalatok, beszédek, írások, Dér Zoltán *Az árny zarándoka* című műve az író életútjáról, egy kertvárosi utca neve, Dévavári Zoltán és dr. Szeli István, valamint Herceg János beszédei, a Csáth Géza Művészbaráti Kör és a program többi pontja maradandó emléke egy szép megemlékezésnek, amelynek koronáját kifejezi az a beszéd, melyet városunk elnöke, Bagi Károly mondott Csáth Géza mellszobrának leleplezésekor."

Sánta Terézia

(7 Nap, 1969. október 24.)

„A feledésbe merült művészt idézték fel egyetlenegy napon a város több részén is. Délelőtt fél tízkor a tragikus körülmények között elhunyt író síremlékét koszorúzták meg a Bajai úti temetőben, majd alig egy óra múlva a város másik részében, a Kertvárosban utcát neveztek el Csáth Gézáról. Még a délelőtt folyamán emléktábla leleplezésére került sor a Petőfi Sándor utcában. Az író szülőházán két — egy magyar és egy szerbhorvát szövegű — emléktábla jelzi most már, hogy itt élt és dolgozott a századelőn Szabadka szellemi életének egyik kiemelkedő alakja."

Vlaovics József
(Dolgozók, 1969. szeptember 19.)

Az Életjel irodalmi élőújság munkásságának második évtizedében, 1968-ban jelent meg az Életjel Miniatűrök első két könyve, mely hírül adta hogy irodalmi életünk eddig még ismeretlen írásainak, a csak töredékesen hozzáférhető alkotásoknak tervszerű összegyűjtése megkezdődött. A sok áldozatot s ugyanakkor az alkotói kiélésről való lemondást is követelő kutató és adatgyűjtő munka meghozta a maga örökbecsű eredményeit. Az indulástól máig megjelent harminc miniatűr közül mindegyik a művelődéstörténeti emlékek megőrzésével egyidejűleg olyan forrásmunkát is jelent, amely komoly segítséget nyújt majd az irodalomtörténészek és a művészettörténészek számára.

Az irodalomtörténeti anyag föltárása terén itt a legértékesebb munkát Dér Zoltán végezte. *Az árny zarándoka* című művében Csáth Géza emlékét idézi olyan alapos kimunkálással, amely a Csáth-emlékápolásnak „eddig legértékesebb dokumentuma". Fehér Ferenc a Magyar Szó 1969. október 27-iki számában így ír erről a ma is sokat emlegetett, idézett munkáról:

„A monográfia igényű, s ugyanakkor rendkívül eleven, érzékletes stílusban megírt könyvecske kétségtelenül a legértékesebb mű ebben a sorozatban. Azzá teszi a puszta tény, hogy a mi világunkból származó, de az egész századelő modern magyar irodalmában egyedülálló hangvételt képviselő Csáth Géza írói és emberi alakját hozza közelebb hozzánk. Másrészt évtizedes kutatómunka és páratlan könnyedségű transzponálás szerencsés találkozása folytán, Dér Zoltán személyében elsőrangú tolmácsolót kapott Csáth tragikus írói életműve.

Külön imponáló a mértéktartás, ahogyan a szerző csupán a tudományosság és a hiteles adatszerűség határvonaláig megy el titokfátylakat lebbentgető, az elődök összes eredményeit mindig figyelembe vevő barangolása során. Ugyanakkor hangvételben, környezetvizsgálatban mindvégig ott érezzük a személyes ihlet, a közelségből fakadó megérzés, avatottság varázsát."

Dér Zoltán kutatómunkája ezzel a kötettel nem ért véget. Tovább gyűjtötte Csáth Géza ismeretlen és még soha meg nem jelent kéziratait, leveleit s mindazokat a relikviákat, amelyek ilyen vagy olyan vonatkozásban újabb adalékokkal gazdagították a már-már elfeledett múltból fölfedezett és újraértékelt alkotó művész hagyatékát. A soron következő lépés az író drámáinak összegyűjtése volt. A budapesti Szépirodalmi Könyvkiadó, ugyancsak Dér Zoltán kezdeményezésére, 1974-ben *Hamvazószerda* címmel kiadta az öt drámát tartalmazó gyűjteményes kötetet; az ide bevett művek közül három olyan darabot, amely itt jelent meg első ízben nyomtatásban. A könyv anyagának összegyűjtője és az előszó írója, Dér Zoltán ezekkel a szavakkal adja át az olvasónak ezt a művet:

„*A varázsló halála* címen ismerős novellagyűjtemény, az *Éjszakai esztétizálás* zenei tárgyú írásai után ez a kötet az életmű harmadik tömbjét képviseli. Nem állítjuk, hogy értéke az előbbi kettőével vetekszik, de azt igen, hogy a teljes műnek szerves része, s önmagában is helytáll. Nem tartalmazza Csáth valamennyi színpadi alkotását, csak azokat, amelyek a teljes mű eleven életének — megítélésünk szerint — részesei lehetnek."

Az Életjel Könyvek megindulásának idején következett el a több évtizedes kutatómunkának a betetőzése. A feltáró elvégezte azt, amit az író szülővárosa elvárt tőle; szinte azt mondhatnám: „rábízott", mert rajta kívül ezt senki nem végezte volna el. Nagy nyereség volt mindannyiunk számára, hogy Dér Zoltán beleásta magát a Csáth-hagyatékba, s olyan értékeket hozott

felszínre, amelyekről eddig alig valamit, vagy jóformán semmit sem tudtunk. A múlt homálya, lám, pár évtized alatt eloszlott, és a novellák, a zenei tanulmányok, a drámák kiadása után 1975-ben megjelent az *Írások az élet jó és rossz dolgairól* címmel Csáth Géza kritikáinak, cikkeinek, karcolatainak gyűjteménye.

Most már mondhatjuk, hogy teljes a tragikus életű zseniről megrajzolt kép, mert cikkei, apró naplójegyzetei elárulják nekünk a legintimebb műhelytitkot is: belső életét, mert amit adott bármilyen műfajban is, önmagából tépte ki, s talán azért zúg és zeng és dübörög a fülünkben úgy egész életműve, mint egy csapongó és szaggatott vonalakból, színekből, hangokból, zörejekből, szavakból összeálló befejezetlen rapszódia.

És még hasonló poraiban is kísérte ez az „árny zarándokát". A jubileum napján megkoszorúzott sírboltjából hamvait időközben elsüllyesztették. A kutatók, a feltárók ezután majd fáradozhatnak azon, hogy a már-már eltemetett művek felszínre hozása után felhozzák a mélyből az alkotó elsüllyesztett hamvait is.

BARÁCIUS ZOLTÁN

FÉLÁLOM UTÁN

Egy tekintélyes székbe ültettek és megmagyarázták — váratlanul és kikerülhetetlenül —, hogy élt ebben a városban egy író, akinek sorsával a saját magam megnyilvánulási törekvéseit egyeztethetném. Gondoltam magamban, hogy „a művészet nem más, mint valamilyen módon élni, készülhet művésznek az ember azzal, hogy egyszerűen csak él" — ahogyan a költő írta és mondta —, de sokfelé indázó érdeklődés lappangott akkor bennem, és erre a „gyenge pillanatomra" Dér Zoltán aztán jó orral ráérzett, mert kezembe nyomta a szöveget és ezzel igen gyorsan progresszív irányba terelte hétköznapjaim kalendáriumát. A színész minduntalan birkózik az önbizalomért, néha pánikszerűen menekül. Pedig nem illik elfelejteni, hogy az igazi színészben mindig bujkál kiugrásra készen egy eljátszásra váró szerep: legyen közölnivalója a köznek, emelkedjen egy-két évig a színjátszás igazi szintjére, vagy legalábbis tegyen kísérletet arra. Később úgyis — önelégülten vagy kiábrándulva — kiválik a csupán lelkesedésből „lángolók" táborából.

Hát így találkoztam én Csáth Gézával, az „árny zarándokával" akinek Kosztolányi Dezső a következőket üzente: „Te a halálé vagy, zarándoka az árnynak, ki bátran idultál, kapudat megtaláltad az éj felé . . ."

Nem tudtam azt, hogy Csáth kényszerzubbonyban vergődött, hogy megjárta poklok poklát, de annyit mégis összeolvastam róla, hogy író volt, hasznos krónikása ennek a maroknyi közösségnek, és szobra előtt az ismeretekkel állok s nem szörnyülködöm, mint neves és közismert szabadkai szellemi munkás, aki megkérdezte: „Az ördögbe is, miért kellett ennek szobrot emelni, és kicsoda tulajdonképpen ez a . . . Csóth, vagy Csáth?"

Nem a színházban szerzett sérelem kompenzálása gyanánt vettem kezembe a Csáth Géza végnapjairól szóló monodrámát, amelyet Lévay Endre írt. A kultúra megrokkanásától ebben a városban sohasem kellett félni, de a dolgok, az események agyonhallgatása egyéni stílusjegyzet kölcsönöz Kosztolányi szülőrögjének, s ezen a status quón a *Félálom után* bemutatása mit sem változtatott, igaz nem is shakespeare-i vállalkozásba kezdtünk. A „külön munka" mindig izgatott, s nem azért, mert az ember kénytelen néha összetányérozni az elismeréseket. Mégis egy-egy meleg tekintet, vállveregetés jól jön a magával mindig hadban álló színésznek, gondoltam, és a szerepkönyvet elvittem a tengerpartra. A meg nem rontott színészi hit vitt rá erre a lépésre, és persze az Életjel Stanley-je és Livingstone-ja, Dér Zoltán, aki tudta, hogy mindig a munkát és annak lehetőségeit tartom az élettől a legnagyobb ajándéknak.

Ilyen kiemelt bizalmi funkcióban olvastam a kevésbé napos délutánokon az oleanderek alatt Csáth Géza történetét. A legszörnyűbb, a „fekete" szakaszt, a színpadra kívánkozót. A sűrűn gépelt oldalak szörnyű víziókkal ismertettek. Panasz, vád, a nihil és valamilyen fény, amely életben tartaná a halál felé menetelőt. És Ópium . . . nagy betűkkel szedve: ÓPIUM. A későbbiek folyamán az író Csáth Géza egyre jobban eltávolodott tőlem és megmaradt a hústalanított váz — a beteg orvos, akinek testén nem volt már egy fillérnyi hely sem, melyet föl nem tépett volna a kábítószert fecskendő oltótű.

Elmebeteg volt-e Csáth Géza? Steril letisztázása az ügynek, rögtön a munka kezdetén. Tudtam, hogy hamis eredményekhez vezetnének az én nagyon is hiányos pszichológiai és pszichiáteri ismérveim. A kábítószer felfokozott állapotba hozza az embert, és hát ő is azok közé tartozott, akik egy egész életen át szüntelenül nagy terveket szőnek, megvalósításukkal foglalkoznak,

de személyiségének bemutatásánál kiindulópontnak a normálisat, az egészségeset kell tekinteni, hiszen az abnormis szellemi állapot nem szüli a zseniket. Csáth Géza beteg ember volt, s betegségével és nélküle is sokat tett, ám a szenvedéseiről csak ő maga vallott. A felületes szemlélő számára csak elmebeteg. Pedig a pszichés zavar még nem elmebaj. Sajnos, az idő múltával mégis legyőzte őt a kór.

Ezen tűnődve határoztam el, hogy megtanulom a szöveget és eljátszom valahol, bármikor, bárkinek, mert Csáth Géza egy világ tűrhetetlen voltával is perelt, és akkortájt engem féktelen, zabolátlan játékinger is biztatott. Tudom, az írás és az én munkát kereső mániám nem volt egyenlő hőfokon, de a madártávlati visszatekintés azt súgja, hogy a könnyűnek éppen nem mondható szöveg betanulását nem minősíthetem felesleges tettnek. Megpróbáltam a színpadot egyedül bejátszani.

Szóltam tehát Csáth Géza szebb napjairól is, arról, amire várt, ami után esengett:

„Egy könnyű és fényesen dotált fürdővárosi állás szép hotelban, terasszal, fehér teniszcipő, jó szivar, finom hálószoba, elképesztően elegáns rendelő, könyvek. Finom, nem szorgalmas de mindig előrehaladó irodalmi működés, zene, harmincöt éves kor körül az első opera vagy némajáték, teljes nagy zenekari apparátussal..."

Van ember, aki nem kíván magának hasonlókat? Az ilyen ember nem bolond, de azzá válhat. Életjogot követel. Ezek nem pszichés akarnokok.

Nem a züllés bugyrait nyitogatom, amikor azt vallom, hogy találkozásom azzal a másik Csáth Gézával mélységesen megdöbbentett és a szöveg többszöri olvasása után rájöttem, hogy tulajdonképpen a semmiből kell kiindulni, hiszen nem tárgyalhatok napestig az idegorvosokkal, nem tanulmányozhatom az ilyen kórságban szenvedő szerencsétlen emberek viselkedését, de hát akkor — feladom? Visszamegyek a tengerről Szabadkára és közlöm a szerkesztőség tagjaival, hogy köszönöm az előlegezett bizalmat, de nekem nincs sokféle énem, ehhez nincs tudásfundamentumom, vállalja el valamelyik élművész, hiszen én a hátul menetelők sorait töltöm fel. Az óvatos színész nem kockáztat. Olyasmi ez, mint mikor az úszómester nem tud úszni, mert protekcióval került a fürdőhelyre, s ha vigyáz, ha nem esik be a vízbe, akkor sohasem tudják meg, hogy nem sajátította el az úszás tudományát.

Ilyen kutyálkodó pillanatok mindig vannak és napokig nem nyúltam a szöveghez. A semmittevés azonban sajátságos nyugtalanságot hozott. Éreztem, hogy valamit mégis tenni kell: hosszú ez a nyár, unalmas, inni kellene, berúgni, kábítószert szedni és felkúszni az égre, belehemperegni valakivel a felhőkbe s mindehhez szükség van, mert... mert... miért is? Hiszen ez Csáth Géza logikája, itt valami nem stimmel. Ez egy pszichés hangulat? Alapos riadalommal menekültem a haszontalan napoktól és újra kezembe vettem a szöveget. Elkezdtem keresni azokat a hézagokat, amelyekbe belepréselhettem az embert, de az írót játsszva. Igen ám, de az író meghalt, elveszett, a betegség nem teremti az alkotóerőt, a betegség ebben a drámában már felemésztette a gyenge testet, tehát ha valaki odafigyel, nos, annak én két órát nyújtok a pokolból. Teljesen eltávolodva Csáth Géza tragédiájától. Monodráma az emberi képesség széteséséről. Megleltem a mű dimenzióit.

És megfeledkeztem Csáth Gézáról. Csak egy beteg, szánalomra méltó roncs jelentkezett bennem, de nem úgy, ahogyan az első próba után elképzeltem. A betegség emberi arányokhoz idomul: milliónyi beteg ember mozog körülöttünk s nem tudjuk, hogy belül mi rágja a lelkeket. A szoba magányában talán mindegyikük ugyanazt ismételgeti, amit Csáth Géza. Ezért elhatároztam, hogy nem hagyom a feledésbe merülni ennek az embernek a halálát is.

Az évad első napjaiban került színpadra a monodráma. Néhány kolléga közreműködésével, akiknek a hangját magnószalagra rögzítettük. Nem ültünk fényes diadalt a bemutató után, habár szép tapsot kaptam, és valaki újfent kijelentette, hogy csak az a rendkívüli, amiben szenvedélyesség van. Többen azt hitték, hogy „átélem" a szerepet, különösképpen akkor, amikor a baltá-

val hadonásztam magam körül és az ördögöket űztem. Szakmailag jól felkészültem a feladatra és játék közben elfeledtem, hogy ifjúkori álmom mindig az volt, hogy beutazzam a világot, s lám-lám a jelek szerint ezzel a szereppel is még jobban a színpadhoz kötöttem magam, ehhez az átkozottul nehéz és csodálatos „micsodához". A taps közepette úgy éreztem, hogy ez most a munka, a logika diadala, a színész felülkerekedett, az ellenméreg az ember tragédiájában van, mert nem a nyelvi fondorlatokkal operáltam, habár azokat a szavakat ezer éve nem ejtettem ki a számon, nem írtam le soha, de javában alakult bennem a kor nihilistája, az a szerencsétlen, aki önmagát fojtja a halálba. Az író érzése megtanított arra, hogy az igazi őrültek betegségükkel nem önmagukat, hanem a világot robbantják széjjel.

Csáth Géza ezért csak a műveit hagyta reánk. Az ő betegségét talán kiterjesztettem a világra, ez volt a szándékom, talán arra a nézőre is, aki az első sorban ült és könnyezett, mert bátyja, leánya vagy édesapja titokban iszik, öli magát. Orvosi rendelő volt a színpad azon az estén, és én nagyon tudtam örülni ennek a feladatnak a sikerében. Még akkor is, ha sokan mindazt, ami előtte és utána volt, kultúrgiccsnek nevezik, nevezték. Mindez persze gumifogalom, amiről nem érdemes szólni, nem érdemes huzigálni, zsugorítani. Tiszta ésszel a tébolyt játszani. Furcsán hangzik, de a halott ember feltámasztásának volt némi öröme. Mint a gyógyult a terápia után, úgy éreztem magam, miközben leszedegettem arcomról a sminket, a vékony színlapot.

Természetsen ez az előadás sem lett bestseller. Érthetetlen hallgatás követte a bemutatót, mert erre mifelénk nem a míves, hanem az emberiség vállát verdesik meg leereszkedően. Egy órával az előadás után az élet feltétlen jóravalóságában már nem hittem. No lám — ebben a pillanatban bekövetkezhet a pszichés konfliktus. Nem érdemes ideáinkkal foglalkozni, hagyjunk mindent a fenébe.

Egyetlenegy alkalommal játszottam a monodrámát. Aladics János barátunk felvette szalagra és az Újvidéki Rádió közvetítette. Semmi több. Nem, nem volt kimagasló színészi teljesítmény, a totális bizalmatlanság korszakában fogant meg, és ma már egy idegen szemével nézem a sorokat. Ma is megkeseredik a szám, ha eszembe jut, hogy egymás iránti jóakaratban milyen nagyok a hiányok. S mindez új Csáth Gézákat szülhet. Még ma is.

Valamilyen szempontból — szilárdan hiszem — mégis megfelelt ez a bemutató, kellett nekem és kellett annak a négyszáz embernek, aki 1969. szeptember 11-én, Csáth Géza halálának fél évszázados évfordulóján megjelent az előadáson, de talán máris többet írtam minderről, mint amennyit megérdemel, hiszen a pálya útja mindig veszélyes aknamezőkön jár. Mégsem vethetem szó nélkül feledésbe azt a tulajdonképpeni ősbemutatót, amely nem a színészt kényszerítette fel a színpadra, hanem az egészséges embert, aki eljátszotta a beteget. Okulásul. Mint az önkéntes véradó. Egy kicsit azt is mondva, hogy „bolond és romlott néha ez a világ..."

Csáth Géza szobra mellett majdnem mindennap elmegyek. Keresem a tekintetét, bocsásson meg nekem, amiért oly csúnya célokra használtam fel mondatait, vallomásait, de egyben sajnálom is, hogy a kritikai észrevételek még ma sem derítették ki, kinek és minek az érdekében szolgáltam akkor a Szabadkai Népszínház Kamaratermének színpadán.

Talán csak önmagamat biztattam? Nem tudom. Azt azonban igen, hogy ilyen alkalom egy színészi pálya során ritkán adódik, s rendszerint nem ismétlődik meg.

KOLOZSI TIBOR

VÁLTOZATOK KÉT DÁTUM KÖRÜL

Egy író alkotói egyéniségének méltatásában nyilván másodrendű fontosságú adat az, hogy mikor született és mikor halt meg, de éppen az író iránti megbecsülés azért megköveteli, hogy ha egyáltalán megemlítjük ezeket a dátumokat, igyekezzünk pontosak lenni ebben a tekintetben is, akárcsak az irodalmi hagyaték becsületes felmérésében. Csáth Géza azonban, úgy látszik, azok közé a kevesek közé tartozik, akiknek életrajzi adatai semmiképpen sem állnak össze a valóságnak megfelelő, egységes egésszé, mert a változatok sokasága mutatkozik meg születésének és halálának dátuma körül. Az irodalmi lexikonok és más irodalmi művek hosszú sorában szinte nem is lehet egyetlen olyan adatot sem találni, amely a születés és halál időpontját tekintve is tökéletesen megfelelne a valóságnak.

A 7 Nap 1968. február 9-i számában Dér Zoltán (d) jelzéssel egy kis cikket adott közre *Elkésett évforduló* címmel, s ebben örömét fejezve ki afelett, hogy a budapesti televízió képernyőjén is megelevenedtek Csáth legismertebb színdarabjának, *A Janikának* az alakjai, ugyanakkor sajnálattal állapítja meg, hogy „a Magyar Televízió kereken egy évvel később emlékezett meg Csáth Géza nyolcvanadik születésnapjáról, mint amikor volt. Ugyanis írónk 1887., nem pedig 1888. február 13-án született, amint az a Könyvtájékoztató legújabb számában is olvasható, s amint azt föltételezhetően a televízió szerkesztői is tudják."

Dér Zoltán mindjárt a magyarázatot is megadja ennek az évfordulónak a késedelmére. A *Magyar Irodalmi Lexikon* ugyanis szintén úgy tünteti fel, hogy Csáth Géza 1888. február 13-án született, s tekintve, hogy ez a kiadvány annyira nagy tekintélyű, hogy közölt adataira bátran támaszkodik nemcsak a nagyközönség, de még az irodalomtörténészek is, nyilván érthető, hogy tévedése nyomán tévedett a Magyar Televízió is. Ezenkívül azonban meg kell itt említenem azt is, hogy a *Magyar Irodalmi Lexikon* nemcsak a születés, hanem az elhalálozás dátumában is tévedett — ha nem is az évet, de a napot illetően, ugyanis adatai szerint Csáth Géza 1919. szeptember 29-én halt meg. Ebből a két dátumból nyomban kiderül, hogy a *Magyar Irodalmi Lexikon* viszont dr. Gulyás Pál *Magyar írók élete és munkái* című 1942-ben megjelent IV. kötetéből vette téves adatait. Dr. Gulyás Pál ugyanis, aki Brenner József néven tartja számon Csáth Gézát, azt írja, hogy 1888. február 13-án született, és 1919. szeptember 29-én halt meg, mégpedig Baján. A *Magyar Irodalmi Lexikon* szerkesztői ugyan ezt a Baját kijavították olyanképpen, hogy Csáth „Szabadka közelében" halt meg, a téves dátum azonban megmaradt.

Ez a két téves dátum végigvonul aztán szinte az egész magyar irodalmi ismerettárban, más tévedésekkel is tarkítva, s ezekről feltétlenül még bővebben is kell szólni. Előzőleg azonban hadd említsem meg, hogy dr. Gulyás Pál, aki a legrészletesebben foglalkozik minden más hasonló kiadvány közül Csáth Gézával, e mellett elkövetett más tévedést is. Azt írja ugyanis, hogy Csáth Géza édesapját dr. Brenner Dezsőnek hívták, azaz egyszerűen felcserélte édesapja és öccse nevét, akit viszont Józsefnek nevez Dezső helyett. A tévedést már csak azért is ki kell igazítani, mert Brenner Dezső gyógyszerész, Csáth Géza öccse szintén szerepelt a magyar irodalomban, ugyanis Jász Dezső néven írt nemcsak a helyi lapokban, de még a Nyugatban is.

Ami pedig Csáth Géza halálának helyét illeti, maga dr. Gulyás Pál is ellentmond önmagának, mert amellett, hogy először Baját említi, a továbbiak-

ban azt írja, hogy Csáth Géza megszökött a kórházból, „s Bpnek indult, hogy fölvétesse magát a Moravcsik-klinikába. A demarkációs vonalnál a szerb határőrök feltartóztatták, és vissza akarták vinni Szabadkára. Ekkor a nála levő méreggel megmérgezte magát s néhány óra múlva kiszenvedett". Tehát dr. Gulyás szerint is: nem Baján, hanem a demarkációs vonalnál.

Dr. Gulyás Pálnak ezek a dátumokat illető tévedései kihatottak a később megjelent művekre. Az 1967-ben megjelent *Magyar Életrajzi Lexikon* ugyan már helyesen tünteti fel a születési dátumot, de a halál időpontját továbbra is szeptember 29-ében jelöli meg. Juhász Gyula *Örökség* című, válogatott prózai írásokat tartalmazó gyűjteményében, amely 1958-ban jelent meg a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában, a II. kötet végén, a 280. oldalon a *Szavak és nevek magyarázata* című életrajzi jegyzetekben szintén a helyes születési év szerepel, viszont a halál évét 1918-ban tünteti fel a könyv. A Magvető 1962-ben kiadott, *Juhász Gyula* című, s a nagy költőről szóló írásokat tartalmazó könyvében ugyanezek az adatok szerepelnek, hiszen nyilván az előbbiből vették át őket. A *Szárnyatlan madár* című antológiában viszont, amely 1976-ban jelent meg a Kozmosz Könyvek sorozatában, és a XX. század magyar prózairodalmából ad válogatást, s mint ilyen, a legfrissebb antológia, amelyben Csáth Géza is szerepel, az életrajzi adatok felsorolásában az elhalálozás éve helyes, a születés éve pedig a *Magyar Irodalmi Lexikon*hoz hasonlóan: 1888. A Gondolat kiadásában ugyancsak a múlt évben megjelent *Világirodalmi Kisenciklopédia* a 249. oldalon szintén a dr. Gulyástól átvett dátumokat tünteti fel. Hasonlóképpen Lukáts Jánosnak a Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei sorozatában 1973-ban megjelent *A magyar irodalom története* című bibliográfiája 1888-at tünteti fel Csáth Géza születése éveként. Érdekes viszont, hogy ugyanennek az intézetnek egy másik kiadványa, Botka Ferenc *A magyar irodalom első kiadásai* című műve már helyesen 1887. február 13-ában jelöli meg Csáth születésének napját, de az elhalálozás dátuma itt is pontatlan, mert 1919. szeptember 11-e helyett 29-ét ír. Az 1925-ben megjelent *Világlexikon* 1918-at jelöli meg halála éveként, és ugyanígy a *Révai Kis Lexikon* 1936-ban kiadott kötete, valamint az *Új Idők Lexikona* is 1937-ben megjelent V—VI. kötetében. Foglalkozott röviden Csáth Gézával Újfalussy József *Bartók Béla* című könyvében is (Gondolat, 1976. — 3., javított kiadás), amikor *A fából faragott királyfi* első előadásáról szólván megemlíti, hogy a századforduló három nagy zeneesztétája, „Csáth Géza, Kovács Sándor és Zágon Géza Vilmos ez idő tájt haltak meg, tragikus módon mindhárman, 1918-ban." Ez a tévedés szintén megmagyarázható, ugyanis így szerepel — Csáth Gézára vonatkozóan is — az 1965-ben megjelent *Zenei Lexikon* első kötetében is. Még nagyobbat tévedett Várkonyi Nándor, amikor 1942-ben kiadott, *Az újabb magyar irodalom (1880—1940)* című művében azt írja, hogy Csáth Géza Szabadkán halt meg — 1922-ben. És — nyilván Várkonyi alapján — hasonlóképpen 1922-t tüntet fel Csáth halálának éveként a *Vihar előtt* című elbeszélésgyűjtemény is az 1900-as évekből, amelyet Geréb László állított össze, és a Szépirodalmi Könyvkiadó adott ki 1956-ban.

A vajdasági irodalomtörténészek persze szintén nem menekülhettek ezek elől a tévedések elől. Dr. Bori Imre például *Az irodalom élete* című tankönyvének még második, átdolgozott kiadásában is azt közli a gimnázium III. osztályának tanulóival, hogy Csáth Géza 1888-ban született. *Irodalmi hagyományaink* című művének szintén még 1973-ban megjelent második, javított kiadása is természetesen ezt az évet tünteti fel, és csak az 1975-ben megjelent *Irodalmunk évszázadai*ban válik pontossá az évszámmegjelölés. Dér (Dévavári) Zoltán az Életjel Miniatűrök sorozatában 1969-ben megjelent *Az árny zarándoka* című Csáth-füzetében ugyan az élerajzi adatok kronológikus felsorolásában azt írja, hogy Csáth Géza 1887. február 13-án született Szabadkán mint dr. Brenner József ügyvéd és Decsy Etelka első gyermeke, viszont a Matica srpska kiadásában 1972-ben megjelent *Leksikon pisaca Jugoslavije* című műben ő maga is ellentmond magának a dátumot illetően, ugyanis ezúttal 1887. február 14-ében jelöli meg Csáth születésének napját. A halálozás dátuma azonban mindkét helyen pontos: 1919. szeptember 11. Terheli azonban ebben a szerbhorvát nyelvű lexikonban egy másik tévedés, ugyanis azt írta, hogy Bernardin de Saint Pierre *Az indiai kunyhó* című könyvét, amely kéziratban maradt fenn, Csáth Géza ültette át magyar nyelvre, holott a fordítást Csáth Géza édesapja készítette. Dévavárit az tévesztette meg, hogy

Csáth Gézának és édesapjának egyaránt dr. Brenner József volt a neve, s ez a név szerepel az említett fordításon is.

E sajnálatos tévedések ismertetése után azonban minden bizonnyal rá kell térnem a valódinak mondott dátumok helyességének igazolására is. Mindjárt az elején meg kell jegyeznem, hogy a Dévavári által említett két nap: egyrészt február 13, másrészt február 14-e újabb bonyodalmat jelent a születési dátum megállapításában. A dátum esetében ugyanis ellentmondásba került egymással maga Csáth Géza, azaz dr. Brenner József és tulajdon anyakönyvi kivonata, valamint iskolai iratai is. Kezemben volt az író születési anyakönyvi kivonata, amelyet a szabadkai Szent Teréz plébánián adtak ki. Ennek az anyakönyvi kivonatnak a száma 233, s e fontos okmányban az áll, hogy a születés dátuma 1887. február 14, a keresztelés napja pedig február 15. Az újszülött neve: Josephus Stephanus Isabella, a szülők neve pedig Josephus Brenner és Adelhaides Decsy.

E szerint tehát tévesek volnának a legutóbb már helyesnek elismert adatok is, amelyek szerint Csáth Géza 1887. február 13-án született. És ezt látszanak igazolni Csáth fennmaradt iskolai bizonyítványai is, amelyeken — egy kivételével — rendre 1887. február 14-e szerepel születési dátumként. Az egyedüli kivétel nyilván egyszerű elírás, mert ez 1887. április 14-ét tünteti fel Csáth születési napjának. Az érettségi bizonyítványon is a február 14-i dátum áll, és ugyanez szerepel abban az 1904—5. tanévből fennmaradt leckekönyvben is, amelyet minden jel szerint maga a fiatal Csáth, azaz Brenner József töltött ki. Igen ám, de az ellentmondást magának Csáthnak a feljegyzéseiben találjuk meg. Ugyanis ő maga írja — nem is egy helyen —, hogy február 13-án van a születésnapja. Ennek az ellentmondásnak valószínűleg az lehet a magyarázata, hogy a kis Brenner József ugyan február 13-án született, de a plébánián nem ezt a napot, hanem a bejelentés napját jegyezték be születésének napjaként. Ha pedig már az anyakönyvi kivonatban ez a nap szerepel, akkor nyilvánvalóan nem szerepelhetett más az iskolai bizonyítványokban és a leckekönyvben sem, még akkor sem, ha a kis Brenner József nem ezen a napon, hanem 13-án ünnepelte születésnapját. De hát magának az érintettnek mégiscsak jobban kell hinnünk, mint az anyakönyv holt papirjának.

Ezzel tehát megnyugtatóan igazolhattuk Csáth Géza, azaz Brenner József születésének dátumát. De hátra van még halálának pontos napja, aminek a tekintetében különösen erős ellentét mutatkozik a valóság és a lexikoni adatok között. Erre vonatkozóan a régi szabadkai lapokból kaphatunk megnyugtató választ. A Magyar Újság, azaz dr. Braun Henrik egykori Bácskai Hírlapja, amely 1919-ben címet változtatott egy időre, 1919. szeptember 13-i számában ugyanis hitelt érdemlően számol be a jeles író haláláról *Csáth Géza megmérgezte magát* címmel. Minden bizonnyal érdemes szó szerint idézni az egykori újsághírt, mert új adatokat is találunk benne! Tehát:

„Ma déli féltizenkét órakor egy parasztszekér állott meg a Nemzeti Kaszinó előtt: a kocsiról szuronyos katonák szálltak le, felsiettek a térparancsnokságra és jelentették, hogy egy holttestet hoztak a demarkációs vonalról.

A halott ifj. dr. Brenner József, írói néven Csáth Géza, aki hat héttel ezelőtt megőrült, és agyonlőtte a feleségét, és ugyanakkor ötféle méreggel megmérgezte magát, de valami különös véletlen folytán megmentették az életét és a bajai kórház elmeosztályán helyezték el.

Dr. Brenner József, a jónevű elmegyógyász a kórházból megszökött és Budapestre igyekezett. Kelebián akarta átlépni a demarkációs vonalat, de a katonaság elfogta az őrült embert, aki azt kérte a katonáktól, hogy lőjék agyon. De mikor erre nem voltak hajlandók, mérget vett be. Az öngyilkossági kísérlet után még élt pár óráig, azután meghalt és behozták Szabadkára egy parasztszekéren. A holttestet paréjjal és fűvel volt letakarva."

A hír szeptember 13-án jelent meg a Magyar Újságban, 12-i keltezéssel, tehát Csáth Géza holttestét 12-én szállították be Szabadkára, és 13-án, szombati napon már el is temették. Ez az újsághír nyilvánvalóan tanúsítja, hogy Csáth Géza nem szeptember 29-én halt meg, hanem 11-én. S ezek után már nem is marad más hátra számunkra, csupán az, hogy nyomatékosan leszögezzük a helyes életrajzi adatokat, megszüntetve ezzel a sok-sok változatot:

Csáth Géza, családi nevén dr. Brenner József, Szabadkán született 1887. február 13-án, és meghalt Szabadka közelében, a demarkációs vonalnál 1919. szeptember 11-én.

SZEMELVÉNYEK AZ EGYKORÚ CSÁTH-IRODALOMBÓL

A VARÁZSLÓ KERTJE

Kedves kis novellás könyv, amelyben hétköznap és ünnepnap, valóság és mesehangulat halk muzsikával folynak egymásba. (...) De valódi lényét Csáth Géza egy sor különleges novellában juttatja kifejezésre, különösképpen valamennyiben első személyben, valamennyiben lírai melankóliától áthatva. (...) Néha egy álom, mint a csodálatos, könnyekig megható *Találkoztam anyámmal* című írásban, néha egy agyrém vagy patologikus jelenség képezi Csáth novelláinak alapját. Sok szó esik zenéről és lányokról is, nyári éjszakákról és halálról, amely mindenféle jelképben megjelenik, és más szép és szomorú dolgokról. És ami mindezt különösen érdekessé teszi: Csáth különleges tehetsége, hogy a beteges és még a visszatetsző dolgokat is költészetté varázsolja. *A varázsló kertje* egy szenzibilis tehetség elsőszülött alkotása. A könyv sokak számára livre de chevet lesz: az ember azért teszi le a kezéből, hogy azután még sokszor elővegye.

[Mohácsi Jenő] E. M-i.: *A varázsló kertje.* (*Der Garten des Zauberers.*) Pester Lloyd Morgenblatt, 1908. május 10.

Viharos reggeleken születnek ily erős könyvek. Csáth Géza kötete fiatal könyv. Nemcsak azért, mert első, és írójuk merész kézzel markol bele a harmatos hangulatokba, hanem mert a fiatalságról szól, az író fiatalságáról, aki — mondjuk ki mindjárt — mindig többre becsüli a testtelen lírát a testes elbeszélésnél. A fiatalság: igen, ez a szó zene. Csáth Géza is körülbelül zenét ír róla, vidám, könnyű, andalgó elégiát. Lassanként elmarad mögöttünk minden, emlékeinkre óriás árnyak tűznek fantasztikus gyászbokrétát, és a gyerekkor, a család oly különössé, fájóvá és érthetetlenné válik, hogy csak visszaálmodni tudjuk néha, s csak egy misztikus szertartást látunk bennök. Ezt olvasom ki Csáth Géza könyvéből. Halott anyánk, aki egykor fiatal volt, és álomban, kék levegőben, gyöngyvirágkoszorúban mosolyog reánk, a szombat este kenetes és zsolozsmás hangulata, a varázsló titokzatosan elmélyített alakja, mind erről a fiatalságról beszél, amely az évek mérföldtávolságán ködlik felénk. Egykor valóság, ma azonban mese. Mese és költészet. Finom idegekhez szóló, majdnem idegbeteg történet. Az eredeti mesehangulatok között néha ott bujkál az orosz realizmus hatása is, a visszaemlékezések titokzatos lírájává finomított és idillé lágyított szépségei mellett akadnak csinált — jól csinált — Andrejev Leonid-hangulatok és egypár rózsaszínű erotikus merész kiruccanás is. Az igazi elbeszélés csak itt-ott hömpölyög széles folyamatossággal, a történeteken rendesen a zene uralkodik. Az emberek mindig felemásak: árnyból és húsból vannak gyúrva. Vagy a fejök, vagy a szívök, vagy a lábuk köd: ködemberek. Ezeket a ködembereket az író azonban öntudatosan halvány lírai messzeségekbe mossa el. Egy álmodó, aki behunyt szemmel nézi az életet. De látja.

[Kosztolányi Dezső]: *A varázsló kertje.* A Hét, 1908, május 17.

... nem volna jó, ha Csáth Géza egyes bírálóinak szertelen dicséretét túl komolyan venné. Sokkal tehetségesebb ember, mintsemhogy néhány év múlva maga ne látná legjobban annak fogyatékosságát, amit ma modernnek és művészinek vél. Abszolút értelmetlenséget nem lehet mindig finom hangulatnak nevezni és a szavak rendeltetése nemcsak az, hogy szépen illeszkedjenek össze, hanem mondaniok is kell valamit. Vannak a kötetben igen szép értékes írások, de vannak keresett, erőltetett és zagyva munkák is. Amennyire jó

A tor vagy *A kályha*, annyira kellemetlen a *Mesék, amelyek rosszul végződnek*. (...) Azért Csáth Gézát komoly talentumnak tartjuk, akinek csak attól kell óvakodni, nehogy hamis útra tévedjen.

[Farkas Pál] (-s -l): *A varázsló kertje*. Új Idők, 1908. május 17.

Érdeklődéssel nézzük a legfiatalabb írók törekvéseit; abban az általános forrongásban, melyen egész szellemi életünk keresztülmegy, az ő munkáikban keressük a fejlődés irányát, mely felé haladunk, s keressük azokat az elemeket, melyekkel kultúránkat gazdagítani akarják. S azok között a fiatalok között, akiket eddig megismertünk, Csáth Géza, kinek most jelent meg egy kötet novellája *A varázsló kertje* címmel, erős legénynek ígérkezik. Mondjuk: ígérkezik, mert még nem kész. Világfelfogása még forr, csak körvonalai vehetők ki tisztán, azok az egyéni diszpozíciók, melyeket valamennyien magunkkal hozunk későbbi szellemi kifejlődésünk sarkpontjaiul. Az eszközei, melyekkel kifejezi magát, szintén nem készek s nem biztosak: a stilje egyenetlen, néha pongyola és erőtlen, néha meglepően biztos és egyéni komponáló módja egyik-másik novellában az érett, öntudatos íróra vall, másokban megint egészen kezdetleges. Ez az egyenetlenség annak a jele, hogy van benne valami, — a jó bor erősebben forr, mint a csiger. Nem szeretjük azokat az írókat, akik már 20 éves korukban a rutin teljes fegyverzetével lépnek elénk; könnyű annak megtanulni az írás megtanulható részeit, aki nem önmagától alakítja ki azt, amit s ahogy írni fog. Egyes dolgokat Csáth Géza máris bravúrosan csinál meg, pl. a bajba esett parasztlányt (néhány szóval, egy disznótor igen elevenen megrajzolt keretében), a katonát, aki tudva, hogy nemsokára meg kell halnia, emléket akar emelni magának minnél több szép leány szívében, s akinek alakjában igen szépen érvényesül az író hajlama a groteszk, a fantasztikus iránt. Szinte különösen hat, bár lélektanilag nem érthetetlen, hogy Csáth Gézának két legkedvesebb motívuma a családi élet egyszerű, meleg humora s a groteszk fantasztikum. Fiatal ember, még közel áll nemcsak fizikailag, hanem lelkileg is a gyermekkorhoz, s az élet még nem tömte meg annyira az agyát realitásaival, hogy elvessze érzékét a mesés dolgok érdekessége iránt. Hogy igazán humorosan tudjon megoldani egyes témákat, melyek humoros megoldást rejtenek magukban, arra persze még nem higgadt le eléggé; ma még csak fejledező csíráit látjuk nála. Csáth Gézában erős intelligencia lakik, s ezt máris jelentékeny ismeretanyag támogatja, amely néha kelleténél jobban előtérbe nyomakodik ugyan, egyes dolgokban azonban, pl. egy őrült fiatalember lelki képének rajzában, arra mutat, hogy egykor jelentékeny színvonalú alkotás eleme lehet.

A varázsló kertje. Vasárnapi Újság, 1908. május 17.

(...) Élénk és színesen tud elbeszélni Csáth Géza. Azok közé az írók közé tartozik, akik a szüzsé előadásában nem pusztán arra ügyelnek, hogy a tényt logikusan előadják; nemcsak az észnek írunk, hanem az összes érzékeknek. Újabban az írásművészetnek ez az iránya és bizony egy új Laokoont kellene írni valamelyik rávaló esztétikusnak. Csáth történeteiben tehát nem csupán kijelentések, kérdések, ellentétek és következtetések vannak, amelyek elvont érzékelésre bírnák az olvasót; ha leír egy kertet, érezzük a virágillatot, látjuk a virágok színét, halljuk a szellő bujkálását. (...)

Az életnek az ábrándokba mosódó horizontján innét, halad egy szép sétaút; ezen sétál Csáth Géza és elérvén a tájat, meggondolkozik: melyik hát a valódi élet: a gyermeké-e, vagy a felnőtté? Melyik részben kapcsolódnak, hullanak, simulnak és fogódzkodnak be inkább a szívükbe azok a nagy rejtelmek, vonatkozások, közvetítések, melyek túlesnek a napi élet körén, de amelyek hozzátartoznak a Nagy Élethez, melyet egészében amúgy sem ösmerünk? A Nagy Életből a megöregedett vén filozófus *tud*-e többet, vagy a gyermek *rejt*-e többet? (...)

Szabadkáról jött egy költő és most jön egy író. Ezek az urak azon kevesek közé tartoznak, akik cselekvő részt vesznek egy nagy, egy igazi magyar irodalom megteremtésében, és nem adok neki tíz évet, hogy a ma még for-

galomban levő nevek eltűnnek és Csáth nevét nagyon, de nagyon fogják majd ismerni.

Kanizsai Ferenc: *Csáth könyvéről.* Bácskai Hírlap, 1908. május 24.

Erős, szomorú fiú a Csáth Géza elbeszélésírása. Az erőn nem nyers erőt értek, kitűnően ki vagyon az iskolázva, és a szomorúsággal nem azt mondom, hogy elszontyolodott ábrázatú, hanem inkább azt, hogy valamelyes komorság, elkomolyodás ül ki ezeknek a novelláknak az arcán. És azt a minősítést használtam, hogy fiú, mivel még nem jutott odáig, hogy egész fegyverzetbe tudjon belebújni. (...)

Csáth Géza forrongó vérű novellista. Nem érhetet el még a megállapodáshoz és helyenként kiüt az írásból az ouvrier jele, de avatott író. Hogy nem beszél eléggé „folyamatosan"? Hát ne is tegye! Hanem csak rázzon bele minket tisztességes zökkenésekkel az ő kavargóan gondolkodó állapotaiba.

Pártos Bence: *A varázsló kertje.* Szeged és Vidéke, 1908. május 24.

Az ember fölfelé kapaszkodik az életévek hágcsóján, cseperedik, növekszik, elkerül hazulról és már nem hallja a dajkameséket és a vasorrú bába, a hófehérke, a hamupipőke áttáncolnak a kis fejecskékbe, amelyek még nem gondolnak kifelé, az életre. A mesék mézeskalácsbábja, amint nyílik a szemük, a lábuknak az élet süllyesztőjébe, a mesék órája lejárt és a lelkünk benépesül új fantomokkal. A régi meséknek vége, semmi közünk a múlthoz, és ha néha elénk torlódnak, elmosódó fényükkel pillanatig szemünk előtt vibrálnak az emlékek, mint a délibáb, elmerengünk rajta és szomorúak vagyunk. *A varázsló kertje* másnak virít, számunkra legföljebb új mesék teremnek. Ez az egyik novella. Ezenkívül még 20 novella van a Csáth Géza kötetében. Mindegyik ilyen finom, csöndes, szomorú, életerős írás. A lélek legbelsején bujkáló érzéseket, szomorúságokat hozzák elénk, egyszerűen és megrázóan, mindvégig művészien. Szép, biztató kvalitások vannak a Csáth Géza könyvében, és ha fekete csöndről és egyéb, már régen elkoptatott színű hangulatokról beszél is helyenként, el kell ismernünk, hogy a könyv értékes, az írója őszinte és komoly. Megbecsüli a tollat.

[Pogány József] (p): *A varázsló kertje.* Népszava, 1908. május 31.

A varázsló kertje, ez a titokzatos világ, telis-tele van olyan csodanövényekkel, aminőket csak kiváltságos földi halandó láthat és az elátkozott, bujaillatos paradicsomba, aki virágot tépni megy, meg kell sebeznie a lelkét. Mégis, homályos éjszakában virrasztó boldogtalanoknak megjelenik a varázsló, kibontja cifra, csillagos lepedőjét és színes, eleven történeteket ráz ki belőle. Csak káprázat az egész, végül, egy bágyadt napon a varázsló is meghal, ámde a meséi itt maradnak és jön új mágus, aki tovább folytatja azokat. Csáth Géza is járt a bűbájos kertben és kihozta annak egynéhány igazán szép, szívhez szóló legendáját. Fiatal lelkesedése művészettel meg tudással lehiggadva lángol abban a huszonegy történetben, amit könyvébe gyűjtött. Jellemző készsége és finom stílusa meglep bennünket, s arra késztet, hogy bízzunk Csáth Gézában és még sokat várjunk tőle. (...)

[Fehér Árpád] (-ér.): *A varázsló kertje.* A Polgár, 1908. június 27.

(...). Ebben a kötetben az ő összetett egyéniségének sok komponense fellelhető. Nem akarjuk ugyanis azt mondani, hogy Csáth individualitása egymással ellenkező alkotókból szövődik össze, amilyen például a naturalizmus és a szimbolizmus. Mert Csáth naturalista és szimbolista egy személyben, csakhogy az ő naturalizmusának, meg a szimbolikus voltának megvan a maga sajátságos timbre-je, amelyet ezzel a szóval jellemezhetünk: Csáth. Vizsgáljuk, mit fejez ki ez a sajátosság.

Ha a novelláit a poétika szabályai szerint kellene beskatulyáznom, nem az epikához, de a lírához sorolnám őket. Csáth lirikus novellista. Akárhányszor kiérzem a soraiból a nagy szubjektivitást, ami az egyik jellemzője. Az egyéniségének másik sajátossága a stílusa. Még a *Tor zolai* realisztikumán is átérzik az ő álmodozó finom lelke. A *Marie Grubbe* szerzője emlékeztető finomsága, amely modorossággá sohasem lesz. Csak a felhőkbe mélázása, az életben való álmodozó járása juttatja az eszünkbe a *Niels Lyhne, Marie Grubber, Frau Fönus* szerzőjét, a *Müsiggang* (nincs erre magyar szó) csendes szavú költőjét. Csáthban azonban van, ami őt tőle elválasztja. Ez a muzikalitása. Minden sora, az élet minden jelensége muzsikává lesz benne és akárhányszor olyan a szava, mint a hegedűk és a hárfák alig hallható zenéje. (...)

Fodor Gyula: *Csáth Géza.* Független Magyarország, 1908. szeptember 26.

[...] Minden témája egy és ugyanazon hangulaton keresztül jut kifejezésre, szinte átitatva attól; s minden színe, minden finomsága, a vígságoknak és a szomorúságoknak az az enyhe félig elmondottsága benne rejtőzik, mint palotában, amelynek kincseihez, hogy kincsek legyenek, szükséges a szobáknak fényt és sötétséget egybeszelídítő öble, a titokzatos folyosók útvesztője s a bennük pihenő sajátságos illatú levegő. Ez a bűvös hangulat talán a mesék hangulatához áll legközelebb, de ha a belőle kimosolygó naivságokat végiggondoljuk, rájövünk, hogy csak látszólagos naivságok, amelyek alatt biztos és tiszta öntudat lappang. (...)

Egy költő csudálatosan tiszta lírája csendül fel s a megpendített finom hangok halkan továbbrezegnek a mi lelkünkben. Csáth Géza a legfinomabb a legtisztább lírikusok közül való s véletlenség, hogy nem rímsorokból suhan felénk minden szavát körülölelő, megejtő hangulata. A temperamentuma, a gondolkodása, az érzései mind lírai költőre vallanak, a mélységbe és a magosságba egyformán elnézőre. A könyvéből pedig nem embereket és őket jellemző eseményeket kapunk, nem jellemeket, nem egyéneket vagy típusokat, hanem őt magát, az ő lelkéből eredő vagy legalábbis a lelkéhez áthasonított eseményeket: lírát, rendkívüli hangulatoktól duzzadó és a lelkünkön finoman végigrezdülő lírát.

Hegedűs Gyula: *A varázsló kertje.* Nyugat, 1909. február 16.

PUCCINI

Szürke fedél tart össze néhány színesen szép lapot Csáth Géza finom írásából. Pucciniről írt, úgy, ahogyan Puccini komponált. Nem akarjuk, hogy ez a pár sor visszhangja legyen a szavának. Csak a kiáltó szavaknak van visszhangjuk. A Csáth finom poézisét magába issza a lelkünk. A modern, differenciálódott lélek összetett műélvezetet kíván, írja Csáth. Ezt a komplex élvezetet ebben az írásban is megtaláljuk. A felülről látó, nyugati szavú bevezetése új és új nézőpontokat jelöl meg. Igy is lehet nézni a muzsikát? — ezt a kérdést fejezi ki a szemünk. Azután megszólal az okos pszichofiziológus, a minden rejtőző finomságot, szépséget megérző Csáth Géza kifejez nyelvével. Nincs a beszédében egy szó sem, amely nem illenék bele. Amikor világos értelemmel beszél Puccini partitúráiról, hangja itt sem nagyképű, tudákos, „zenekritikusi". Az írás modorában olyan, mint egy veszélyes, elsimuló, gyűrűző hullámokban ringó mélység. A lelkünknek új szenzációkat jelent minden mondategymásutánja. Mindegyik által új színek, új impresszziók merülnek fel bennünk, foglalkoztatják a testünket, lelkünket, és amikor elérték a hatásukat, gyorsan elsimulnak. Azt szeretnők mondani: zenei kompozíciója van az írásának. Az is meglátszik rajta, hogy gerinces, okos véle-

ményt akart mondani. Ez is sikerült. (...) Irását nemcsak azok olvassák szívesen, akik muzsikáról szólván szép, színes beszédre vágynak, de azok is, akiknek főképpen értelmes, sokat tudó, hozzáértő kritika a kívánságuk. A ma zeneirodalmában finom, művészethez illő írást jelent ez a kis füzet.

[Fodor Gyula] f. gy.: *Puccini.* Független Magyarország, 1908. december 6.

Igen értékes és mélyrehatóan megfigyelésekkel tele kis füzetet adott ki Csáth Géza jeles kollégánk a mai zeneszerzők legnépszerűbbikéről, Pucciniről. A füzetet kevésbé képzett zenészek is élvezettel és haszonnal olvashatják, mert Csáth Géza nem esett abba a hibába, ami zenekritikusainknál és zeneesztétikusainknál általános, tudniillik nem gondolja azt, hogy az egész világ zenetudósokból áll, s nem rakja tele munkáját laikusok előtt teljesen érthetetlen műszavakkal és szakkifejezésekkel, hanem alapos képét rajzolván meg munkája első részében a Wagner óta látszólagos fejlődésnek indult zenedrámának, így vezeti be olvasóit a Puccini zenéjébe, amely mintegy megfejtője a wagneri zene pszichológiai követelményeinek. Végigvezet aztán a Puccini muzsikáján, oly alapossággal és hozzáértéssel, hogy szinte fülünkbe cseng a zene is, anélkül, hogy beállana a Puccini-istenítők közé, de nem esik a másik végletbe sem, igen szépen találja el azt a helyet, ahova Puccinit állítani kell. (...)

(sz.): *Puccini.* Budapesti Napló, 1908. december 8.

Szerény szürke köntösben egy vékony kis füzet jelent meg a napokban, igénytelen egyszerűséggel helyet kérve magának a karácsonyi könyvpiac lármás sokadalmában. Csáth Géza földink és hírlapíró társunk legújabb zenei tanulmányáról van szó, amit szokatlan érdeklődéssel és méltánylással fogadott a magyar közönség és a magyar kritika, — annak dacára, hogy tényleg komoly, jó dolog és tényleg méltó az érdeklődésre. Mondom: *dacára* ennek. Mert ha nálunk nagynéha megjelenik valami írás, ami zenéről szól, akkor azt egyszerűen észre sem veszik, legfeljebb ha jó öreg Eötvös Károly bátyánk megereszt egy-egy jóízű megrovási kalandot holmi veszprémi zenetársaságokról. Az öreg tudniillik nem ért a dologhoz, írni azonban azt tud. Többi zenei szakírónk, az a kevés, viszont írni nem tud, csak muzsikálni. Olyanok is vannak, akik se a muzsikához nem értenek, sem pedig írni nem tudnak. És kik azok és hol vannak, akik értenek a zenéhez és írni is tudnak? Ezek az ama bizonyos „fehér holló"-nál fehérebb hollók. Ezek közé a nagyon kevesek közé, ezek közé a félkézen kényelmesen elszámlálhatók közé tartozik Csáth Géza.

Ő művelt és jóízlésű muzsikus, eredeti gondolatokkal és finom megérző képességgel, az írása pedig nekem és velem együtt sokaknak nagyon kedves, mindig érdekes és mindig előkelő magyar próza. Mostani tanulmányában Pucciniről, a nagy és kiválóan aktuális népszerűségű olasz operaszerzőről és az ő zenéjéről ír sok új és szubtilis megfigyelést. Látjuk, hogy rá — éppúgy, mint általában a „ma" emberére, laikust és műértőt egyaránt ideszámítva — igen nagy hatással volt ez a brutális, nagy darab olasz a maga természetes és magától értetődő zsenijével. Azt is látjuk azonban, hogy Csáth Géza, amint ennek a muzsikának hirtelen lenyűgöző és szinte a narkózishoz hasonlítható első hatása, benyomásai alól szabadult, azonnal föltette az öntudatos megfigyelés pápaszemét, és emögül tisztán látó és el nem káprázó szemmel és majdnem biztos objektivitással nézte, figyelte tovább ezt a fenomént. Én ugyan általában nem nagyon szeretem az úgynevezett „belemagyarázást" a muzsikába, amit majdnem minden fül és kedély másképp, más és más képzetek társaságában appercipiál, de Csáth Géza vizsgálódásai nem ilyen természetűek. Az ő analízisei sohasem erőszakosak, sohasem apodiktikus állítások, hanem csak finom érdekességű szubjektív igazságok, melyek bennünk sok reflexérzést, gondolatot termelnek. És ez kiváló érdemük.

Természetesen legjobban az fogja élvezni ezt a kis könyvet, aki ismeri a Puccini zenéjét, a *Toscát*, a *Manont*, a *Butterflyt* és a többieket. Aki azon-

ban tud és szeret gyönyörködni a szép, meleg stílusú prózában, az vegye meg ezt a füzetet akkor is, ha még sohasem is hallott Puccini-darabot. Fogadok, hogy mikor elolvasta, hamarosan módját ejti, hogy meghallja a *Pillangó kisasszonyt.* (...)

Ifj. Lányi Ernő: *Csáth Géza: Puccini.* Bácskai Hírlap, 1908. december 13.

Komoly megbecsüléssel, hozzáértéssel és szeretettel beszél hozzánk Csáth Géza Pucciniről. Úgy ír róla, ahogy egy komoly és nemes zenetörténetíró a tárgyával foglalkozik: tárgyilagosan és elfogulatlanul, de a történetírás fogalmával bennünk társuló szárazság és fontoskodó nagyképűség nélkül. Úgy látja Puccinit, ahogy száz év múlva fogják látni és úgy hallja, ahogy a mai ember hallani, megérteni és élvezni képes ezt a csodás olasz mestert. Csáth gyönyörködik az eléje meredő kottafejekből keletkező színes harmóniákban, különös ritmusokban, de magára cáfol azonnal, ha mint pszichológus — mély és tudatos pszichológus — a Puccini papiroson pontosan kiszámítható hatását észleli önmagán, a színházbeli szomszédján és a műveletlen emberen, meg a zenesmokkon. Az előadás módja gyönyörű, színes, eleven, érdekfeszítő. Az a pszichológus-zenész, amilyen Csáth Géza, az ideálja a zenetörténetírónak. Mert az ilyen művekből nemcsak a zenetörténetet ismeri meg az olvasó, hanem önmagát is. (...)

Puccini. A Család, 1908. december 16.

(...) Csáth Géza megértette, hogy mi érdekel bennünket Pucciniről, nem anekdotázik, hanem analizál. Megmutatja, hogy Puccini honnan indult ki, hol tart, mi az, ami érték a munkáiban. Legnépszerűbb operájának, a *Pillangó kisasszony*nak muzsikája valósággal megelevenedik, Csáth a betűk, a szavak erejével elénk parancsolja a zenekarból kicsendülő hangfutamokat. És minden futamnak megmagyarázza mineműségét és a darab cselekményével való összefüggését. Nem elégszik meg azonban a partitúra kibogozásával, egyik fontos problémája az is, hogy mit kap, mennyit fogad be a hallgató a zenéből. Ennek megállapításával körülbelül megállapította Csáth Puccini értékét is. A könyv mindvégig színesen és plasztikus nyelvezettel van megírva. Modern ember modern munkája. (...)

[Bálint Aladár] B—t.: *Puccini.* Népszava, 1908. december 23.

Alfred Kerr szavai jutottak eszünkbe, mikor végigolvastuk ezt a mattszürke füzetet. Hogy a produktív kritika mindig alkotás. Hogy a bírálat költészet. Hogy a bíráló költő. Csáth Géza esszéjét is mint szépirodalmi munkát élveztük, s nem egy lapnál az volt az impressziónk, hogy maga a szüzséje néha akár jelentéktelenné törpülhetett volna egyéni és vonzó fejtegetései mellett s még akkor is megmarad zenéből, esztétikából, megállapításaiból az, ami érdekes és értékes. Csáth Géza ellenben Pucciniről ír. Fiatal szívvel és érett aggyal. Egy cicerone fürge készségével mutatja be az olasz mestert, s szava ejtéséből kiérzik, hogy szereti. Egyszerűségét, rétegeződöttségét, rafináltságát, olaszos trükkjeit, d'annunzionizmusát pompásan ismeri. De öntudatosan bírálja. Nem kiáltgatja szüntelenül az impresszionista kritikus *quos egó*ját. Magán keresztül szűri át Puccini zenéjét, ámde mint igen öntudatos ember majdnem egy ortodox realista szemével figyeli magát is, mérlegre veti művészi megrezzenéseit, elbámulásait, visszatetszéseit és a zenét beállítja a realitások keretébe. A kis esszé nálunk körülbelül kezdete lenne a modern zeneesztétikának. Kuriózum. Az írnitudás bátor hevétől meleg, fiatalos és mégis komolyan elmélyedő munka. Izgat, de táplál is.

Puccini. Az Élet, 1909. március 7.

DÉLUTÁNI ÁLOM

Csáth Géza írását nagy, emberi őszinteség, ösztönös primitívség és éppen írói erejében, meglátó egyszerűségében rejtett naivság a leginkább jellemzi. Történetei egyszerűek, semmi kigondoltság, verejték, erőszakos gondolatok és emberfölötti rajzolt emberek. Csáth Géza a legemberibb dolgokat látja meg, a legcsendesebb szobasarokból a legmélyebbre látja a tragédiákat, amelyek a négy fal között könnytelen lejátszódnak és éppolyan nagyvonalúan, mély lelki lírával mondja el, mint ahogy az érezte, akivel megtörténtek. Ezért aztán legszebb novellái éppen azok, amelyek őróla magáról szólnak, a gyerekségéről, fiatalságáról, egy kávéházi rávirradásáról, vagy az álmairól és legtitkosabb ábrándjairól. Itt Csáth Géza tolla oly finoman és biztosan fog, hogy minden megfigyelése, gyónása, vallomása emberi dokumentum, az írói értékeknek annyira sűrített és leegyszerűsített lemérése, hogy minden sorával, mondatával, jelzőivel megállítja az olvasót és sok rejtett szépséget tálal fel neki. Csáth Géza már első novelláskötetével, *A varázsló kertjével*, Puccini-tanulmányával és zenekritikáival megmutatta, mennyire biztos kifejezője értékeknek, finomságoknak, szálló hangulatoknak és elsuhanó fájdalmaknak. Mindez mostani kötetében egymás mellé sorakozva, egyszerre gyönyörködtet. (...) Örömmel látott vendég lesz mindenütt, ahol szeretik a szépet és ahol gyönyörködni tudnak az igazán nagy elbeszélő szívünkhöz szóló szavában. (...)

[Miklós Jenő] (m. j.): *Csáth Géza: Délutáni álom.* Világ, 1911. május 14.

Csáth Géza, a fiatal gárda egyik sokat ígérő tagja, bokrétába kötötte terméseinek javát. Flórája változatos, illatozó, a figyelmet lekötő. Magában hordja annak ígéretét, hogy gazdájától a magyar irodalom igen értékes gyümölcsöket várhat még. Ebbe a gonddal összeállított kötetbe foglalt tizenhét novellája úgy hat, mint egy Balzac-antológia. Nem a témák vagy a feldolgozás hasonlóságára gondolunk, hanem arra, hogy Balzac a meglátás és kiformálás gazdag skáláján ment végig, míg végre rátalált az igazi vénájára. Csáth is próbálkozik. Aki analitikus szemmel olvassa végig ezt a tizenhét írását, világosan megállapíthatja, hogy azok a novellái a legerősebbek, legélvezetesebbek, amelyek az író fantasztikus világában játszódnak le. Csupa talentumos, élvezetes, minden ízében művészi munka ez. Ahol realista, verista akar lenni, ott gyengébb. (...)

(D. S.): *Csáth Géza: Délutáni álom.* Az Újság, 1911. május 16.

Csáth Géza azok közé a fiatal írók közé tartozik, akik először a Nyugatban jutottak szóhoz. Nem annyira szépirodalmi munkáinak sajátságosságával tűnt fel, mint inkább biztos ítéleteivel, helyes megérzéseivel és magas színvonalú stílusművészetével, amellyel zenei benyomásait kifejezte. Eddigi alkotómunkájának szerény, de mégis jelentős csúcspontját egy Pucciniről szóló kis tanulmány képezi. A tehetsége folytán indokolt várakozásokat a most megjelent kötet csak részben elégíti ki. (...) Az első noveletta, a kötet címadója, a *Délutáni álom* egy meglehetősen naiv beállítású fantasztikus történet, amelyben mindeféle keleti mesemotívumok és modern lírai momentumok egy tétován vibráló és csillámló valamivé állnak össze, amelyből helyenként halvány szimbolikus szándékok világlanak ki, de amelynek összbenyomása fatamorganaszerűen szétfolyó marad. A többi írás leginkább novellisztikus vázlat, amelyeknek nagyon különböző témái többé-kevésbé patologikus szférákból valók. Egy sem kielégítő, egy sem képez belsőleg zárt egészet, de mindegyikből látszik a szerző csodálatosan erős képessége, hogy magát a sötét tudatalatti ösztönökbe, az előrehaladott pszichózisok vízióiba beleélje, és hogy a különös, vétkes, ijesztő cselekedeteket az utolsó, magának az individuumnak a számára is ismeretlen, lelki gyökerekig vezesse vissza. Egyes vázlatokból (*Pista*) kimarad a patologikus elem, hogy egy kérdéses és prob-

lematikus, de mindenesetre meglepő pszichológiának adjon helyen. Azután gyermekkori élmények is vannak itt — jól és személyesen megírva, mint az egész könyv —, de túlságosan jelentéktelenek ahhoz, hogy a legintimebb baráti körön kívül is érdeklődést keltsenek. In toto: sokféleképpen elgondolkoztató, de sehol sem teljesen kielégítő könyve egy olyan tehetségnek, akitől érettebb alkotás méltán várható.

[Goth Ernő] G.: *Csáth Géza: Délutáni álom.* Pester Lloyd Morgenblatt, 1911. május 21.

Ama előkelő és szimpatikus íróművészek közül való, akiket sikerre és elismerésre predesztinál egy negatív kvalitás: hogy nincsen modoruk, nagyjában jellemző stílusuk sincsen és így öntudatuk, okosságuk, megfigyelésük objektív értékét, szóval a mondanivalóikat nem nyűgözi le a mindent egységesítő formának az a misztikuma, ami ösztönös és nagyon is szubjektív művészek írásában a legkonkrétebb és legkülírtabb mondanivalót vagy megfigyelést elvonttá és homályossá tompítja. Fejlődése, az az út, amelyen halad, egészen tiszta és világos. A fölösleges színeket és vonalakat mind nagyobb öntudattal söpri le íróasztaláról: — még itt-ott elágyítja kezét a haldokló és drága líra, mely többre becsüli a hasonlatot annál, amihez hasonlít — de aztán keményen összefogja megint a gyökeret és nem tér le az útról. Ez az út bizonyosan a legtökéletesebb írásművészet felé mutat: oda, ahol kifejezés és a kifejezni való, stílus és anyag egy és ugyanaz. (...)

Fölényes és elegáns író: s azokban a novelláiban, ahol e két tulajdonság túl van már a törekvés állapotán (mert öntudatos törekvés nevelte őket): — biztonsága és rutinja Maupassant-ra emlékeztet. Öntudata azonban még határozottabban nyomja el a líra beavatkozását, mint a francia mesternél, nagyon jól érzi, hogy a hatás legfőbb eszköze az a kegyetlenségig fokozott, gyilkos álobjektivitás, amely érzéketlenül bontja fel és mutatja be az élet legérzékenyebb szerveit. A szemléletnek és szemléltetésnek ez a módja ugyanis éppen ezért oly ingerlő és izgató, mert tudatosan hamis és leplezett: hiszen érző és érzékeny szívek szenvedését csak érző és érzékeny szív ismerheti. De a fölény éppen ebben rejlik: ridegnek mutatkozni, mint maga az élet és a sors: élet és sors képét ölteni fel s azoknak nevében szólni emberről és emberi nyomorúságról. Így megdöbbentően s az abszolót éreztetésével emelkedik ki a tragikum. Csáth Géza minden novelláján kívül van, dolgokat mutat be, melyekben nem akar szerepelni. Nem az övéi ezek az emberek és ezek az események és ezek a novellák: leírta őket és most másnak odaadja. Minden novelláját valakinek ajánlotta, mindegyiket másnak. Nekik írta. Mindig tudta, hogy mit akar: Moravcsik professzorra gondolt, míg írt, vagy Osvát Ernőre, vagy egy régi dadára. Megvolt a probléma és ő tudta, melyik megoldás a legalkalmasabb és melyik módszere a megoldásnak. Ha kritikát akarnánk mondani erről a kötetről s nemcsak jellemezni s éreztetni jellegét, minden novellával külön és másképp kellene foglalkozni. E jó vérű, jól nevelt és úri írásmód hajlékonyan alkalmazkodik a témához, melyet egy erőteljes és kultiválit intelligencia fölvetett. E témákról kellene beszélni és dicsérni az írót, aki a lehető legjobb és legelőkelőbb formában érezteti a téma fontosságát.

*

És egészen külön kellene beszélni azokról a novelláiról, melyekben gyerekekkel foglalkozik. A Molnár Ferenc csodálatos ösztöne, mellyel a gyereklelket é r z i, nála tudományos kutatásokkal igazolt, pszichopatológiai megismerés: ez festi alá és foglalja össze megfigyeléseit. A megfigyelő egybegyűjti az impressziókat és az idegorvos jelentőséget ad nekik és kiválogatja azokat, melyek á l t a l á n o s a n jellemzők. Mindenütt ott van a szexualitás vörös vonala, e jellemzések spektrál-képletében: Freudre gondolunk és ismét Freudnek egy tétele aggaszt s ez az idegorvosnak szól: hogy a tudattá fejlett ösztön erejéből veszít s nem ér fel alkotóerő dolgában amazzal.

Karinthy Frigyes: *Csáth Géza: Délutáni álom.* Nyugat, 1911. június 1.

Csáth Géza már első könyvében is, mely mintegy két év előtt jelent meg, feltűnt ritka biztos, energikus ábrázolóképességével, a jellemző vonások iránti élénk érzékével és előadásának fölényességével. Új könyvében, melynek *Délutáni álom* a címe, ezek a tulajdonságok még erősebben, teljes kifejlődésükben nyilatkoznak. A tizenkét novella mindegyikében az író mindig biztos a dolgában, a kifejezés eszközei mindig rendelkezésére állanak, mindig fölötte marad tárgyainak, anyagának és mindig éppen annyit és úgy mond el róla, amennyit s ahogy mondani akar. Ez nagy realitást ad elbeszéléseinek: a történetek, az alakok egyenesen élénk vannak állítva, az író minden közbelépése, minden magyarázata nélkül, teljes objektivitással, tehát teljes világossággal. Másrészt azonban az író hangja ettől az előadási módtól valami józanságot kap, amely néha nem engedi teljesen megelevenedni az élénk állított dolgokat. Három főtárgya van: az abnormis idegrendszerű ember, az ideges, érzékeny, elmélkedő gyermek és az álom sajátságos, a valóságból az irealitásba vezető állapota. Nagy ismerettel, az idegorvos éles megfigyelésével rajzolja meg a visszás idegrendszerű kamaszfiúk, egy groteszk testvérpár anyagyilkosságát, egy elmebeteg boldog megnyugvását a maga fixa ideájában, az ópiumszívó lelkiállapotát éppúgy, mint egy magányos életet élő fiúcska belső világát és egy az erdőben eltévedt gyermek csapongó gondolatmenetét, a félelemnek hirtelen elhatalmasodását. Novellái néha egy jelentékeny írói erővel megírt orvosi kórtörténet módján hatnak, néha az író saját gyermekkori emlékeinek felidéződését érezzük. Hogy hangulatai is vannak és lírai hatásokat is tud elérni, azt megmutatja abban a novellában, amely a Kálvin tér reggeli ébredését írja le, csupa apró megfigyeléssel és mégis erősen megfogó hangulattal. Nem a maga egyéni hangulatát adja, hanem a dolgokét, amely az utcai mozgásból, örökös változásból árad ki a szemlélőre. Csáth Géza könyve érdekes jele annak a realisztikus nisusnak, melyet legújabb novella- és regényírásunkon észrevehetni.

Délutáni álom. Vasárnapi Újság, 1911. június 18.

(...) A *Délutáni álom* tizenkét novellája kivétel nélkül nívós, jól átgondolt, impressziókban gazdag munka. Elvonatkozott, magába mélyedő lélek hangulatai ezek a hellyel-közzel rapszodikusan szaggatott esemény- és érzelemreflexek. Hajlik a misztériumok felé, mondhatnám szinte szimbolista; szereti, keresi a titokzatosat, értelmetlent, a legbelső idegszálakat izgató, a lelkeket frappírozó, ideges beállításokat. Az *Anyagyilkosság* című darabja például egy sajátszerűen perverz történet. Valóságos beteges, kóros szadizmus. A doktor keze, az idegorvos lecsapása a tárgyra kétségtelen. De mély és komor igazságokat hámoz ki a tökéletlen, tartalmatlan és egészségtelen gyermeknevelés talajából. (...)

Hasonló misztérium az *Ópium* című novella, amelyből ismét az orvos beszél, de szinte dévaj, démoni hangú glorifikálásával az idegbódító ópiumszívásnak. Lázas állom ez az egész kép, dévaj, mámoros nekilendülés, lihegő, buja, forró hangulatemóció, amelyben groteszk kompozíciók, nyaktörő szellemi halálugrások révén képtelen élettani konzekvenciák állapíttatnak meg, félig az antropológus és idegbúvár, félig az írói egzaltáció eszközeivel.

Valami groteszk merészség, valami új, idegfeszítő, valami szokatlan stílus és hangmoduláció a tizenkét novella mindenikében van. Mintha az idegeivel írna: annyira finom, sejtésektől, misztériumoktól annyira átitatott ez az irodalmi kaviár, ez a jól meglátott életszituációjú néhány modern novella. (...)

A Csáth másik könyve, az ugyancsak a Nyugat kiadásában megjelent *Janika* című tragikomédia, különösen mint színpadi mű: már igen közepes értékű. Hogy új csapásokon óhajt haladni az író, azt ez írásában is meglátjuk, de ez a csapás inkább csak a stílus és kidolgozás tekintetében új, mert a tárgy, maga a dráma cselekménye, meséje, tendenciája lapos, unalmas és felettébb lecsépelt. Novellatémának való, de nem színdarabnak. (...)

[Dr. Gonda József] (dr. g. j.): *Csáth Géza könyvei.* A Jövendő [Hódmezővásárhely], 1911. július 1.

(...) Amilyen mese, amennyire költemény az első novella, olyan komor és annyira megrázó a kis kötet legtöbb darabja. Az *Anyagyilkosság* a legmegrázóbb és egyúttal a legvalószínűtlenebb is. Lehetetlen Csáthnak ezeket a történeteit egyszer elolvasni; a boncoló, kegyetlen idegorvos beszél a legtöbb történetből és meg kell szokni, hogy csak az orvosi leírások és az orvosi megjegyzések sokaságának a tudomásulvétele után foghat hozzá az ember a novella olvasásához. Az *Anyagyilkosság* két irtózatosan vásott félárva gyerek kegyetlen története — az anyjuk fiatal, szeretőt tart és nem törődik velük —, akik perverzségükben élőt boncolva gyönyörködnek a kín, a fájdalom rejtelmeiben és akik anyát nyilkolnak éjszaka, hogy iskolábamenet lopott ékszerrel díszíthessenek egy selyempongyolás, kacagó leányt; boszszantó és lehetetlen történet, rettenetes gyorsasággal száguldó történet, megalapozatlan, fölépítetlen, — balladának is rossz, szépségek nélkül való. Annál erősebb kézzel megírt idegorvosi történet a szegény paralitikus Fülöpről szóló novella (*A kisasszony*), a *Régi levél* című kis, kerek elbeszélés, amely a Zách-történetet mondja el, íratja meg egy kortárssal öt rövid oldalon, klaszszikus rövidséggel — és a többi is, Johanna, a szerelmes Pista, a nagy Balázs és a kis Balázs kedves történetei. Csáth nem mutatkozik be boncolónak, korántsem mutatja, hogy úgynevezett lélekanalízist ad, a novelláiban nincsenek leírások, bevezetések és konklúziók, ott jönnek-mennek, beszélnek az emberek, folynak az események, a váratlan és a rendkívüliség sem készteti magyarázatra vagy az egyik lépésről, az egyik részről a másikra való áthidalásra. Ez így van, ez így történt, ennek így lehetett csak történnie — így végződnek a novellák, de ezt sem az író mondja, ezt is az olvasónak kell mondania. Kissé pongyola itt-ott a stílus, úgy látszik, hogy egyik-másik darabnak a kidolgozása kerekdedebb lehetne, — de bizonyos, hogy Csáth a magyar novellaírás egyik értékes emberének mutatkozik be ezzel a második novellás könyvével.

[Bresztovszky Ernő] (y.): *Délutáni álom.* Népszava, 1911. november 12.

SCHMITH MÉZESKALÁCSOS

Csáth Géza új novellái a „legnyugodtabb magyar elbeszélések" jelzést érdemlik meg. Flegmatikus próza, melyet a legnagyobb krízisek sem tudnak kizökkenteni a komoly folyamatosságból. Öreg elbeszélők írnak így, vagy fiatal tudósok, kiknek megrajzolandó sémák, kitöltendő tabellák az emberi sorsok. Csáth Géza orvos. A novelláiban is az; csupa kórkép, beteg lelkek pontos rajza, amit ad. De mennyi nyugalom és mennyi objektivitás! A realizmus irigylendő tetőpontjára fog érni ilyen eszközökkel ez az író. Teljesen el fogja némítani a líráját és szemeit mereven az életre szegezve fog fotografálni. Csáth novellái majdnem mind magyar vidéken történnek, kisvárosokban. Ő a Vidék novellistája, úgy, amint Kosztolányi Dezső a Vidék lirikusa. A dzsentri haldoklik e történetekben, a bonne province intrikáit, pletykáit, kis kávéházi orgiáit érezzük; mind abból a bizonyos művészi messzeségből, melybe az objektív író novelláit beállította. Csáth Géza matt és letompított elbeszéléseket ír; nem izgatnak fel, hanem gondolkodóba ejtenek. És mintha mind előtanulmányok lennének készülő realista színjátékokhoz. Hiszünk Csáth Géza drámaírói talentumában.

[Szabolcsi Lajos] Sz. L.: *Két író.* A Hét, 1912. április 14.

Csáth Géza a legrokonszenvesebb elbeszélők közül való. Egyformán ért ahhoz, hogy érdekfeszítő csellekménnyel kösse le a figyelmet és hogy meglepő ötletekkel fogja meg az olvasó érdeklődését. Viszont legjobb novelláiban éppen olyan kitűnő jellemző erőről tesz bizonyságot, mint poézisról, amennyiben nemcsak nagy realitással tudja beállítani alakját, hanem ért a hangulatokkal és érzésbeli árnyalatokkal való hatás finomabb lüvészetéhez

ts. Ebben a kis füzetben mintha nem a legértékesebb írásait gyűjtötte volna össze. Legtöbbet ér az egészben az a kettő, amelyek annak idején az Életben jelentek meg: az *Egymást boldogítva* és *A kutya*. Mindkettő humoros hangú, humornak komoly, mély és meleg fajtájából, és mindkettő kitűnően meglátott és jellemzett alakokat rajzol. Ebből a fajtából való, de már könnyebb fajsúlyú a *Pali* című diáktörténet is.

Schmith mézeskalácsos. Élet, 1912. május 5.

Csáth Géza minden írásában van valami fáradtság: a dekadens művész írója. Bármit ír, kiütközik belőle ez a vonás. A régi, ópiumos novelláira gondolunk, *A varázsló kertjé*re vagy az újabb riadozó és ideges írásaira, a *Délutáni álom*ra, ahol beteg lelkeket boncol, alaposan és gyöngéden, mint egy igazi költő. Egyik egyfölvonásosa, a Hamvazószerda, ezen a hangulatskálán foglal helyet. Honnét ez a dekadencia? Nálunk újabban kocsiderékszámra importálják, de sietve leírjuk, hogy ő nem vesz semmit kölcsön, gyökerei itten ágaznak szét, a magyar humuszban, a csenevész magyar középosztály életében, amelyet egy válogató művész szemével szemlél. Hogyha valamilyen írót lelki hajlandóságánál fogva ez a témakör érdekel, akkor nagyon természetesnek, magából fakadónak tartjuk a dekadenciát, az egyetlen lehetőnek, ami a múlt és a jövő mezsgyéjén fölsarjad a sovány talajból, betegesen, de a költészet által megszépítve és örökkévalósítva. Az ő dekadenciája a miénk, magyar dekadencia. Ezért szeretjük őt. Új füzete, *Schmith, a mézeskalácsos* [!] pedig meglepetést is hozott. Az író megtanult mosolyogni és nevetni. Az első elbeszélés még a régi metszésű rajz, egy ódon magyar fametszet. De a többiekben új hangok pendülnek meg. Hogyan sózza rá egy elcsapott postatiszt a csúnya és öreg leányát egy nyomorék emberre, vagy: mint lesz áldozata egy dzsentriskedő úr a kutyájának, amely elkeseríti az életét és végül a kétségbeesés szélére kergeti, vagy: mit kell szenvednie egy szegény egyetemi hallgatónak a basáskodó, kíméletlen lakótársától. Íme, ezek a témái. Egyre kisebb, azaz egyre nagyobb témák. Humor van bennük (nem vicc és ötletesség), a megfigyelésen és a tapasztalaton átszűrt vidámság. Az egykori magyar művész a „régi jó idők" aranykorában, a butaság és a pohos kritikátlanság idejében „mesélt" és „adomázott". Az új generáció, mely a vidéki városokban látta elindulni az első villamost, hallotta az első tiltakozást, a régi rend első, megdöbbentő bírálatát, már nem tud fölolvadni egész szívvel a szegénység és az unalom idilljében, de félszívvel még szereti, félszívvel azonban már gyűlöli is a polgári osztályt, amelyből származott (azaz *kiszármazott*) és kórképet lát és fanyarul, fölbiggyent ajakkal nevet. Csáth Géza típusa ennek a mai magyar íróművésznek. Eddig egy ideges poétának ismertük. E kis füzete után egy ideges nevetőt látunk benne. A nagy hangulatművészek a túlvilági képek vizionáriusai és költői (E.T.A. Hoffmann, Barbey, d'Aurevilly, Wells) egytől egyig kaján kacagók is. Csáth Gézának is a realitáshoz és a nevetéshez visz az útja, fölfelé.

K. D.: *Schmith, a mézeskalácsos*. Népszava, 1912. augusztus 18.

MUZSIKUSOK

1

Csáth Géza első elbeszéléseit úgy írta, mint egy alvajáró, félig öntudatlanul. *A varázsló kertje*, a *Délutáni álom* egzotikus szigetek új irodalmunkban, amelyeken ritka rózsák, nimfák és titokzatos bogyók nőnek, fölöttük pedig a nap ég, a délután álmos, sárga napja. Ez az író intim mesemondó. A magyar vidék misztikumát hozza. Ott, ahol minden realitás, semmi realitást se vesz észre, egy gyermekszoba ablakán át ködfoltokat, árnyakat, dekoratív vonalakat lát, és a valóságot beteg ábrákká stilizálja. Két könyvet írt eddig. Mind a kettő meséskönyv. (...)

3

Csáth Géza megtette az utat az első fiatalságtól a második fiatalságig: az intuíciótól az analízisig. A mai lélektan már sokszor és alaposan rámutatott arra, hogy az igazi intuíció és az igazi analízis közt nincs különbség (az intuíció csak egy tökéletesebb, gyorsabb, szervesebben összefüggő analízis), s az, aki analízis nélkül dolgozik, nem misztikus, csak misztifikátor. Az író itt azokat az érzéseket, amelyeket eddig csak érzett, az öntudatába emelte. (...) Csáth Géza orvos. Pszichiáter, aki tudja, hogy a lelki életünkben nincsenek csodák és véletlenek, a lelkünk történései éppen olyan végzetesek, mint a szívünk, a vesénk, a májunk működése, és a haragunk, az ambíciónk idegreakcióját szabályos görbékben lehet levetíteni a fehér lepedőre. Csáth Géza ezeket a görbéket rajzolta le új könyvében.

4.

Lírája bölcsességében, az egyensúlyozottságában, a mosolyában van. A kis gondok, a kis emberek, a kis epizódok észrevevésében, amelyeket csak nagyítóüvegen lehet látni, a humor és a szeretet lúpáján. Peter Altenberg ír valahol a vidék mélységes mítoszáról. („Ma megint szilvásgombócot ettünk, de a gombóc nem volt olyan jó, mint nyolc évvel ezelőtt.") A mindennapi események a vidéki ember számára a mítoszt pótolják. (Az ebéd: szertartás; a séta: társadalmi funkció; a szilvásgombóc: már szimbólum.) Csáth Géza benne élt ebben a mítoszban. Most kiemelkedett belőle, a krónikása lett, a fölényes kritikusa és okos szemlélője. Szatíráját mosollyal expiálja. Sajnáljuk a régi írát? Kalászokat, napfényt, mosolyt kaptunk helyette.

[Kosztolányi Dezső] *Muzsikusok. (Csáth Géza novellái.)* A Hét, 1913. augusztus 31.

A kisfiú, aki álmodó szemével ámulva nézett körül *A varázsló kertjében* a világ csodái között, hanem [?] eljutott a nil admirarihoz. Már nem csodálkozik, csak konstatál. Szárazon és valljuk be: kissé unalmasan. Csáth Géza, aki pár év előtt azt vallotta, hogy az író fejlődése csak az interpunkció használatában jelentkezik, a modorosságon kívül a legsivárabb, legszürkébb naturalizmust is fölvette programjába. Csak analizál, csak az eredményeket kutatja, de minden bevallott szándék nélkül. Hullákat boncol, mint egy tudós anatómus, de egyformán meg van elégedve, ha sikerült valamit megtalálnia vagy ha csupa ismert szövetképződményt metszett át a kése. Bevallja, hogy nem a lelket keresi a boncasztal halottjában, csak a testtel, a test életének megnyilatkozásaival törődik, anélkül azonban, hogy általános érvényű megállapításokra törekednék. Megszűkítette maga körül a világ, az élet határait, a metafizika nem fekszik a lancetta alá, azt tehát kikapcsolja, de ezen a materialista körzeten belül sem az anyag misztériumai érdeklik. Általában azt mondhatnánk: semmi sem érdekli.

Nem kíváncsiság hajtja, nem titkok kulcsa után sóvárog, csak boncol, néz, konstatál. A legteljesebb impasszibilité mereviti meg az arcát, a szívét, nem bólint, nem botránkozik, nem mosolyog. Még a naturalisták jellemző előszeretete, egyoldalú érdeklődése a rút iránt sincs meg benne. Egy író, akinek minden mindegy. Ez rettenetes. Elviselhetetlen és fejfájást okoz. És olvasva, egyszerre mi is érezni kezdjük azt a szörnyű egykedvűséget, azt a mozdulatlan unalmat, ami testet és formát adott ezeknek az írásoknak. Mintha az élet csupa biztos megfejtésre beállított egyenlet lenne, mintha nem lennének örökre sajgó, kiáltó, ordító és marcangoló kérdések, mintha az emésztésen, a kellemes vagy kellemetlen közérzésen, a szexualitáson és a sejtek oszlásán túl semmi valóság, sőt semmi fikció sem nyugtalanítana bennünket. De hát mi akkor az író, kicsoda és mit akar? Mit akar a művész és a művészet? Az egész emberi gondolkodás csak kényszerképzetek halmaza? Megrázó lehetne a könyv, amelyben egy író hittel és meggyőződéssel, tények vaslogikájával ezt bizonyítaná. De ilyen író, ilyen művész

nincs. Csáth Géza affektál, mégpedig a régi, megbukott tétel szabályai szerint. A Goncourtok azonban legalább a rendszert kiépítették és abban hittek, Zola a kísérleti regényről fölállított elméletét tisztelte, ha nem is vilósította meg, de Csáth Géza még a konzekvenciák levonását sem érzi szükségesnek. Úgy számol be a látottakról, mint egy orvosi látlelet, mint egy hagyatéki leltár. De még abban is ott van az értékmegállapítás, míg ezek a novellák nemcsak írójuk egyéniségét titkolják, nemcsak az élet minden megnyilatkozását nivellálják, de az olvasó érdeklődését is eleve kizárják. Nem tagadják, mert az már aktivitás lenne, Csáth Géza pedig a passzivitás legtehetségesebb affektálója. *A varázsló kertje* őszintébb értékeket csillogtatott.

[Kárpáti Aurél] K. A.: *Muzsikusok. (Csáth Géza novellái.)* Élet, 1913. augusztus 31.

Bűvös laternával mutatott misztikumokat. Emlékezünk kinyújtott mágikus kezére, mely átlátszó könnyen vonta félre homályok, felhők és ködök függönyét. Tetszett a sejtelmek miliője, megalázkodtunk, hittünk neki és mentünk utána, mint szomnambulisták. Hittünk fenntartás nélkül, holott a Hihetetlen volt a hangszere, harmonikusan elrendezett rezonáló húrokkal, drága-drága hárfa, melyet ékszeres finom ujjakkal pengetett. A hatalmas eszkamotőr most kilépett a mesekeretekből. Az elemezhetetlen, mély, megejtő motívumok, a sajátos ízű és artisztikusan levegős hangulagok a múlt árnyékában maradtak és tűnésükkel mintha valahogyan meggyengült volna az író varázsos hatalma felettünk. Ezeken az új novellákon érdesen látszik a megcsinálitság, nem a sugallat, hanem az „így akarom" márkája kéklik rajtuk. Nem líra buzog megismeréseinek bővízű szökőkútjából, hanem érett öntudat, okosság, énjét kulisszák mögé rejti és matematikus objektivitást nyújt erre cserébe. Előkelő tónus, a figuráknak fotografikus hűsége, szabatos megfigyelések, plasztikus jelzők teszik kedves olvasnivalóvá ezeket a novellákat, de nekünk a régi Csáth Géza még kedvesebb volt és sajnáljuk az őszinte, csupa melódialírát.

Különben egy rossz novella is van a csokorban: az *Erna* című.

Pajzs Elemér: *Csáth Géza: Muzsikusok.* Május, 1913. október.

JANIKA — HAMVAZÓSZERDA

Csáth Géza a színpadról is annak mutatkozik be, akinek már novelláiból ismerjük: művésznek, tudatosnak, merésznek. Az orvos fölényes tekintetével lát keresztül alakjain. A veséjükig lát, a szánalmas és közönséges lelkükig. Milyen kicsinyek ezek az emberek a Csáth Géza kezében! Hogy összezsugorodnak a tekintete alatt! A második darabot „bábjátéknak" nevezi. Ezt odaírhatta volna az első alá is. Szánalmas kis figurák, esetlen bábok ezek az emberek. Mögöttük pedig majdnem ott látja az ember az író arcát, keserű mosolyra húzott ajkával és szúrós nézésű szemeivel, a Molnár Ferenc-i ördög gesztusával: voila! Ilyenek vagytok, emberkék. Ez bizony szomorú, de azért nem kell nagyon komolyan venni a dolgot. Csak bábjáték az egész. De ez a fölényes emberismeret, ez a hibátlan technika és ez a keserű nevetés vált ki harmonikus hatást. Van valami nyomasztó a Csáth Géza művészetében. Csak megkap, de ki nem elégít. Lesújt, de föl nem emel. Igaz, hogy az írónak világosan ez is a szándéka. Az a kérdőjel-művészet ez, amit annyira szeretnek a mai drámaírók. (...)

A Janika erősen rágondoltatja az embert a legvigasztalanabb ibseni darabra, a *Vadkacsá*ra. Pertics, a főalak, valóságos második Hjalmar Ekdal. (...)

A *Hamvazószerda* hatása is ilyen. [...] Gyönyörű színpadi képek, mély és zengő líra. És egy nagy kérdőjel. Mit akar mondani? A koporsó kis aranykulcsa akar-e lenni az egész darab kulcsa? Vagy csak egy futó, de megkapó lírai hangulatot akart adni az író? Vagy csak egy bizarr és keserű ötletet? — Kérdés felelet nélkül.

Egy azonban bizonyos. Mind a két darab erős és lélekbe markoló. És Csáth Géza mindenesetre a legerősebbek közül való, akik ma nálunk drámát írnak.

[Hevesi Sándor] Tyltyl: *A Janika — Hamvazószerda.* Élet, 1911. május 22.

A Magyar Színház mai premierje sikert hozott egy rokonszenves tehetségű fiatal írónak, Csáth Gézának. Megbecsülni való értékek, sokat ígérő kvalitások csillannak föl Csáth Géza két darabjában — az egyik, *A Janika,* kétfölvonásos, a *Hamvazószerda* egyfölvonásos —; az elsőben a megfigyelés, a rajzolni tudás olyan biztonságát lehet észrevenni, amit eddig a magyar színpadi írók közül egyedül Bródy Sándorban ismert a közönség. A második darabban a szimbólum szépségeivel gyönyörködtet Csáth Géza, de valahogy olyan formában, hogy ezt a poétikai formát egészen közel tudta hozni a szívekhez, még a nyárspolgár szívekhez is, amelyek, jaj, annyira irtóznak mindentől, ami szimbolizmus. Kár, nagy kár, hogy ezt a második darabot a színház elrontotta, rafináltnak szánt [...] ötletekkel, amik csak arra voltak jók, hogy megfosszák az elképzelésben annyira szép írásművet a finomságától.

A Janika című kétfölvonásosban a családi élet félszegségeiről, megszokottságairól írt szatirát Csáth Géza. [...] Mindezt a technika biztonságával, finom és ügyes pszichológiával hozza elénk az író és ahogy ezt a csöndes tragikomédiát végigbonyolítja, abban annyi készsége, annyi erő és tudás van, hogy szinte kétséget ébreszt az iránt, hogy ez az első premierje.

A *Hamvazószerda* finoman, művésziesen elgondolt bábjáték. [...]

[Jákó János] (j.): *A Janika — Hamvazószerda.* A Polgár, 1911. május 25.

Új nevet látott ma a közönség a Magyar Színház színlapján: Csáth Gézáét. De a név csak a színpadon új, az irodalomban már ismert és jóhangzású. Viselője rendkívül erős talentumú fiatal ember. Élesen boncoló szemmel nézi az életet s finom megfigyeléseit művészi formában tudja megörökíteni. Tompított színű hangulatképei mellett megkapó realizmussal állítja elénk az élet bensőségesebb mozzanatait. Pompás megérzéssel ragadja ki témáit a mindennapi élet eseményei közül s egyformán kiváló ábrázoló erővel érzékíti meg az apróbb furcsaságokat és a nagy tragédiákat.

Történeteit logikusan építi fel s az igazság látszatát tudja nekik kölcsönözni. Gyönyörködtet és meg is győz. Nemcsak szép elgondolású meséit, színekben gazdag előadását élvezzük, hanem hiszünk is neki. Elhisszük, hogy az emberek olyanok, aminőknek ő látja, s hogy történetei, ha nem is történtek meg, megtörténhettek volna. Novelláit megújuló gyönyörűséggel lapozzuk át s élvezzük bennük az erős fiatal egyéniség kibontakozását és magasba törését.

Most, hogy Csáth a színpaddal is megpróbálkozott, aggódó érzés támadt bennünk. Hátha nem tudja magát beleképzelni a színpad levegőjébe, hátha megbénítja tehetségét a neki idegen terület. Aggodalmunk azonban alaptalan volt. Csáth otthonosan mozog a színpadon és szinte bravúros technikai készséggel csinálja meg műveit. [...]

Ha néhol kissé túloz is az író, a sulykot sehol sem veti el annyira, hogy darabja valószerűtlenül hatna. Az áthidalás a tragédiából a komédiába eleinte ugyan kissé visszásan hat, de ennek a visszás hatásnak az élét csakhamar elveszi Csáth mélyen járó gondolataival és szép pszichológiai okfejtésével. Igazat adunk neki, mert el tudja hitetni velünk, hogy igaza van.

Másik darabját [...] bábjátéknak nevezi Csáth. Finoman megérzett, nagy fantáziával és rendkívül poétikusan megcsinált macskakeserves hangulat. [...]

Csáth írói tehetsége ezernyi színnel szövi körül a hangulatos kis képet. Az élet alapos ismerőjének és figyelmes szemlélőjének mutatkozik ebben a darabjában is. De itt nemcsak írói, hanem zeneszerzői tehetségének is tanújelét adja. Finoman megérzett, sejtelmes hangulatokat teremtő kísérőzenét szerzett a darabjához, mely operaszövegnek is rendkívül alkalmas volna.

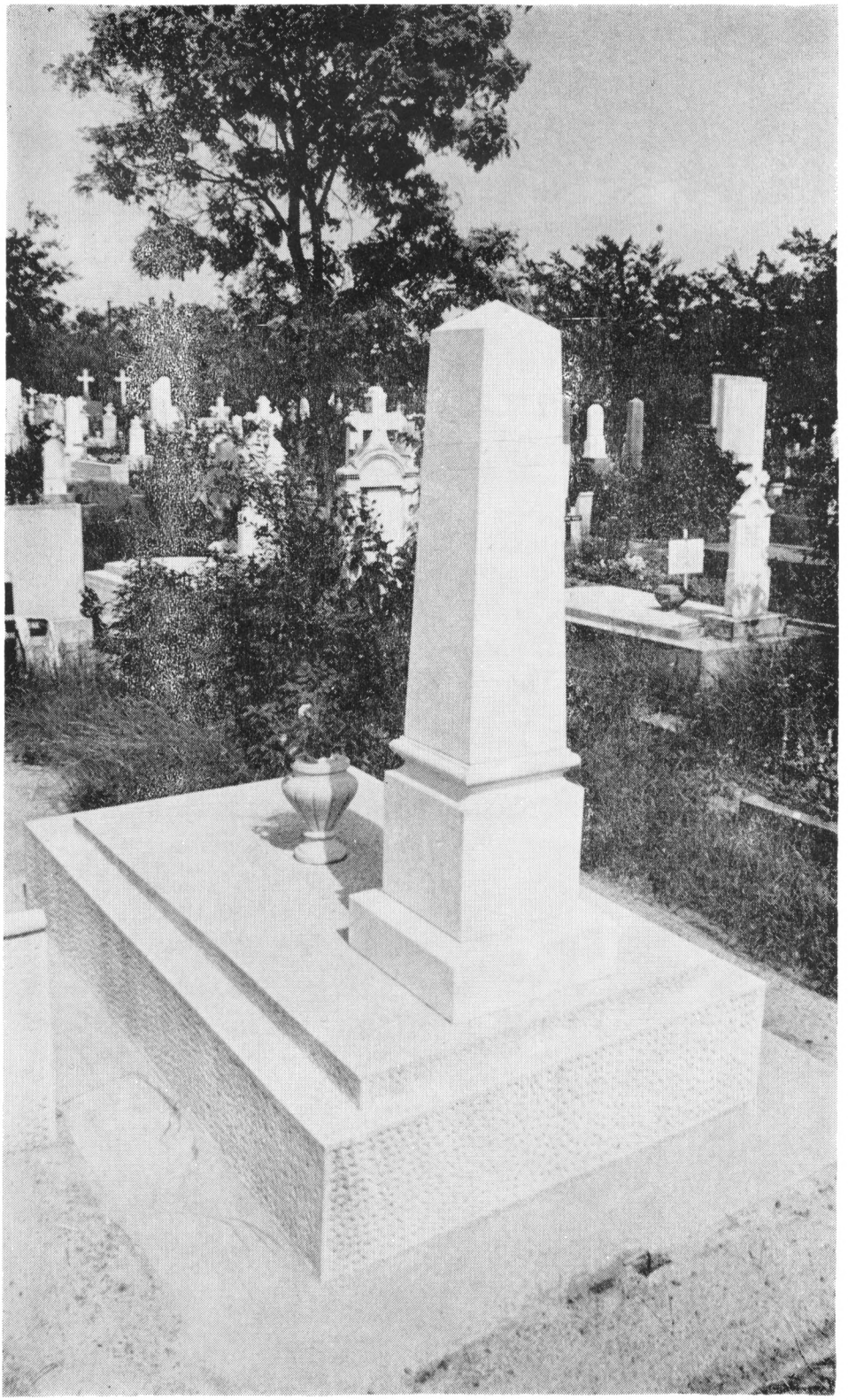

Ebben a kriptában nyugszik Szabadkán, a Bajai úti temetőben

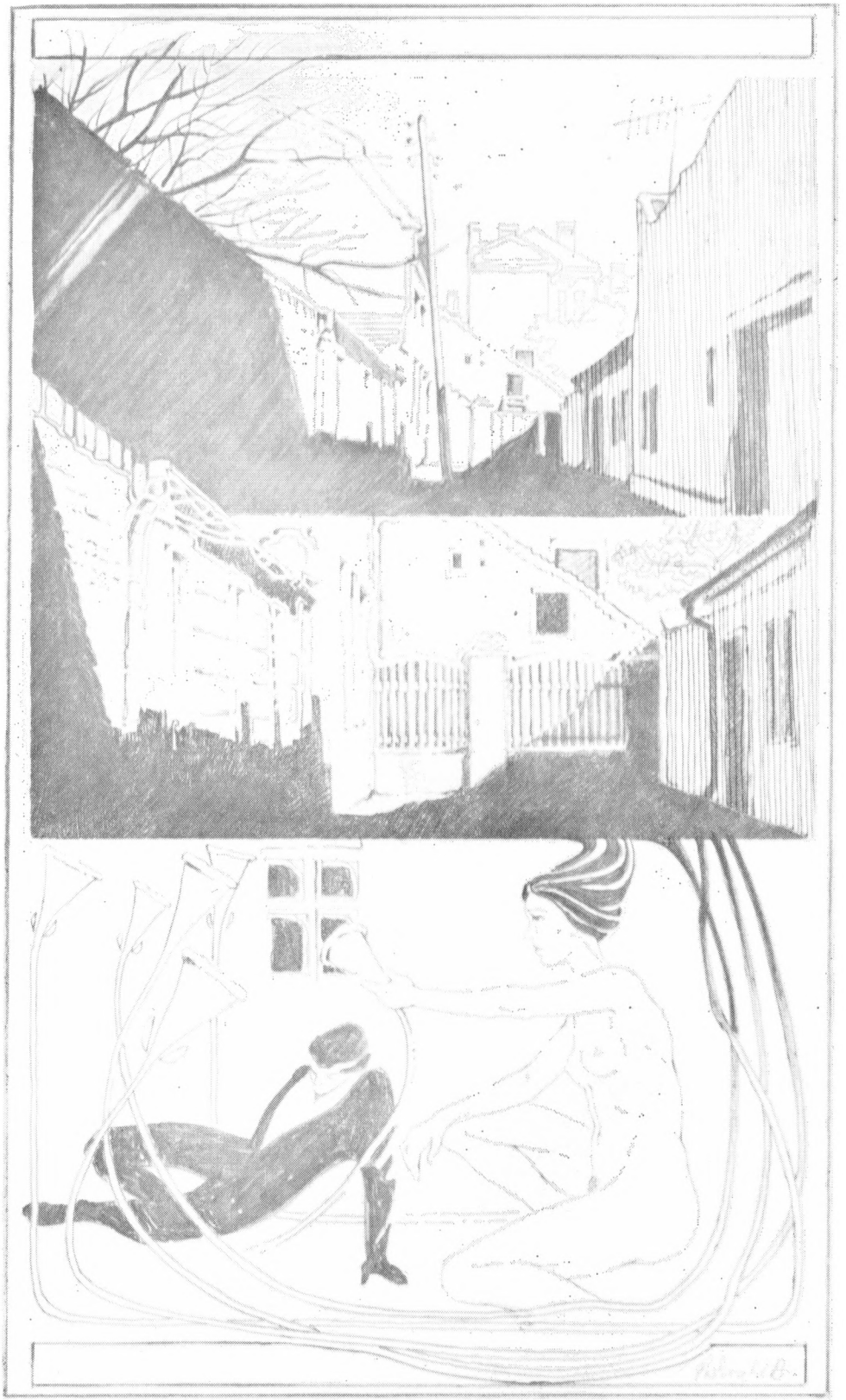

A varázsló kertje

A varázsló halála
(Siskovszki András illusztrációi)

Szabadkai mellszobra
(Almási Gábor alkotása, 1969)

A Magyar Színház rendkívüli gondossággal készült a két újdonság színrehozatalára. Pompás, remekül egybevágó előadásban mutatták be Csáth Géza műveit. *A Janikában* nehéz, de hálás feladat elé állította a szerző Pertics megszemélyesítőjét, Rátkai Mártont, ki pompásan dolgozta ki szerepének minden árnyalatát. Kiváló jellegzetességgel állította elénk a gyámoltalan, köznapi férjet. Mintaszerű partnerei voltak Forrai Rózsi a feleség és Törzs Boér Kálmán szerepében. A mellékalakok személyesítői: Csatay Janka, Nagy Teréz, Gerő Ilona, Kürthy, Csiszér, Huszár, Sáfrány és Deési szintén pompásan állották meg helyüket és méltán megérdemelték a közönség tapsait.

A *Hamvazószerda* sikerében a szerzővel együtt Vajda László is osztozott. A rendkívül nehéz és érdekes rendezési problémát pompásan oldotta meg. A főszerepet Törzs játszotta pompásan. A nagy mellékszemélyzet személyesítői közül különösen Nagy Teréz vonta magára a figyelmet, de a többiek is egyenként és összevéve mind tudásukkal működtek közre a siker érdekében. A közönség csaknem megtöltötte a színházat s minden felvonás után sokszor a lámpák elé szólította a szerzőt és a szereplőket.

Gajáry István: *Janika — Hamvazószerda.* Az Újság, 1911. május 25.

Csáth Gézának már évek óta jól hangzik a neve Budapesten. A fiatal író, aki Szabadkán töltötte újságíróskodásának első idejét, azt a bizalmat, amely elé első színpadi kísérlete alkalmával néztünk, tehetsége és komoly tanulmányokra valló kritikákkal és kisebb-nagyobb lélegzetű novelákkal, hangulatos költeményekkel alapozta meg.

A ma este bemutatott darabok azt mutatják, hogy Csáth Géza nem idő előtt fogott a nagyobb, átfogó képességeket kívánó színműíráshoz, mert megértéssel találkozott. [...]

A két Csáth-darabnak a mai bemutatón rendkívül nagy sikere volt. Különösen az irodalomban járatos közönség méltányolta melegen a gyönyörűen megírt színpadi munkákat, melyek Csáth Géza tehetségét új világításban demonstrálták előnyösen. [...]

Sándor Sándor: *A Janika— Hamvazószerda.* Bácskai Hírlap, 1911. május 25.

Csáth Géza nevét eddig csak tárcák, értekezések alatt láttuk; ma mutatkozott be mint színpadi író. Ez a bemutatkozás, ha a tehetségéről táplált véleményeket nem is döntötte meg, szerencsésnek nem volt mondható. Mind a két darabjában látjuk a megnyilatkozást, hogy a modern irodalmi eszmék és irányok szószólója akar lenni, de a megszólalás módját — nem jól választotta meg. Ahhoz ugyan már hozzászoktunk, hogy a fiatal generáció a legszívesebben táplálkozik az életnek inkább a homályba való, rejtegetésre, megtagadásra, titkolásra alkalmas jelenségeivel, de ez a törekvés menthető még, ha az írók a belső, a lelki élet változásait tárják fel. Az ily megfigyeléseknek is lehet értéke; esetleg nem rokonszenvesek, de azért lehetnek irodalomképesek. Bár azt nem értjük, hogy a magukban hivatást érezők ugyanily buzgalommal, a megfigyelés éles bonckésével miért nem hatolnak az élet szép, magasztos, gyönyörködtető momentumaiba. De, mint említettük, megbocsátható a szennyben való turkálás is, ha ez nemcsak a külső hatásokat célozza. Márpedig Csáth Géza darabjairól ezt kell megállapítani. *A Janika* című tragikomédiának még van némi magva és így értéke. [...]

Ez a darab egy jelenet az élet sarából. Jó és igaz megfigyelés. Undorító, ellenszenves — de a valóságban gyökeredzik. Kidolgozásában azonban már kevésbé jó. Az első felvonás: tiszta hatásvadászat, a második felvonás: a színpad technikai szempontból lehetetlen. Pertics monológja — majd egy fél óráig tartó magánbeszéde — az egész. [...]

A másik darab, a *Hamvazószerda* már eltévelyedés és visszaélés egy intelligens közönség ízlésével. Hogy miért „bábjáték", nem tudjuk. Élő, beszélő alakok játszanak, akiktől ugyan semmi sem áll távolabb, mint a finomság, kedvesség, poézis. A farsang utolsó napján dőzsölő társaság egyik

tagja, egy morfinista, megunta az életét: meg akar halni. Tűnődése közben elalszik és végigálmodja, jobban mondva végigjátssza a saját halálát, temetését. A színpadra koporsót hoznak, abba belefekszik, szemfedővel letakarják; jönnek szülei, kedvesei, azoktól cinikusan búcsúzik, lezárják a koporsót és a gyászmenet — halotti énekeket zengve — elvonul. Aztán virrad, a morfinista felébred — vége az álomnak. — Ez a vízió nem irodalom, nem megfigyelés, nem színpadi művészet. Farsangi tréfának valamelyik kültelki bódéban, hogy libabőrös legyen a nézők teste: esetleg megjárja talán vasárnap délután. De színházban, intelligens közönség elé nem való. Minél hívebben játsszák: annál rosszabb. Elvégre írónak nem lehet célja oly hatást kiváltani, hogy a közönség irtózattal, borzongva nézzen a színpadra, és hogy a gyengébbek rosszul legyenek vagy meneküljenek a nézőtérről. Ez nem realizmus és nem verizmus. Ez moziba való rémdráma. Kár volt előadni és kár volt Törzs Jenő szép játékáért.

A közönség *A Janikát* elég barátságosan fogadta és Rátkai játékát érdeklődéssel és nagy tetszéssel kísérte. A *Hamvazószerdát*, ezt a nagyon roszszul sikerült Maeterlinck-utánzatot, minden gyászos jelenetével együtt elejtette.

Peterdi Sándor: *Magyar Színház (Janika, Hamvazószerda).* Budapest, 1911. május 25.

[...] Az első fölvonás néhány fogyatékossága mellett is erős vonásokkal van megrajzolva és természetesen és gyorsan pereg le. A közönségre úgy hat, mint egy nagy, érdekfeszítő dráma bevezetése. Csak a függöny összecsapódása után oldódtak föl a lelkek, hogy meleg és őszinte tapsviharral jutalmazzák a művészek pompásan egybevágó játékát és a fiatal szerző sokat ígérő drámairói jelentkezését.

A második fölvonás azonban csalódást hoz. Nemcsak hosszadalmas hanem céltalan is. Egyetlen olyan jelenet sincs, amelyért értenők, hogy miért kellett ezt a darabot megírni. Hogy a szegénység a gyönge embert lealacsonyítja, mindnyájan tudjuk. Pertics Jenő megalkuvásán akkor sem csodálkoznánk tehát, ha kevésbé visszataszítóan állítaná elénk. [...]

Hamvazószerdáját bábjátéknak nevezi, holott csupán ópiumláznak mondható. Remekül szcenírozott mulatókat fed föl a függöny, amint italosan és kapatosan köszöntik hamvazószerda hajnalát. A kép tarka, mozgalmas, a díszletezés fényűzően pompás. Maga a cselekmény azonban, ilyen rendezés híján, teljesen ellaposodna. Sőt gyakran így is bántóan kirívó és nem ártott volna még jobban átkeféini. Látszik, hogy a színház szeretettel és elnézéssel kívánt módot nyújtani, hogy modern irodalmunk e *misztikusai* is szóhoz juthassanak. A sikeres miszticizmushoz nem elég az északi és német írókat olvasgatni, nem elég a szép díszlet és a stilizált zene, sőt még az olyan művészi áldozatkészség sem, mellyel az ifjú szerzőt a kezdők istene ezúttal még érdemtelenül jutalmazta meg. Lekötő, frappáns téma nélkül [...] a miszticizmus inkább komikusan hat, mint borzongatóan. Márpedig az, hogy valaki jóllakot ópiummámorában megálmodja a tulajdon zavaros halálát, még sem érdekes, se nem ijesztő. Főképpen nem, ha *így* álmodja meg.

A mai est sikeréből a szerző joggal alig egytized részt vindikálhatott magának, azt is csak *A Janika* első felvonásának köszönheti. Kilenctized része tisztára a színházat és művészeit illeti. Mert ilyen ferde és lapos irányzatú írásművekkel ilyen fényes, ilyen ellenállhatatlanul tapsra ingerlő játékot érni el, diadalmas próbaköve a színház erőinek.

(v. m.): *Janika — Hamvazószerda.* Budapesti Hírlap, 1911. május 25.

Csáth Gézát, akinek két darabját ma este mutatta be a budapesti Magyar Színház, elbeszéléseiből finom tehetségű írónak ismeri a közönség. Jó tulajdonságait viszontlátta a színpadon, amelyre új drámairónál szokatlan technikai biztonsággal vezeti alakjait. [...]

A közönség szimpátiával fogadta Csáth Gézát a színpadról is és a tavaszutói ismerkedés értékes barátság kezdetét jelenti közöttük. A mai bemutató igazán sikerült: a közönség, a szerző, sőt a színjátszók szempontjából is.

Csáth Géza a színpadon. Délmagyarország, 1911. május 25.

Csáth Géza [...] a színpadon ma jelent meg először. Megjelenése szerénységével, öntudatosságával és föltétlen biztosságával általános és meleg szimpátiát ébresztett. Két színdarabja régi és új írásainak sok szépségét hozza magával és egy fejlődésre képes egészséges, erős és izmos színpadi technikát. A két színdarab közül a *Hamvazószerda* című egyfölvonásos a régebbi. *A varázsló halála* című novellát vitte benne színpadra az író. Kísérő zenét írt hozzá és keretet adott neki, de éppen ez a keret nem mondható minden tekintetben sikerültnek, de jellemző Csáth művészetének mai állására. *A varázsló halála* ugyanis egy fantasztikus vízió, telve az álom titokzatos szépségeivel és gyönyörű titokzatosságaival és az író úgy beszél róla, mint egy valóságról. Akik Csáth Géza írásait figyelemmel kísérik, észrevehették, hogy Csáth ma már nem ír ehhez hasonlókat. Az új novelláiban kevesebb a szín és erősebb a rajz, elszállott gyönyörű mámora és helyet adott egy okos józanságnak, ragyogó intelligenciának. A *Hamvazószerda* is ehhez mérten keretet kapott: az álmot megelőzte az elalvás és utána következett a fölébredés. Az egész így valószínűbb lett, de ez a valószínűség nem vált hasznára a műnek. Van a világnak sok szépsége, amely tönkremegy, ha napfény éri. *A varázsló halála* is azok közé tartozik. [...]

Csáth, ahogy *A Janikában* megjelen, legfontosabb jellemvonása az intelligencia. Látja a dolgokat és meg is tudja mutatni őket. Nem marad homályban semmi. Nem nyugszik, amíg minden nem egészen világos és kifogástalanul indokolt. Itt minden a helyén van. Elővehetjük akármelyik mondatát, megnézhetjük a legkülönbözőbb nézőpontokból, a vége egy: nem emelhető kifogás ellene. Gyönyörű tudatosság ömlik el az egész darabon. Tud színdarabot írni. [...] Csáth Géza pszichológiával dolgozik. Nemcsak az alakjai pszichológiáját ismeri, hanem a közönségét is. Tudja, hogy mit hogyan kell elmondani, a különböző forma előtte nem jelent akadályt, mondanivalóját a drámában csakúgy ki tudja fejezni, mint a novellában és előadási módja, technikája mindig az illető forma természetében gyökeredzik. A mai este után meg lehet állapítani: színdarabot is tud írni.

[Fodor Gyula] F. Gy.: *Janika. Hamvazószerda.* Független Magyarország, 1911. május 25.

[...] Nincsen megszilárdított váz, úgynevezett armatúra egyik műben sem, amely kocsonyává lapulás veszedelme nélkül viselhetné magán a reá aggatott tömérdek cikornyás sallangot. Csupa díszes ciráda mind a kettő s hiányzanak belőlük a tartóművek, amelyekre pompázó tartalmukkal nehezedhetnének: kopárságokon épülnek. Mert a rendezetlenül áramló impressziók hangra zörgetése még nem kelt bennünk reflexiókat, még nem ragad sínein magával és még nem domborítja ki megcsendülésével belsőnkben, hogy abban a dialógusban művészetet lássunk. Legkevésbé pedig drámai művészetet, amelynek egyik fő jellemvonása, hogy tartózkodó idegenkedéssel fordul el a gubancolódott összevissza-dobáltságoktól és csak a logikusan egyenes, egyetemesen tiszta távlatokban mutatja meg magát. De mindezek mellett mi bírhatta rá a direktorságot ennek előadására? Talán: a frissen dülő hang. Talán: misztikus motívumjainak visszhangzását akarta kelteni a közönségben. Mindenesetre: modernséget akart beléömleszteni. Mozgásra mozdulása helyes volt. De elérte-e? Nem bírta magába kötni az ismeretlenül bűvös hangszerelésre játszó erőket. Nem nem a felkapottságban rejlik a modernség.

Munkácsy Sándor: *Janika és Hamvazószerda.* Kultúra, 1911. június 25.

Csáth Gézának néhány nagyon finoman megírt novelláját ismertem eddig, — egészen intimus érzésváltozások históriáját, őszinte és mélyen meglátott életmegfigyelések nagyon stílusos és nagyon közvetlen előadását. Mint drámaírónak, úgy tudom, ez az első kísérlete, és a hibái, megfélszegségei innen kapják a magyarázatukat. Így értem meg, hogy a mai két darabjában elszámította magát. Félreismerte a színpadot, amit és ahogyan a színpadon történtetni lehet, hogy helyenként túlságosan naiv volt, épp ott, ahol túlságosan rafinált akart lenni, és túlságosan sokat adott ott, ahol kevesebb lett volna helyénvaló. (...)

A két apróság, amellyel ma Csáth Géza beállott a Magyar Színház drámaírói gárdájába, nem befejezett formájú alkotás, de két értékes kísérlet, amely megbecsülést érdemel és főképp azt, hogy minden szavát komolyan vegyük, még akkor is, ha gáncsoljuk... Azok pedig, akik az irodalomban finom hangulatokat keresnek és élveznek, egy pár nagyon meleg és őszinte percet kapnak a mai bemutatón.

Bálint Lajos: *A mai színházi est. Csáth Géza: Janika — Hamvazószerda.* Magyar Hírlap, 1911. május 25.

[...] Eddigi irodalmi kísérleteihez képest szokatlanul ügyes, biztos, sőt meglepően határozott a fellépése. Mesterségbeli naivságnak, technikai kapkodásnak alig van nyoma a darabjában, ahol pedig mégis mutatkozik valami, az nem a kezdők szokásos ügyefogyottsága. Számítani, ravaszkodni, sőt spekulálni is kitűnően tud. Elmond mindent, amit akar, a kapcsolatokat világosan meghúzza a jelenetek között, s apró vonásoknak egész tömegével tud jellemezni olyan embereket, kiknek az életébe kicsinyes korrupciót parancsol bele társadalmi helyzetük kényszerűsége és nyomottsága. A két- és háromszobás budapesti lakások belső életének különböző piszkosságai és intim részletei sétálnak fel a jelenetek között s a polgári élet levegőjét frissen festi a színpadra a rajznak az a fotografikus hűsége, mely az úri nyomorúságban élő hivatalnokcsaládok igen nagy részének életét kopizálja. Levélhordók, cselédek, orvosok, amint jönnek-mennek egy lakásban, pletykálnak, konzíliumot tartanak, családtagok amint egymás között adott helyzetekben értekeznek, mindezek megcsinálásában nemcsak színpadi ügyességet, hanem némely momentumokban virtuozitást is produkált Csáth tehetsége. [...]

A *Hamvazószerda* [...] külföldi minták után kiképzett színpadi kuriózum, aminek katakombákban rendezett kabarékban van a legcélszerűbb helye. A koporsótól és a szemfedőtől riadtan távozott különösen a női nem a színházból, akik pedig ott maradtak, a legkomolyabb hatásra tervezett jeleneteket kinevették. Mikor Nagy Teréz bezárta az örök emlékbe kapott kulccsal az érckoporsót, akkor pláne harsogó nevetés szakadt fel. A közönségnek egy kisebb része különben már a második felvonás végén elhagyta a színházat. [...]

Az incidensek, az ijedtségek és a reszketések mégis mind nem számítanak. [...] De még így is nincs eldöntve a Csáth darabjainak a sorsa s kis szerencsével megérheti, hogy Bécsben vagy külföldön, tömegüzemű színházakban kitűnő fogyasztási cikknek beválhatik.

[Bányai Elemér] Zuboly: *A Janika — Hamvazószerda.* Magyar Nemzet, 1911. május 25.

Kapuzárás előtt utoljára még egy fiatal írónak engedte át Beöthy igazgató a szót drámai színházában. Az új író Csáth Géza. Hogy szóhoz juthasson, arra rászolgált a tehetségével; hogy csak most jutott szóhoz, arra is okot adott a darabjaival. A darabjaival, mert kettő is van: egy *Janika* című kétfelvonásos tragikomédia és egy *Hamvazószerda* című egyfelvonásos, amelyet szerzője egészen ok nélkül „bábjáték"-nak nevez. De inkább rémdrámának nevezhetné mind a kettőt, mert olyanok, hogy André de Lorde is büszkén vallhatná a magáénak őket. A Janika az egy ötéves fiúcska, aki meghal, szegény, és a papája addig kesereg, addig siránkozik, amíg végre a szobaúr megunja a dolgot

és azt mondja neki: ne bőgj, hiszen nem te vagy az apja, hanem én! Ebből aztán botrány lesz, szó van válásról is, de ez nagyon kényelmetlen, a férjuram tehát nagy bujában leissza magát, belenyugszik a sorsába és marad minden a régiben. Az első felvonás életteljes fotografiája egy orvosi konzíliumnak, egy halálesetnek és a fővárosi cselédmizériának, a második felvonás pedig karikatúra, olyan kevés hűséggel és olyan sok túlzással, amennyit egy torzrajz csak megengedhet magának. Együtt az egész: csúf játék, amelyet bizonyára fejcsóválva nézett az erkölcs géniusza s megdöbbenve néztük mi is, pedig nem vagyunk szemforgató moralisták. (...)

Magyar Színház. Magyarország, 1911. május 25.

[...] A *Hamvazószerda* című, bábjátéknak nevezett éjszakai és álomkép érthetetlen fantazmagória, amely semmit sem nyer a színrevitelével. Egy éjszakai álmodozó, aki morfiummámorban átéli a saját halálát és aki a koporsóból az életről, a jó és a rossz asszonyokról beszél, egy ijesztő lidérces hangulattól megzavarodott nonszensz és nem érdemli meg, hogy színpadra vigyék. A könyvszekrény fogságában maradhatott volna. *A Janika,* az irodalmi komolyságtól áthatott életkép, megértésre talált és nagy tetszést váltott ki, a szerzőt többször is kihívták. A bábjátékot ezzel szemben egyszerűen kinevették.

[Reiner Ferenc] f. r.: *Ungarisches Theater.* Neues Pester Journal, 1911. május 25.

[...] A színpadi technikához Csáthnak kevés érzéke van; nem tudja felmérni a színpad és a nézőtér közötti távolságot és az effektusok biztosításához olyan eszközöket használ, amelyek a színpadon éppenséggel ellentétes hatást, visszatetszést keltenek. Eredetinek akar tűnni és unalmas vagy értelmetlen lesz, realizmus helyett kocsis durvaságot vagy útálatot kiváltó abszurdumot nyújt. Nem sokat ígérő kezdet!

Ungarisches Theater. Neues Politisches Volksblatt, 1911. május 25.

[...] Csáth Gézának litterális és kritikusi mivolta méltán hívott ki ily érdeklődést a színműíró Csáth Géza iránt. Örömmel állapíthatjuk meg azt a tényt, hogy azt a zökkenőt, melyet a prózából a drámaírásra való áttérés minden író elé állít, Csáth Géza világos dialektikája és a párbeszéd-fejlesztésben erős képessége szerencsésen áthidalt. Ily értelemben *A Janika* második felvonása a legkomolyabb és lélektanilag a legtisztább precizitással megoldottnak mondható.

A *Hamvazószerda* [...] tarka képekben poézis az álomópiumos zűrzavarában, merész miliőrajz a darab ékessége.

[Vitéz Miklós] (V. M.): *Janika — Hamvazószerda.* Népszava, 1911. május 25.

Nehéz dolog a kétfelvonásos *A Janika* című tragikomédát [...] egyszerűen elvetni, mert az ember erős vonzalmat érez az első felvonáshoz. De még nehezebb elfogadni, vele egy véleményen lenni, habár sok minden jó meglátással, erőteljesen van ábrázolva benne és tehetséget árul el. Végül is arra kényszeríti magát az embert, hogy a szerző tehetségét elismerje, és ennek kedvéért művének kedvezőtlen oldalait elnézze és a lehető leggyorsabban elfelejtse. Mert nem örvendetes, nem üdítő, a lelki tisztátalanságokba gázoló ez a darab elejétől végig. [...]

A *Hamvazószerda* című egyfelvonásost, amellyel az est zárul, a szerző bábjátéknak nevezi. (...) Az ember az egésszel nem tud mihez kezdeni. Az ilyen semmitmondó mámorkép naiv megelevenítései a színpadon aligha hatá-

sosabbak, mint az arisztokrata jótékonysági előadások bizonyos előképei. De talán a Pathé fivérek megveszik az ötletet és egy szívhez szóló filmet készítenek belőle a külvárosi mozik számára. [...]

Ernest Goth: *Ungarisches Theater: Hänschen, Aschermittwoch.* Pester Lloyd Morgenblatt, 1911. május 25.

[...] *A Janika* kétfelvonásos tragikomédia, amit nagyképűség lenne lélektani s dramaturgiai elemzés alát venni. A szerző nem akar mást, mint kigúnyolni az életet, vagy talán — a drámaírókat. Azt mondja, hogy ma már, ebben a mi szelíd életünkben nincsenek tragédiák, nincsenek drámai összeütközések, nincsenek hősök, csak gyáván meghunyászkodó nyárspolgárok, akik — ha az első pillanatban mintha bele is pottyannának a tragédia árjába — a következőben már kimásznak belőle s derült, de megvető kacagásuk között válnak komikus alakokká. [...] Talán igaza van a szerzőnek, az élet csakugyan ilyen, az életben nincsenek drámák. Ha a szerző csak ennyit akart mondani, akkor nincs több szavunk, mint hogy elismerjük a szellemességét s megbocsátjuk azokat az apró hibákat, miket nagyigényű drámában észrevennénk. Az előadás nagyon jó volt. [...] A *Hamvazószerda* [...] azonban nem színpadra való s ehhez járul még az is, hogy a lehetetlenül rossz rendezés teljesen tönkretett minden hatást. A folyton változó színű világítás panorámaszínezetet adott a játéknak s a rendezés számtalan meggondolatlansága folyton derültséget keltett. [...]

Janika — Hamvazószerda. Pesti Hírlap, 1911. május 25.

[...] A dráma jól megcsinált, a maga nemében egészen összetartott első felvonása puszta előkészítés, amelyben az első esemény, a drámát megindító szó a végén történik. A második: miliőrajz. Nagyon jó miliőrajz a kicsinyes ménage és az egyes figurák kitűnő tükre. Fotográfia, mozgófénykép — a részleteiben, és ezek a részletek elfelejtik, hogy magában a koncepcióban hiányzik a valószerűség, amely általában nem fontos, de fontos ott, ahol az író en détail következetesen és avatottan naturalista. Az apró megfigyelések azonban annyi talentummal feljegyzettek, oly finoman megérzett mozaikdarabok, hogy lehetetlen meg nem látni és nem méltányolni ezeken át azt az írót, aki az apró drámákkal, a köznapi összeütközésekkel szemben minden jellemzőt felfogó érzékeny lemez, aki teljes, egész, kerek, befejezett művet alkothat azzal az erővel, amellyel Janika tragédiája körül egy sorozat komédiát jegyzett fel.

A jó megfigyelő, a kis finomságok iránt fogékony talentum nem rejtőzik el végképp a *Hamvazószerda* meseszerű víziói között sem. [...] Csáth szerzeménye még közelebb viszi a játékot a megszokott melodrámákhoz. Hangulata, álomszerű hangulata azonban nem hiányzik. Bizarr részletei gyakran megkapnak. Az a mód, ahogyan a víziók logikátlanul, helyesebben az álom minden elgondoltat azonnal odavarázsló logikájával követik egymást, csakugyan álmokat juttatnak eszünkbe. Jobbról, balról alakok jönnek be, köznapi ruhában, de túlvilági voltuk némi diszkrét jelével, hangtalanul érkeznek, mennek, tűnnek, anélkül, hogy süllyesztők, színváltozások, színpadi aparátusok jönnének mozgásba: ez nagyon finom és sikerült módja a színpadi mesekonstruálásnak.

A közönség a mai bemutatón több hajlandóságot mutatott *A Janika,* mint a *Hamvazószerda* iránt. Különösen a második felvonás a maga épkézláb jeleneteivel tetszett és utána hatszor is kitapsolták a szerzőt. Nem hiányzott azonban a *Hamvazószerda* vízióinak sikere sem. Mind a két darabot gondosan, ötletesen rendezve mutatta be a Magyar Színház, a szereplők pedig azzal a szeretettel és ambícióval dolgoztak, amelyet a fiatal író megérdemelt.

[Lengyel Géza] (-el.): *Janika — Hamvazószerda.* Pesti Napló, 1911. május 25.

Csáth Géza [...] a legfiatalabb nemzedék legtehetségesebb és legfinomabb elbeszélői közé tartozik. Par excellence novellista, és nem tagadja meg magát színpadi műveiben sem. Az éles szem, amely az élet rejtelmes összefüggéseit átlátja, az erős kéz, amely az eseményeket megragadja és konfliktusokká gyúrja, és a sok mindet sejtető rövidség, amely a cselekményt vakító villámfénnyel látja el, az előkelő novellistáknak ezek az erényei teljes mértékben megvannak nála is, és ő ért hozzá, hogy ezeket drámai akcentussal a rámpa élés fényében is érvényesítse.

ab.: *Ungarisches Theater.* Politisches Volksblatt, 1911. május 25.

[...] *A Janika* és a *Hamvazószerda* után, első impresszióira is konstatálhatjuk, hogy szerzőjük a színpadon is hű maradt önmagához. Finom, ledesztillált művészete itt is felülemelkedett a kifejezési eszközök határjelzőin és túl a realizmuson halk, de biztos evezőcsapásokkal suhant át a fantázia csendes vizeire. A színpad nem állott útjába ennek a majd patetikusan erős, majd az elvontságig szubtilis, de mindig fölényes művészetnek, hanem az egymásra találtak meghittségével ölelte magához és kötötte létérdekeihez egy forró, igazi irodalmi est fennhatósága alatt. Minden technikai kezdést cáfolóan bugyborékoltak és siklottak le a színpadról az egymáshoz simuló, könnyedén surranó dialógusok, melyek nagy és megható és igazi írói elgondolások mögül szűrődtek a hallgatóság lelkébe és forrtak fel egy-egy igazi könnyben, a nekihömpölygő kacagáshullámokban. Csáth Géza első szereplésével nemcsak mint routinier, hanem mint egy született virtuóz mutatkozott be, aki a közönség érzelmein és hangulatain, mint valami megszokott instrumentumon, a legbonyolultabb és változatosabb melódiákat tudja eljátszani. [...]

A *Hamvazószerda* [...] teljesen a novelláin és egyéb írásain keresztül ismert poétát állította elénk. Egy farsangutói katzenjammer bódító álma, mámoros hangulata ez a színekben szikrázó fantasztikum. Szinte transzcendentális megjelenítése az elfarsangolt élet muzsikában zokogó szimbólumának. Nagy életcsömörök mementója, pezsgőgőzben, tivornyában, szerelemben föláztatott fiatal életek hattyúdala, sírva vigadó, halállal kacérkodó, kacagva felsíró komédia: — poézis. Egy kézzel meg nem fogható, műfajba nem gyömöszölhető valami, amit belülről szőnek át a kísérő muzsika ezüstszálai, az írott betűkön, elmondott mondatokon túlrezegtetett zenei ritmusok. [...]

A közönség, mely teljesen megtöltötte a színházat, igen rokonszenvesen fogadta az új színpadi szerző darabjait és meleg színházi estévé avatta a mai bemutatót. Már az első rövid bevezető felvonás után zajos tapsok hívták a szerzőt a lámpák elé; a második felvonás után csak fokozódott a hatás, amikor szerzőnek és szereplőknek nyolc-tízszer kellett a közönség előtt megjelennie. A második darab, a *Hamvazószerda* mély poétikus hatása mélyen megragadta a közönséget és a szerzőnek újból és újból meg kellett jelennie.

Relle Pál: *Csáth Géza darabjai. A Magyar Színház újdonsága.* Világ, 1911. május 25.

Egy fiatal író, aki novelláiban erős és eredeti talentumnak mutatkozott, tegnap bevonult a Magyar Színház színpadára két kis darabbal. Egyik merészebb és eredetibb a másiknál, mind a kettő sötét és hátborzongató, amilyen maga az élet lent a sivár és könyörtelen mélységekben. *A Janika* kétfelvonásos tragikomédia, amelyben túlságosan tragikusan komédiázik az élet. A színház méltányolta a szerző kétségtelen tehetségét, irodalmi szándékait és olyan gazdagon állította ki a darabot, hogy ez fél sikert jelentett. Maga az előadás egyike volt a legjobbaknak, amelyet a Magyar Színház pompás együttese ez idén produkált. A szereplőket a legkomolyabb elmélyedésre késztette az irodalmi feladat és a játék, az előadás valóban elsőrangú művészi élmény volt.

Janika és Hamvazószerda. A Nap, 1911. május 26.

[...] Csáth Géza [...] megírta az első budapesti realista drámát. Mert realista drámához — ilyenhez, mely kacajjal és tragédiával vegyes — még nem lehetett szerencsénk. Lengyel Menyhért írt egyet, de az nem budapesti és nem polgári. Csáth Gézában jött el ennek a miliőnek az első írója. Azaz majdnem azt mondtam: inkább a háziorvosa, mint az írója. Szigorú szerző; pártatlan és józan mindvégig; és nemcsak a saját hidegen látásáról tesz tanúságot, hanem arról is, hogy ez a környezet a leghálásabb és legkihasználatlanabb témája a magyar drámának. Kegyetlenül diagnosztizál, de a betegségek egész beláthatatlan és eddig leíratlan tömege látszik meg hirtelen keze nyomán. [...]

A realista drámaírásnak abban a kezdő, nagy reményű stádiumában, amilyenben most Csáth Géza bemutatkozott, hasonló tehetségek Ibsennel vannak tele. Ő olyan kevésszer és olyan elenyésző motívumokért fordul a norvég íróhoz, hogy meglepő. Ez a negatívum nagyon figyelemre méltó és szinte kikiáltani való öröm. Egy nagy színpadi tehetség van kibontakozóban, uraim és hölgyeim, akinek első drámája itt-ott zökken, de az alakjai mégis emberek, élő és működő emberek egy eddig észre sem vett, vagy vígjátékok alacsony pózaira felhasznált kaszt szenvedő törpéi, kishivatalnokok és anyósok és cselédek, akiknek látásakor Párizs is megborzadt először. A szituációk megdöbbentően erkölcstelenek, de ez többet ér, mint egy hamis boldogság képe a színpadon, melyet novellaötletek, vagy paradoxonok szikrái világítanak körül glória gyanánt. Ca commence, — nagyon jól kezdődik; ez az út meredeken megy fölfelé.

A *Hamvazószerda* azonban egy megrendítő álom, melybe nem tudok belenyugodni. Felzavar, de jogtalanul, a halálra emlékeztet, de élvezetünk nincs benne. Nem is Csáth Géza igazi hangja ez a mesterkélt miszticizmus, melynek legfőbb hibája az, hogy a vizionárius részek a legvalószínűbbek benne. Lehet, hogy ez is katarzis, de a halál költészetének még a végtelenül szomorú Madáchnál is megvan a megnyugtató alaptónusa. Itt keserű szájjal állunk fel a helyünkről és érezzük, hogy ok nélkül bántottak meg. Nem őszinte és nem meggyőző ez a szomorúság. Mi pedig nem azért illetődünk meg, mintha a szerző meggyőzött volna ezzel a báléji cauchemarral, hanem egyszerűen mert koporsók, szemfödők, halottak vannak a színpadon és a szívünk, mely egy mentőkocsi látására is megretten, ilyenkor mindig fáj az élőkért.

Szabolcsi Lajos: *Csáth Géza darabjai.* Aurora, 1911. május 27.

Már az első felvonásban kezd tisztázódni előttünk a helyzet (amelynek felállítása s vége — a férj elalszik — mintha a *Botrány*ra emlékeztetne). Csendesen folyik e felvonás, az emberek bölcsen eltakarják egymás elől önmagukat s a helyzetet, — épp ezért, mikor a csábító a fia halálán érzett fájdalma s a férj jajveszékelése miatt idegesen, magánkívül, meg talán azért, hogy könnyítsen a lelkén, leleplezi a viszonyukat, ez mennykőszerűen csap le és megkapó és fölrázó. A második felvonás aránytalanul hosszú és elnyújtott, ellaposított; ez már nemcsak nem drámai, nem is novellisztikus, csak rajzszerű. Nem történik benne semmi; csak a helyzet lassú megváltozása, a férj lelkének egyensúlyba jutása van itt a rajz szélesen terjengő nyugalmával ábrázolva.

Cselekmény helyett kapunk megfigyeléseket; mondatokat, mozdulatokat, jeleneteket, melyeket többkötetes regényben is csak zárójelek közt lehet elmondani; de e túlságos kidolgozottság — bármily finomak s találóak e megfigyelések — ellenkezik a dráma természetével.

A lendület, az emelkedés s a nagyobbszerű bukás hiányzik *A Janiká*ból. Lassú, egyenletes léptekkel, óvatosan halad a darab — s a végén, mint a kör, oda tér vissza, ahonnan elindult. Utazás egy családi dráma körül két és fél óra alatt.

E drámaiatlanság oka a tárgynak egy szervi hibája. A fő személy, a férj, ez a kicsinyes gondoktól gyötört, gyönge, kislelkű, cselekvésre képtelen kispolgár, már természetéből kifolyólag alkalmatlan drámai hősnek. Mi cselekvéseket várunk — és kapunk egy embert, akinek fő jellemvonása a teljes tehetetlenség: azaz még külső erő kényszere alatt sem képes az állapotának megváltoztatására.

Látjuk, mint vergődik, mint szeretne — a „becsület" végett — cselekedni s mint törődik bele mégis a kényelmesebbe. Nem mer tenni semmit, kispolgáriasan okoskodik egy keveset, berúg és elalszik. Ez az alak a középpontja a darabnak s kitűnően van megfestve. A kispolgári családi élet rajza hű és finom s ami a fő, a darabnak van életet lehelő levegője.

A darab tárgya — egy ember csúfos gyöngesége — olyan, hogy abból más író bizonyára sivár, mulattató vígjátékot írt volna. Itt megérezzük e kicsiny ember tragikumát, részvétet érzünk vele. A Csáth mosolygása meleg, könnyes humor, nem lelketlen gúny. A szerző tragikomédiának nevezi darabját; pontosabban: tragédia komédiában elbeszélve.

A másik darab egyfelvonásos; címe *Hamvazószerda*. Melegen, finoman ad elő egy hamvazószerdai hangulatot, melyen át — egy álom keretében — egy romlásnak indult emberi életet pillantunk meg. Kedves, szép részletek vannak benne, de hangulat és jellemkép még nem dráma s azonfelül e darab szerkezete, váza azonos a Gerhardt Hauptmann *Hanneléjével*. Egyszóval mindkét darabban van sok finomság és jellemzetesség, de hiába, mikor már az alaprajzban súlyos drámai vétségek vannak.

Komlós A. [Aladár]: *Janika és Hamvazószerda*. Haladás, 1911. június 1.

Csáth Géza felvonult a színpadra s ott is fog maradni. Nem kell elmondania, mert történtetni tud. Nem kell elbeszélnie, mert beszéltetni tud. Ezt első darabja után [...] meg lehet állapítani egészen biztosan. Csáth Géza drámairónak született, s mint ahogy a szobrász szobrokat lát bele a sziklatömbökbe, ő színdarabokat lát bele az életbe. A plaszticitás képessége van meg a kezében, úgy egyes ember, mint emberi történés kialakítása számára. Mégpedig olyan, mint a sebészé, aki nem vésve s mindjárt megcsinálva formál, hanem növeszt. A Csáth történtető módjában van egy kis boszorkányság. (Nem szemfényvesztés; nem fogásokkal dolgozik, hanem démoni erőkkel, azokkal, amik a lélek felszínének alatta guggolnak, összenyomva s földrengetni készen, mint a Klinger *Christus im Olympján* a Hádeszba lelökött titánok.)

S ha történtető módja plasztikus, beszéltető módja, mint a festők mondanák: anyagszerű. Vagyis: mint ahogy a festőnél a színfolt nem színes hártya, hanem bőr, mely némán megmondja, mi és miből való van és él alatta: Csáthnál a szó, amit embereivel mondat, mind beszélő szól, mely egyféle hangos értelmén kívül némán elmond ezerfélét abból, ami az emberével megtörtént, ami vele történni fog; emberszagú szó, melyről mindegyikről életrajza, természetrajza és helyrajza párolog szét annak, akinek száját elhagyta. [...]

Ez a Csáth első darabja — elbizakodott, de biztos beosztású, felsőségesen kemény dolog. Emberismerő ez a fiatal Csáth, aki életet tud formálni. Drámaíró.

A *Hamvazószerda* egy merészebb technikájú álomjáték — elsuhanó, mely egy kicsit ki is suhant a formálója kezéből. Hibridebb dolog — mondják is, hogy operaszövegnek szánta, viszont annyi minden van már formájába is hineingeheimnissolva, hogy nyilván igen szeretheti.

Ignotus: *Csáth Géza darabjai: Janika, Hamvazószerda*. Nyugat, 1911. június 1.

[...] *A Janika* [...] nem mindennapi munka. Két fölvonása két különböző oldalról mutatja be a szerző tehetségét, írói készségét. Az első igen gyorsan lezajló cselekvényt ad, tempója: rohamlépés. Ebben a tekintetben virtuóz dolog. A második tiszta analízis, a szerző, az alakok, a cselekvény szinte nem mozdulnak a helyükről. Az első fölvonás határozottan árt a másodiknak, még lassúbbnak tünteti föl. A második árt az elsőnek, mert eloltja az érdeklődést, melyet amaz keltett. Mégis mindegyik a maga nemében igen jól van megírva. [...]

A szerző javára írandó azonban, hogy bámulatosan ki tudja fejezni, a színpadon megvalósítani, amit átgondolt. Ennyi technikai készségre egy első kísérletben egyáltalán nem emlékszem. Szinte ijesztő ez a készség. A hang-

egység tökéletes. Ahogy a cselédek egymással beszélgetnek, remeke a naturalisztikus rajznak. A közönség ezt a formai jelességet éppenséggel nem méltányolta. Helyes. Intést adott a szerzőnek, hogy tehetségét művészibb célok szolgálatába bocsássa.

Ugyanattól a szerzőtől játszották az előbbi darab után a *Hamvazószerda* című egyfelvonásos „bábjátékot". Bábjáték? Nem tudom, mi ebben a jelenetben, mert egy jelenet az egész, a bábjáték. [...] Az ötlet kivitele is ötletesség nélkül való. Az ember alig hinné, hogy a két darabot egyazon szerző írta.

Alexander Bernát: *Színház. Csáth Géza: A Janika. — Hamvazószerda.* Vasárnapi Újság, 1911. június 4.

HALÁLÁRÓL

A gyász a fájdalom könyörtelen taglójával fájó csapást mért a szívünkre: elvitte körünkből azt, akit mindnyájan szerettünk, aki írásai révén nagy tábornak volt a kedvenc írója s aki ennek a városnak — hogy a lokálpatriotizmus is megszólaljon bennünk — hírt, nevet s dicsőséget szerzett. Csáth Géza, a modern magyar irodalom egyik legjelesebb képviselője tragikus módon halt meg. A tragikum, ami a görög tragédiák borzalmas fenségével nyúlt bele neuraszténiás lelkébe s lelki csömört hozott életébe, annál lesújtóbb, mert Csáth Géza nem ezt a sorsot érdemelte. [...]

Csáth Gézának, a finom melankóliák és hangulatszín képek megrögzítőjének a már szintén elköltözött Kanizsai Ferenc és Kosztolányi Dezső, az országos nevű költő volt a két legbizalmasabb barátja. Velük együtt kezdte meg irodalmi karrierjét a Bácskai Hírlap szerkesztőségében, onnan repültek ki a zsenik csapongó erejével Budapestre. A három szabadkai író közül Csáth Gézának volt a legérdekesebb egyénisége. [...]

A háború alatt keveset írt. A háború borzalmai a szeizmográfszerűen érzékeny, egzaltált lelkű férfira nagy hatással voltak. Hogy testi és lelki fájdalmaktól szabaduljon, morfinista lett. Apatikus semmibevevéssel szemlélte a világháború szédületes esélyeinek kaleidoszkópját, kínterhes vánszorgását. Lelki invalidus lett; legutóbb is úgy járt köztünk, mint egy hervadt fejű, csüggedt lelkű és megtört gerincű ember. Az utóbbi években már nem is írt: belső lázadozásban élte fel benne magát minden téma, mígnem egyszer az agyveleje lázadt fel s a legborzalmasabb lelki megrázkódtatás után végigélt egy modern tragédiát és az élet vándora a szókratészi méregpohárhoz nyúlt.

Szaulich Antal: *Csáth Géza.* Magyar Újság (Bácskai Hírlap), 1919. szeptember 14.

Csáth Géza, a modern magyar irodalom egyik nagy reménysége, meghalt a bajai kórházban. [!] Önmaga vetett véget tragikus életének, meghalt harminckét éves korában, mert az idegeit tönkretette a háború és a forradalom. Pedig éppen orvosa volt az idegeknek, a nagynevű Moravcsik professzor egyik legkülönb tanítványa. Magyar tragédia az övé. A háborútól összetörve, falura menekült, körorvos lett a Bácskában.

A magyar Maupassant: ezt mondotta róla régebben e sorok írója, akinek barátja volt Csáth Géza. És most Maupassant sorsa érte utol a magyar novella fiatal és kedves mesterét, aki utóbb a morfiumhoz folyamodott enyhülésért. Szabó Dezső a falura küldi író-hősét, hogy ott új erőt merítsen a hazai humuszból. Csáth Gézára nézve, íme, tragikussá vált a falusi idill. Hat éve egy névjegyen e sorok írójának, aki szinte súlyos idegbajba esett, azt üzente Csáth Géza, az orvos és barát, hogy a harmincadik éven túl csak javulhat az idegesség. Szegény jó Csáth Gézáé immár örökre meggyógyult. *Délutáni álmát,* amelyről a legszebb modern elbeszélések egyikét írta, most már zavartalanul

és morfium nélkül álmodhatja a csöndes vidéki temetőben. Harmincegy évet élt, de ez a rövid élet nagy és mély szenzációkkal szolgált neki is, a magyar irodalomnak is.

[Juhász Gyula] Gyalu: Falusi idill. *Délmagyarország*, 1919. október 4.

[...] Csáth Géza valódi regényhős volt, a szónak klasszikus és eszményi értelmében. Szép férfi volt, festői szempontból is: testi mivolta egy különös és ritka szenvedélyű léleknek ingerlő titkát sejtette: az a szépség, ami kifejez valamit, nem véletlen találkozása vonalaknak és színeknek. Kiváló volt testben éppen úgy, mint lélekben. Minden képesség, ami a mai európai embert kifejezi, pazar pompában bontakozott ki benne. Költő volt és művész és tudós. Rajzolt és festett, képzett muzsikus volt gyakorlatban és elméletben. Zenekritikáiban a legnemesebb irodalmi ízlés párosult komoly hozzáértéssel — modern volt, a szónak abban a valódi jelentésében, amivel az emberi kultúra ismeretének birtokában szólunk hozzá a kultúra fejlődéséhez: nem a futuristáknak kultúrák felületén dühöngő kánkán tánca szerint. Mint orvos a tudomány legrejtettebb és leggazdagabb területe érdekelte: az a határterület, ahol a test és lélek örök háborúja kell hogy eldőljön: az ideggyógyászat. Mint az ország egyik legelőkelőbb klinikájának asszisztense, szenvedéllyel merül el az új lélektan elméleti és gyakorlati tanulmányozásába: szaktanulmányaiban gazdag ötletekkel gyarapítja a vajúdó, új tudományt.

Úr a gondolatok és művészetek világában, mint ahogy valódi úr az emberek között: választékos, művelt és komoly ünnep volt beszélgetni vele: szinte atyai az az önzetlen jóság és melegség, amivel érdeklődésben nincs semmi mohó és tolakodó. Belletrista minőségében — ami bennünket szorosabban érdekel — a kifogástalan formákban megnyilatkozó humanista típusához tartozik: egyébként azok közt tűnik fel először, akik e század elején az új magyar irodalom — immár halványuló — fénykorát képviselték. Színpadi műveiben meleg és álmodozó, novelláiban álmodozó és okos, bírálataiban okos és bátor. Képességei, amiket felsoroltunk, végeredményben a valódi művészt határozzák meg, nem tehetségére jellemző, hogy kitűnő író is volt: művészi egyéniségeit jellemzik egyéb tehetségei. [...]

Karinthy Frigyes: *Csáth Géza.* Nyugat, 1919. november.

[...] Csáth Géza, kiben egy volt a zene és az értelem, a szín és a világosság, a költészet és a tudomány, csonka pályát mutat. Tizenkilenc éves korában, mikor nálunk még nem is álmodoztak modern irodalomról, egy vidéki lapban egymás után jelenteti meg novelláit. Nyelveket nem tudott, egy magyar kisvárosban, elszigetelten minden hatástól, önnönmagának mélységes mélyeit búvárolta, és a lidércnyomás, melyről álmodott, később valósággá vált. Gyönyörűen rajzolt, festett, hegedült, zongorázott, zenét szerzett, akárcsak lelki rokona, akit nem ismert, E. T. A. Hoffmann. Nyugodtabb korban biztosan visszatérnek még reá az irodalom történészei. Különös, fáradt és nemes hajtása ő a magyarságnak, anyai ágon leszármazottja azoknak a tolnai Decseyeknek, kik már a 16. században emlékezetessé tették nevüket irodalmunk történetében. [...]

Kosztolányi Dezső: *Csáth Géza betegségéről és haláláról.* Nyugat, 1919. december.

Válogatta: DÉR Zoltán

CSÁTH GÉZA KÖTETEINEK ÉS BEMUTATOTT SZÍNMŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

Ez a kivonatos bibliográfia részét képezi annak a teljesség igényével készült munkának, amely a Csáth Géza válogatott műveit tartalmazó gyűjtemény függelékeként jelenik meg az újvidéki Forum Könyvkiadó Vállalat gondozásában. Ennek a mintegy ezerötszáz címszóból álló összeállításnak — helyszűke miatt — mi csak első két részét, az író köteteire és bemutatott színműveire vonatkozó adatokat közöljük abban a reményben, hogy ezzel is hozzájárulunk Csáth Géza irodalmi munkásságának jobb megismeréséhez.

Az egyes tételeket időrendben tüntettük föl, de az érdeklődő nemcsak az írások megjelenési helyét és idejét találhatja meg, hanem a lapok évfolyamát és számát is. Ezt a dátum és az oldalszám közötti tört szám jelzi, a fölvett anyag összefüggéseire pedig a V.ö. (vesd össze) megjegyzés és a tételszám utal.

A bibliográfia készítője, Dér Zoltán ezúton is köszönetet mond Beszédes Valériának, aki sokban hozzájárult gyűjtő- és rendszerező munkájához.

KÖTETEI

1. [Csáth Géza—Havas Emil—Munk Artúr] C.H.M.: A repülő Vucsidol. Regény. Oláh Sándor rajzaival. Bácskai Hírlap nyomdája, Szabadka, 1906. 112 l. Megjelent a Bácskai Hírlap mellékleteként 14 folytatásban: júl. 15. 10/163.; júl. 22. 10/169.; júl. 29. 10/175.; aug. 5. 10/181.; aug. 12. 10/187.; aug. 19. 10/192.; aug. 26. 10/197.; szept. 2. 10/203.; szept. 8. 10/208.; szept. 16. 10/214.; szept. 23. 10/220.; szept. 30. 10/226.; okt. 14. 10/238.; okt. 21. 10/244. 112. l. Befejezetlen. 15×20 cm.
2. A Bácskai Hírlap regénye. = BH, 1906. júl. 15. 10/163. 6.
3. A repülő Vucsidol. = BH, 1906. szept. 2. 10/203. 7.
4. A repülő Vucsidol... a mai számból elháríthatatlan akadályok miatt kimaradt. = BH, 1906. okt. 7. 10/232. 6.
5. Csáth Géza: A varázsló kertje. [Elbeszélések.] Deutsch Zsigmond és társa, Budapest — Krausz és Fischer Könyvnyomda, Szabadka, 1908. 165 [3] l. 11×15 cm.

   [Tor 3—8.; Fekete csönd 9—15.; Történet a három leányokról 16—22.; Jolán 23—30.; A kályha 31—36.; Mariska az anyjánál 37—45.; Találkoztam anyámmal 46—49.; Eroica 50—60.; A gyertyák 61—66.; Este 67—73.; Szombat este 74—79.; A varázsló kertje 80—86.; Nyári bál 87—93.; A béka 94—100.; Mesék, amelyek rosszul végződnek 101—109.; A sebész 110—119.; A kék csónak 120—127.; A költő megtérése 128—133.; Tavaszi ouverture 134—139.; A vörös Eszti 140—158.; A varázsló halála 159—165.]
6. Csáth Géza: A varázsló kertje. = BH, 1908. ápr. 19. 12/92. 12.
7. A varázsló kertje. = BpH, 1908. máj. 9. 28/112. 13.
8. [Mohácsi Jenő] E. M-i: A varázsló kertje. (Der Garten des Zauberers.) = PLM, 1908. máj. 10. 55/113. 25—26.
9. [Farkas Pál] (-s -l): A varázsló kertje. = Úl, 1908. máj. 17. 14/21. 448.
10. [Schöpflin Aladár] A varázsló kertje. = VÚ, 1908. máj. 17. 55/20. 408.

11. Pártos Bence: A varázsló kertje. = SzV, 1908. máj. 24. 7/121. (2022.) 2—3.

12. [Kosztolányi Dezső] A varázsló kertje. = H, 1908. máj. 17. 19/20. (949.) 327. — Réz Pál: Kosztolányi Dezső két ismeretlen cikke Csáth Gézáról. [+ Muzsikusok] It, 1958. 66/2. 263—265. — Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1958. II. 410—411. — V.ö. 53.

13. Kanizsai Ferenc: Csáth könyvéről. = BH, 1908. máj. 24. 12/120. 8—9.

14. [Pogány József] (p): A varázsló kertje. = N, 1908. máj. 31. 36/130. 4.

15. Prof. Francesco Sirola: Il giardino incantate. [Az elvarázsolt kert.] Novelle di Géza Csáth. = Nuova Rassegna di letterature moderne, Firenze, 1908. 6. sz.

16. [Fehér Árpád] (-ér.): A varázsló kertje. = P, 1908. jún. 27. 4/154. 7.

16a. Fodor Gyula: Csáth Géza. = FM, 1908. szept. 26. 8/231. 13.

17. Hegedűs Gyula: A varázsló kertje. = Ny, 1909. febr. 16. 2/4. I. 227—228.

18. Csáth Géza: Puccini. [Giacomo. Tanulmány.] Különnyomat a Nyugat 1908. évfolyamából. Jókai Könyvnyomda, Budapest [1908]. 32 l. 15×13 cm.

19. Puccini. = Ú, 1908. dec. 6. 6/292. 17.

20. [Fodor Gyula] (f. gy.): Puccini. = FM, 1908. dec. 6. 8/292. 15.

21. (sz.): Puccini. = BN, 1908. dec. 8. 13/290. 9.

22. Ifj. Lányi Ernő: Puccini. = BH, 1908. dec. 13. 12/285. 7—8.

23. Puccini. = Cs, 1908. dec. 16. 1/5. 13.

24. pt.: Puccini. = MN, 1908. dec. 20. 27/301. 5.

25. [Bálint Aladár] (B-t): Puccini. = N, 1908. dec. 23. 36/305. 4—5.

26. Puccini. = É, 1909. márc. 7. 1/10. 330.

27. Csáth Géza: Az albíróék és egyéb elbeszélések. Engel S. Zsigmond Nyomda (Budapest, 1909). 63 l. Mozgó Könyvtár, II. évf. 35. sz. 13×18 cm.

[Apa és fiú 3—11.; Az albíróék 12—28.; Péter levele 29—38.; Eroica 39—54.; A költő megtérése 55—62.]

28. Csáth Géza: Délutáni álom. [Elbeszélések.] Nyugat — Jókai Könyvnyomdai Műintézet, Budapest, 1911. B. fedél: Kozma [Lajos]. 158 [6] l. 13×21 cm.

[Délutáni álom 5—24.; Anyagyilkosság 25—39.; A kisasszony 41—50.; Régi levél 51—57.; Ópium 59—65.; Johanna 67—83.; Józsika 85—104.; Pista 105—114.; Nagy Balázs — Kis Balázs 115—125.; Emlékirat eltévedésemről 127—138.; A Kálvin téren 139—146.; A hegyszoros 147—158.]

29. Délutáni álom. = PN, 1911. máj. 14. 62/113. 16.

30. [Miklós Jenő] (m. j.): Délutáni álom. = V, 1911. máj. 14. 2/113. 19.

31. (D. S.): Délutáni álom. = Ú, 1911. máj. 16. 9/114. 34.

32. [Goth Ernő] G.: Délutáni álom. = PLM, 1911. máj. 21. 58/119. 25.

33. Karinthy Frigyes: Délutáni álom. = Ny, 1911. jún. 1. 4/11. I. 1076—1077. — BH, 1911. jún. 11. 15/133. 4—5. [Az utolsó bekezdés nélkül.] — K. F.: Csáth Géza. Írások írókról. Tevan, Békéscsaba, 1918. 42—44. — K. F.: Csáth Géza. Miniatűrök. Gondolat, Bp. 1966. 87—88.

34. [Schöpflin Aladár?] Délutáni álom. = VÚ, 1911. jún. 18. 58/25. 508.

35. [Dr. Gonda József] (dr. g. j.): Csáth Géza könyvei. [+ A Janika] = A Jövendő [Hódmezővásárhely], 1911. júl. 1. 2/7. 157—159. V. ö. 38.

36. [Bresztovszky Ernő] (-y.): Délutáni álom. = N, 1911. nov. 12. 39/269. 6.

37. Csáth Géza: A Janika. Tragikomédia két felvonásban. Nyugat — Világosság Könyvnyomda Rt., Budapest [1911]. Nyugat Könyvtár 25. B. fedél: Falus [Elek]. 60 [4] l. 12×16 cm.

38. [Dr. Gonda József] (dr. g. j.): Csáth Géza könyvei. [+ Délutáni álom] = A Jövendő [Hódmezővásárhely], 1911. júl. 1. 2/7. 157—159. — V. ö. 35.

39. Csáth Géza: Zeneszerző portrék. Politzer Zsigmond és fia — Uránia Könyvnyomda, Budapest, 1911. Modern Könyvtár 74. B. fedél: [Kozma Lajos] 36 (4) l. 13×18 cm.

[A zeneszerző fejlődése 3—9.; Bach 10—12.; Beethoven 13—15.; Haydn 16—18.; Schumann 19—22.; Wagner 23—25.; Chopin 26—28.; Grieg 29—31.; Erkel Ferenc 32—36.]

40. Géza Csáth: Über Puccini. Eine Studie. [Tanulmány.] Fordította Horvát Heinrich. Somogyi & Kardos, Harmonia A.-G., Budapest [1912]. 29 [3] l. 12,5×19,5 cm.

41. Géza Csáth: Über Puccini. = Leipziger Tageblatt, 1912. jún. 15. 106/302. 10.

42. Géza Csáth: Über Puccini. = Eisenacher Zeitung, 1912. jún. 28. 46/149. 4.

43. Géza Csáth: Über Puccini. = Der Tag, 1912. júl. 25. 17.

44. Csáth Géza: Schmith mézeskalácsos. Elbeszélések. Athenaeum — Uránia Nyomda, Budapest [1912]. Modern Könyvtár 132—133. 74 [2] l. 12×18 cm.

[Schmith mézeskalácsos 3—9.; Egymást boldogítva 10—21.; Gyilkosság 22—26.; A kutya 27—39.; Gimnazista fantáziák: Szokratesz, A pásztor 40—43.; A doktorné 44—53.; Pali! . . . 54—63.; Nervus rerum 64—70.; Hajnali elbeszélés 71—74.]

45. Schmith mézeskalácsos. = V, 1912. ápr. 9. 3/85. 9.

46. [Szabolcsi Lajos] Sz. L.: Két író. [+ Reichard Piroska] = H, 1912. ápr. 14. 23/15. (1153.) 247—248.

47. Schmith mézeskalácsos. = É, 1912. máj. 5. 4/18. 586.

48. K. D.: Schmith, a mézeskalácsos. [!] = N, 1912. aug. 18. 40/196. 6.

49. Dr. Brenner József: Az elmebetegségek psychikus mechanismusa. [Tanulmány.] Eggenberger Könyvkereskedés [Hoffmann Béla] — Franklin Társulat nyomdája, Budapest, 1912. 123 l. 15×22 cm.

[Az elmebetegségek általános psychologiája 5—19.; Kórrajz 20—65.; A psychosis analysise 66—106.; Diagnosis 107—120.; Befejezés 121—123.]

50. Ferenczi Sándor dr.: Az elmebetegségek psychikus mechanismusa. = Gy, 1912. jún. 16. 52/24. 399.

51. Fischer Ignác: Az elmebetegségek psychikus mechanismusa. = BOÚ, 1912. júl. 25. 10/30. 415—416.

52. Csáth Géza: Muzsikusok. [Novellák.] Tevan, Békéscsaba, 1913. Tevan Könyvtár 33. B. fedél: [Tevan Margit?] 57 [7] l. 12×18 cm.
[Muzsikusok 3—11.; Rozi 12—19.; Erna 20—26.; Egy vidéki gimnazista naplójából 27—40.; Irén mama 41—48.; A díszoklevél 49—57.]

53. [Kosztolányi Dezső] Muzsikusok. = H, 1913. aug. 31. 24/35. (1235.) 567—568. — Réz Pál: Kosztolányi Dezső két ismeretlen cikke Csáth Gézáról. [+ A varázsló kertje] It, 1958. 66/2. 263—265. — Kosztolányi Dezső: Írók, festők tudósok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1958. II. 410—411. — V. ö. 12.

54. [Kárpáti Aurél] K. A.: Muzsikusok. = É, 1913. aug. 31. 5/36. 1161—1164.

55. Pajzs Elemér: Muzsikusok. = Május, 1913. okt. 1/1. 49

56. Csáth Géza: A varázsló halála. Elbeszélések. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Illés Endre. Címlap és kötésterv: Csillag Vera. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest — Alföldi Nyomda, Debrecen, 1964. 410 [4] l. 14×20 cm.

[A tor 19—22.; A kályha 23—26.; Apa és fiú 27—30.; A sebész 31—36.; Mariska az anyjánál 37—42.; A béka 43—46.; Gyilkosság 47—50.; Trepov a boncolóasztalon 51—53.; Eroica 54—59.; Jolán 60—64.; Pál és Virginia 65—68.; Hétfő 69—73.; Az albíróék 74—80.; Jutalom 81—83.; Szombat este 84—86.; A varázsló kertje 87—90.; Ismeretlen házban 91—97.; Fekete csönd 98—101.; A varázsló halála 102—105.; Találkoztam anyámmal 106—108.; A vörös Eszti 109—119.; Történet egy gyógyszerészettanhallgatóról 120—122.; Anyagyilkosság 123—131.; A kut 132—135.; Délutáni álom 136—148.; A Kálvin téren 149—153.; Emlékirat eltévedésemről 154—161.; Péter levele 162—165.; Ópium 166—169.; Józsika 170—183.; A doktorné 184—191.; Egy vidéki gimnazista naplójából 192—203.; Johanna 204—214.; Elfeledett álom 215—221.; A kisasszony 222—227.; Pista 228—233.; Erna 234—238.; Schmith mézeskalácsos 239—244.; A kutya 245—255.; Egyiptomi József 256—264.; Katonai behívó 265—271.; A kis Emma 272—280.; Irén mama 281—286.; Muzsikusok 287—293.; Rozi 294—299.; „Souvenir" 300—310.; Kisfiúk 311—318.; Vasút 319—325.; A kis varróleány vasárnapja 326—332.; Tálay főhadnagy 333—354.; Dénes Imre 355—370.; Janika 371—410.]

57. Bokor László: A varázsló halála. = Nsz, 1964. aug. 28. 22/201. 9.

58. Nyerges András: A varázsló halála. = K, 1964. szept. 4/9. 317.

59. Kőszeg Ferenc: A varázsló halála. = L, 1964. okt. 14/5. 943—944.

60. -e-: A varázsló halála. = Ktáros, 1964. nov. 14/11. 685.

61. [Herceg János] H. J.: Jó reggelt. [A VH megjelenése alkalmából.] = MSzó, 1964. nov. 6. 21/308. (6265.) 13.

62. Antal Gábor: Csáth Géza novellái. = Kt, 1964. dec. 8/12. 2009—2010.

63. Gerelyes Endre: Türelmetlen kritika. = Újf, 1964. dec. 4/12. 1482—1486.

64. Katona Béla: A varázsló halála. = ItK, 1965. 69/4. 531—532.

65. Csáth Géza: Éjszakai esztetizálás. 1906—1912 zenei évadjai. Közreadta, az előszót és a jegyzeteket írta: Demény János. Borító- és kötéstervező: Szántó Tibor. Cikkjegyzék 399 Csáth-dokumentumról. Zeneműkiadó — Egyetemi Nyomda, Budapest, 1971. 557 [3] l. 15×20 cm.

[1. A magyar zene 25—30.; 2. Eötvös, a magyar zene és egyebek 31—32.; 3. Lakmé 35—36.; 4. Sándor Erzsi — Pillangókisasszony 36.; 5. Fiatal magyar zeneszerzők 37.; 6. Kubelik 38—39.; A Filharmoniai Társaság első hangversenye 39—40.; 8. Burmester hangversenye 40—41.; 9. Slezák dalestélye 41—42.; 10. A Filharmóniai Társaság második hangversenye 43—44.; 11. Pugno Raoul zongoraestélye 44—45.; 12. Sauer Emil zongoraestélye 46.; 13. Godovszky zongoraestélye 47—48.; 14. Dohnányi Ernő zongoraestélye 48—49.; 15. Istenek alkonya 49—50. 16. Az afrikai nő 50—51.; 17. Lengyel Ernő hangversenye 51—52.; 18. Thomán Istvánné és Morvay Zsuzsi 52—53.; 19. Jubiláris hangverseny 53—54.; 20. Forradalom a hangversenyteremben. A filharmonikusok hangversenye 54—56.; 21. Vecsey Ferenc hangversenye 56—57.; 22. Új népdalgyűjtemény 58.; 23. Kubelik hangversenye 58—59.; 24. A filharmonikusok hangversenye 60—61.; 25.Székely Arnold zongoraestélye 61—62.; 26. A brüsszeli vonósnégyes 62—63.; 27. Fráter Lóránd dalestje 63—64.; 28. Filharmoniai hangverseny 65—66.; 29. Backhaus zongoraestélye 66—67.; 30. D'Albert zongoraestélye 67—68.; 31. D'Albert, Hubay, Popper 68—69.; 32. Kussevitzky gordonművész hangversenye 69—70.; 33. Koenen Tilly dalestje 70—71.; 34. Hangverseny 71—72.; 35. Beethoven-estély 73—74.; 36. Népszerű zenekari hangverseny 74—75.; 37. Svärdström Valborg dalestélye 75—76.; 38. Vendégszereplés az Operában 76—77.; 39. Kerpely Jenő hangversenye 77—78.; 40. Destinn Emmy — Pillangókisasszony 78—79.; 41. Dalestély 79—80.; 42. Monna Vanna 81—84.; 43. Szimfónikus matiné 84—85.; 44. Beethoven-estély 85—86.; 45. Godovszky zongoraestélye 87.; 46.

Népszerű filharmóniai hangverseny 88.; 47. Backhaus második zongoraestélye 89—90.; 48. Feinhals az Operában 90.; 49. Filharmóniai hangverseny 91—92.; 50. Zenekari hangverseny 92—93. 51. A filharmonikusok ünnepi hangversenye 93—94.; 52. Zeneiskolai hangverseny 94—95.; 53. Tatjána 95—97.; 54. Beethoven nagy ábrándja 97.; 55. Az új Zeneakadémia megnyitása 98—99.; 56. A Zeneakadémia ünnepségei 99—100.; 57. Salome 101—104.; 58. Manon Lescaut 104—106.; 59. Kálmán Imre dalai 106—107.; 60. André Chénier 108—109.; 61. Zenei akták 109—112.; 62. Jegyzetek a zeneművészet fejlődéstanához 112—148.; 63. Burrián 151—152.; 64. Carmen 152—153.; 65. A filharmonikusok műsora 153—154.; 66. Caruso 155—157.; 67. Caruso 158—160.; 68. A sárga dominó 160—161.; 69. A Zeneakadémia Liszt hangversenye 161—163.; 70. A párisi Tannhäuser 163—165.; 71. Geyer Stefi estélye 165—166.; 72. A Walkür 166—167.; 73. Kamaraestély 167—168.; 74. Filharmoniai hangverseny 168—169.; 75. Vecsey Ferenc hangversenye 169—170.; 76. Dohnányi hangversenye 171.; 77. Filharmonikus hangverseny 172—173.; 78. Filharmóniai hangverseny 174—175.; 79. A cseh vonósnégyes 175—176.; 80. A zenéről 176—183.; 81. Éjszakai esztetizálás 184—186.; 82. Kamarahangverseny 187.; 83. Az akadémiai zenekar második hangversenye 188—189.; 84. Szimfonikus matiné 190.; 85. Eliána 191—192.; 86. Vándor-Weiner Leo 192—194.; 87. A brüsszeli vonósnégyes 195—196.; 88. Akadémiai zenekar 196—197.; 89. Népszerű filharmóniai hangverseny 198.; 90. A cseh vonósnégyes 199—200.; 91. Filharmoniai hangverseny 200—202.; 92. Marteau és Dohnányi 202—203.; 93. Szimfonikus hangverseny 204—205.; 94. Filharmoniai hangverseny 205—206.; 95. Zenei közművelődés 207—211.; 91. Bartók Béla 211—214.; 97. A zsidónő 217.; 98. Filharmóniai hangverseny 218.; 99. Geyer Stefi 219.; 100. Gixerek az Eliánából 220.; 101. Gabrilovitsch Ossip 221.; 102. Kresz Géza 222.; 103. Hangverseny 223.; 104. Filharmonia 224—225.; 105. Filharmonia 225—226.; 106. Az új magyar zeneszerzők 226—227.; 107. Székely Arnold magánestélye 227.; 108. Zenekari hangverseny 228.; 109. Strauss Richard 229.; 110. Akadémiai Zenekar 230.; 111. Kamaraestély 230—231.; 112. Filharmóniai hangverseny 231—232.; 113. A diszharmonikus filharmonikusok 232—234.; 114. Kamarahangverseny 234.; 115. Zenekari hangverseny 235.; 116. Két bemutató előadás 236—237.; 117. Filharmóniai hangverseny 238.; 118. Hangverseny 239.; 119. Zenei események napja 239—241.; 120. Hangverseny 241—242.; 121. Orfeusz 242—243.; 122. Bartók suiteje 243.; 123. Sembrich Marcella 244.; 124. Filharmónia 245.; 125. A filharmonikusok Kubelik-hangversenye 246.; 126. Vén cigányok 247—249.; 127. Puccini 250—266.; 128. A hegyek alján 266—267.; 129. Koessler János 268—269.; 130. Bartók Béla új kottái 270—271.; 131. Lányi Ernő új dalai 271—272.; 132. Kun László 273—274.; 133. Bartók Béla első suiteje 274—276.; 134. A pesti dal 276—279.; 135. Szimfónikus hangverseny 283—284.; 136. Filharmóniai hangverseny 284—285.; 137. Akadémiai Zenekar 185.; 138. Vecsey és Dohnányi 286.; 139. Szimfonikus hangverseny 287.; 140. Filharmóniai hangverseny 288.; 141. Ady-hangverseny 289.; 142. Lammermoori Lucia 290.; 143. Sauer zongoraestélye 291.; 144. Goldmark-hangverseny 292.; 145. Zenekari hangverseny 293—294.; 146. Filharmóniai hangverseny 294—295.; 147. Zongora-estély 295—296.; 148. Dohnányi Ernő 296.; 149. Zongoraestély 297.; 150. Bemutató az Operaházban: Elektra 298—299.; 151. Bemutató a Vígszínházban: Az obsitos 300—301.; 152. Kodály Zoltán 301—302.; 153. Bartók Béla 302—303.; 154. Zenekari hangverseny 303—304.; 155. Sába királynője 304.; 156. Romeo és Júlia 305.; 157. Operaház 306—307.; 158. Operaház 307.; 159. Operaház 308.; 160. Zenekari hangverseny 309—310.; 161. Lohengrin 310—311.; 162. Schumann 311—314.; 163. A művészetek élvezése és az emberismeret 315—317.; 164. Ferdinand Loewe 318—319.; 165. Beretvás Hugó Ady-dalai 319—321.; 166. Weiner Leó — Op. 6. 322—323.; 167. Bartók Béla és Kodály Zoltán 324—325.; 168. Az első filharmóniai hangverseny 329—330.; 169. Az „Elektra", Strauss vezényletével 331—332.; 170. Strauss-hangverseny 332—333.; 171. Filharmóniai hangverseny 333—334.; 172. György barát. Az Operaház ujdonsága 334—336.; 173. Szonáta-est 336—337.; 174. Pablo Casals 337—338.; 175. Casals Pablo 338—340.; 176. Szonáta-est 340.; 177. A filhar-

mónikusok Erkel-ünnepe 341.; 178. Operaház 342.; 179. Dohnányi zongoraestje 343.; 180. Brüsszeli vonósnégyes 344—345.; 181. Debussy-est. Beszélgetés Claude Debussyvel 345—348.; 182. Filharmóniai hangverseny 348—349.; 183. Zenekari hangverseny 350—351.; 184. Három hangverseny 351—353.; 185. A hercegkisasszony. Bemutató az Operaházban 353—356.; 186. Öt hangverseny 356—357.; 187. Wagner Siegfried. A mai filharmóniai hangverseny 358—359.; 188. Manén Joan. Filharmóniai hangverseny 360—361.; 189. Zenekari hangverseny 361—362.; 190. Zenekari hangverseny 363—364.; 191. Zenekari hangverseny 365—366.; 192. Filharmóniai hangverseny 366—368.; 193. A bolond. Bemutató az Operaházban 368—370.; 194. Ivette Guilbert második estje 371.; 195. Hangversenyek 372—373.; 196. Tessza. Bemutató az Operaházban 373—375.; 197. Szemle a magyar muzsika jelenlegi állapotán. Levél a szerkesztőhöz 376—377.; 198. Reinitz Béla és Farkas Ödön Ady-dalai 378—381.; 199. „Musique moderne Hongroise" 382—384.; 200. Új hangjegyek 384—386.; 201. Nádor Mihály és Szirmay Albert 386—389.; 202. Zágon Géza Vilmos 390.; 203. Mahler 390—392.; 204. Új kották: Lányi Ernő, Reinitz Béla, Kovács Sándor 392—395.; 205. Carmen 399—400.; 206. Liszt Ferenc 400—404.; 207. Hangversenyek 404.; 208. Hangversenyek 405—406.; 209. Első filharmóniai hangverseny 406—407.; 210 Bossi 407—408.; 211. „Carmela" — „Susanne titka" — „Tavasz". Bemutatók az Operaházban. A mai premier kulisszatitkaiból 409—412.; 212. Szonáta-est 412—413.; 213. Hangverseny 413—414.; 214. Casals hangversenye 414—415.; 215. Az „Új Magyar Zene Egyesület" első hangversenye 416—417.; 216. Kamara-est 417—418.; 217. Hangversenyek 418—419.; 218. Burmester, Casals, D'Albert 420—421.; 219. A Népopera megnyitása 421—423.; 220. Új Magyar Zene Egyesület 424—425.; 221. Balling bemutatkozása 426—427.; 222. Szonáta-est 428.; 223. Korngold Erik 429—430.; 224. Hangverseny 430—431.; 225. Zongora-est 431—432.; 226. Sauer Emil 432—434.; 227. Filharmoniai hangverseny 434—436.; 228. Furulyás Jancsi. Bemutató a Népoperában 436—438.; 229. Operaház 438—439.; 230. Filharmoniai hangverseny 439—441.; 231. Hegedű-est 441—442.; 232. Zenekari hangverseny 442—443.; 233. Zenekari hangverseny 444.; 234. Szerzői hangverseny 445—446.; 235. Filharmóniai hangverseny 446—447.; 236. Puccini: „A nyugat leánya". Az Opera mai bemutatója 447—451.; 237. Zenekari hangverseny 451—452.; 238. Az orosz balett 453—454.; 239. Rodostó. Gróf Zichy Géza új operájának bemutatója 454—456.; 240. Magyar zenei újdonságok bemutatója 457—458.; 241. Filharmóniai hangverseny 458—459.; 242. Operaház 460.; 243. Wagner lyrája 460—467.; 244. Lányi Ernő 468—469.; 245. Debussy: Children's Corner 469—472.; 246. Weiner „Közjáték" 472—473.; Függelék: Zeneszerző portrék — A zeneszerző fejlődése 477—483.; Bach 483—486.; Beethoven 486—488.; Haydn 488—490.; Wagner 491—493.; Chopin 494—496.; Grieg 496—498.; Erkel Ferenc 498—502.]

66. [Nikolényi István] N. I.: Éjszakai esztetizálás. = DM, 1971. jún. 27. 61/150. 6.

66a. Keszi Imre: Csáth Géza zenekritikái. = Kv, 1971. júl. 16/7. 10.

67. Koór György: Éjszakai esztetizálás. = Él, 1971. júl. 31. 15/31. 11.

68. Géza Csáth: Asthetisieren in der Nacht. = BR, 1971. aug. 2. 5/31. 9.

69. Bónis Ferenc: Egy nagy magyar zenekritikus. = Mu, 1971. okt. 14/10. 41—42.

70. [Flórián László] F. L.: Éjszakai esztetizálás. = MH, 1971. okt. 9. 4/281. IV. [Hét vége]

71. Bori Imre: Éjszakai esztetizálás. = T, 1971. nov. 25/11. 1063—1065.

72. Varga József: Éjszakai esztetizálás. = Kt, 1971. dec. 15/12. 2011—2013.

73. Dér Zoltán: Hajnali esztetizálás. = Létünk, 1973. jan.—febr. 3/1. 87—99.

74. Csáth Géza: Apa és fiú. [Elbeszélések.] Válogatta: Illés Endre. Kiskönyvtár. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest — Kner Nyomda, Gyoma, 1973. 279 [3] l. 10×17 cm.

[A tor 5—9.; Apa és fiú 10—14.; Mariska az anyjánál 15—21.; A béka 22—26.; Gyilkosság 27—32.; Trepov a boncolóasztalon 33—36.; Szombat este 37—40.; A varázsló kertje 41—46.; Ismeretlen házban 47—54.; Fekete csönd 55—59.; A varázsló halála 60—64.; A vörös Eszti 65—78.; Anyagyilkosság 79—90.; A kút 91—96.; Délutáni álom 97—114.; Ópium 115—119.; Johanna 120—134.; Elfeledett álom 135—143.; A kisasszony 144—151.; Schmith mézeskalácsos 152—159.; Egyiptomi József 160—170.; Katonai behívó 171—179.; A kis Emma 180—191.; Muzsikusok 192—200.; Rozi 201—208.; Vasút 209—217.; Tálay főhadnagy 218—246.; Dénes Imre 247—267.; Első fejezet 268—277.]

75. Könyvespolc: Apa és fiú. = FmH, 1973. okt. 31. 29/255. 5.

76. Kulturális tükör: Apa és fiú. = Tükör, 1973. nov. 6. 10/45. 12.

77. -k.: Csáth Géza novellái és drámái. = Kv, 1974. ápr. 19/4. 8. — V. ö. 83.

78. Dér Zoltán: Dermesztő érzékletesség. = Ü, 1974. ápr. 4/4. 370—374.

79. Kovács Sándor: A varázsló halála. (Csáth Géza írásai) = DN, 1974. ápr. 24. 31/111. 4. — V. ö. 86.

80. Csáth Géza: Hamvazószerda. [Színművek.] Az írásokat összegyűjtötte, az előszót és a jegyzetet írta: Dér Zoltán. Rajzok, fedő- és borítólap: Bálint Endre. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest — Kner Nyomda, Gyoma, 1974. 228 [4] l. 13×19 cm.
[A Janika 23—76.; Hamvazószerda 77—97.; Horváték 99—176.; Kisvárosi történet 177—213.; Kis családi dráma 215—225.]

81. Könyvespolc. = TL, 1974. febr. 8. 25/3. 12.

82. Bányai Gábor: Egy kóreset tanulságai. = Nsz, 1974. márc. 14. 32/61. 7.

83. -k.: Csáth Géza novellái és drámái. = Kv, 1974. ápr. 19/4. 8. — V. ö. 77.

84. Pomogáts Béla: Csáth Géza papírszínháza. = Ü, 1974. ápr. 4/4. 375—378.

85. Herceg János: Hamvazószerda. = ÚR, 1974. ápr 22. 20.00—20.10 ó. Új könyv — új írás.

86. Kovács Sándor: A varázsló halála. (Csáth Géza írásai) = DN, 1974. ápr. 24. 31/111. 4. — V. ö. 79.

87. Lévay Endre: Egy író utóélete. (Jegyzetek olvasás közben) = 7N, 1974. jún. 14. 28/24. 10.

88. Szirmai Endre: Dráma és valóság. = Vagyunk, 1974. okt. 15. 3/5. 17.

89. Csikos Zsuzsanna: Csáth Géza dramaturgiája. = Tk, 1975. 8. 141—152.

90. Katona Béla: Hamvazószerda. = ItK, 1975. 4. 79/4. 528—530.

91. Csáth Géza: Írások az élet jó és rossz dolgairól. Kritikák, cikkek, karcolatok. Az írásokat összegyűjtötte, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzetet írta: Dér Zoltán. Borító- és kötésterv: Siskovszki András. Életjel Könyvek 5. Szabadkai Munkásegyetem — Pannónia Grafikai Műintézet, Szabadka, 1975. 337 [3] l. 13×21 cm.
[Irodalom, művészet, tudomány: Rajzkiállítás 19—20.; A budapesti színházakról 21—23.; Vecsey Ferenc 24—25.; Sarasate 26—27.; Lotz Károly 28—29.; A János vitézről 30—31.; Bródy Sándor 32—35.; Muzsikusok 36—38.; Puccini 39—40.; Iványi István 41—44.; Friss könyvek 45—48.; Jegyzetek a Salome-ügyhöz 49—50.; Modern muzsika 51—57.; Budapest zenei élete 58—59.; Lányi Ernő új kottái 60—61.; Lányi Ernő összegyűjtött művei 62.; Szabadka zenei állapotai 63—65.; Terka 66—68.; Lányi Ernő munkái 69.; A Holnap 70—72.; Levél a házi muzsikáról 73—76.; Az álom 77—81.; Új kották 82.; Orvosi emlékiratok 83—84.; Jegyzetek egy új rajzgyűjteményről és a művészetekről 85—94.; Az isteni kert 95—105.; Jegyzetek Mikszáthról és új regényéről 106—118.; Kálnoki Bedő Béla 119—122.; A zene és a modern élet 123—127.; Három kritikai könyv 128—130.; Bartók Béla 131—132.; A jó operaszöveg 133—136.; A hangszerelésről és a partitúraolvasásról 137—140.; Haydn 141—154.; A mai

emberek szerelmi életéről 155—162.; A vallások és mítoszok pszichológiája 163—173.; A művészi alkotások élvezése 174—178.; Jókai 179— 182.; A kis király 183—184.; A lelki egészség 185—188.; A lelki élet alaptörvénye 189—193.; A hisztéria 194—203.; A lelki betegségek helye a többi betegség között 204—210.; A téboly 211—215.; Mikor keletkezik az elmebetegség? 216—220.; A tudományos megismerés útja 221—228.; Az egészséges önismeret 229—232.; Egy Jókai-regény analízise 233—237. Társadalom, művelődés, élet: A budapesti választások 241—243.; A magyar középiskolai tanítás végleges csődje 244—248.; Parasztszerelem 249—252.; A Prielle-ügy 253—254.; A hittantanításról 255—259.; Cirkuszmulatság 260—261.; Még egyszer — és utoljára — a hittantanításról 262—266.; Adatok a jövő küzdelmeinek élettanához 267—269.; Isodora Duncan és a berlini spiszbürgerek 270—271.; Sajtó és erkölcs 272—274.; Dr. Platz nyugalomban 275—276.; Vidal Edu Benjamin 277—278.; Szegény pesti kisgyerekek 279—281.; Öngyilkos művészek 282—284.; A Times, a könyvkereskedők és ... Magyarország 285—287.; Szélhámosok — művészek 288—289.; Az időbeosztás művészete 290—292.; Az emberismeret és a társadalmi fejlődés 293—301.; Szabadka „szépségeiről" 302—306.; Kis értekezés az élet jó és rossz dolgairól 307—310.; Az amerikai párbaj 311—313.; Gyerekszerelem 314—316.; Az öngyilkosság főpróbája 317—319.; Hosszú baráti levél 320—327.; Apró jegyzetek egy orvos jegyzőkönyvéből 328—329.]

92. [Dér Zoltán] Új Csáth-kötet. = 7N, 1975. márc. 28. 29/12. 8.

93. Hornyik Miklós: Csáth Géza kiadatlan írásai. = KI, 1975. ápr. 16. 31/1362. 19.

94. Herceg János: Egylényegű magatartás. = Ü, 1975. máj.—jún. 5/5—6. 414—418.

95. Réz Pál: A szellemi szabadságharc adalékai. = Ü, 1975. máj.—jún. 5/5—6. 418—421.

96. [Dér Zoltán] Mához szóló értékek. = 7N, 1975. máj. 9. 29/18. 10.

97. Herceg János: Írások az élet jó és rossz dolgairól. = ÚR, 1975. máj. 12. 20.00—20.10 ó. Új könyv — új írás.

98. Vajda Gábor: Csáth Géza világszemlélete. = MSzó, 1975. dec. 6. 32/334. (10 244.) 13.

99. [Rónay László] Tájékozódás. A vajdasági magyar irodalmi törekvésekről. = Vig, 1976. febr. 41/2. 3. borítólap. — V. ö. 56, 65, 80.

100. [Antal Gábor] (antal): Az élet jó és rossz dolgairól. Csáth Géza cikkei. = MN, 1976. ápr. 25. 32/98. 13.

101. Antal Gábor: Könyvek között. = KR, 1976. jún. 9. 19.15 ó. Gondolat.

102. Czére Béla: Írások az élet jó és rossz dolgairól. = ItK, 1976. 80/3. 427—428.

BEMUTATOTT SZÍNMŰVEI

103. Csáth Géza: A Janika. Tragikomédia két felvonásban. Rendezte: Vajda László. Bemutatta a budapesti Magyar Színház 1911. május 24-én, szerdán, 25-én, 26-án, 28-án és június 2-án 20 órai kezdettel. — V. ö. 104. [Szereposztás: Pertics Jenő — Rátkai Márton, Pertics Jenőné — T. Forrai Rózsi, özv. Telkesiné, Perticsné anyja — Gerő Ida, Boér Kálmán — Törzs Jenő, Tolnai, háziorvos — Kürti József, Pataki, sebésztanár — Csiszér Artúr, Schwarcz tanár — Huszár Károly, Szakácsné — P. Tárnoki Giza, Szobalány — Csatay Janka, Egy idegen cseléd — Nagy Teréz, Szolga — Sáfrány Vilmos, Levélhordó — Deési]

104. Csáth Géza: Hamvazószerda. Bábjáték muzsikával egy felvonásban. [A varázsló halála c. novella színpadi parafrázisa.] Rendezte: Vajda László. A Janikával egy műsorban mutatta be a budapesti Magyar Színház. — V. ö. 103.

[Szereposztás: Az utolsó vendég — Törzs Jenő, Az apja — Kürti József, Az anyja — Bera Paula, A nagyanyja — T. Halmi Margit, A tanácsos — Gere Zsigmond, A tanár — Czobor Ernő, A költő — Petheő

Attila, Az abbé — Réthey Lajos, A leányka — Nagy Teréz, Egy kis Pierette — Várady Erzsi, A főpincér — Csiszér Artúr, Borfiú — Bellák Miklós, Takarítóasszony — Gerő Ida, Temetkezési vállalkozó — Huszár Károly, Balerina — Hubay Anna, Divatárus leány — Lehner Margit, Szobalány — Csáti Iza, Vidéki úrikisasszony — Zala Karola, Pesti kislány — Sellő Ilma, Kaszírnő — Zikó Ilma, Pesti úriasszony — Somló Ilona, Kokott — Dergan Blanka, Parasztlány — Béres Mária]

104a. Operalibrettó — zene nélkül. [Előzetes a Hsz-ról.] = FM, 1909. júl. 3. 9/156. 12.

105. Janika. = Nap, 1911. máj. 14. 8/114. 10.

106. A színházi hét. Magyar Színház. = V, 1911. máj. 14. 2/113. 18.

107. A Janika bemutatója. = BN, 1911. máj. 14. 16/112. 14.

108. Színházak. [A J és a Hsz bemutatójáról.] = M, 1911. máj. 14. 18/113. 11.

109. Lorenzo: Janika és Hamvazószerda. A Magyar Színház szombati bemutatója. = MSzín, 1911. máj. 14. 14/132. 8.

110. A Janika és a Hamvazószerda tartalmi ismertetése. = SzH, 1911. máj. 14.—május 21. 2/20. 32.; május 21.—máj. 28. 2/21. 32.; máj. 28.—jún. 4. 2/22. 28.

111. [A J a Magyar Színház utolsó bemutatója a tavaszi évadban.] = MSzín, 1911. máj. 15. 14/133. 5.

112. [A J utolsó próbái.] = MSzín, 1911. máj. 16. 14/134. 5.

113. Janika. = PN, 1911. máj. 16. 62/114. 14.

114. A Janika és a Hamvazószerda szereposztása. = MSzín, 1911. máj. 17. 14/135. 6.

115. A Janika szereposztása. = PN, 1911. máj. 17. 62/115. 13.

116. A Janika bemutatója. = V, 1911. máj. 17. 2/115. 15.

117. Elhalasztott bemutató előadás. = N, 1911. máj. 18. 39/117. 5.

118. A Magyar Színházban. (Elhalasztották a J bemutatóját.) = BN, 1911. máj. 19. 16/116. 10.

119. [A Magyar Színház elhalasztotta a J bemutatóját.] = MSzín, 1911. máj. 20. 14/138. 5.

120. A Magyar Színházban szerdán lesz Csáth Géza a Janika és Hamvazószerda című darabjának bemutatója. = B, 1911. máj. 21. 35/119. 11.

121. A Magyar Színház. [A J és a Hsz bemutatójáról.] = BN, 1911. máj. 21. 16/118. 12.

122. [A J beharangozása.] = MSzín, 1911. máj. 21. 14/139. 8.; máj. 22. 14/140. 5.; máj. 23. 14/141. 5.

123. Lorenzo: Janika és Hamvazószerda. A Magyar Színház szerdai bemutatója. = MSzín, 1911. máj. 21. 14/139. 9.

124. Theater und Kunst. [Elhalasztották a J bemutatóját.] = PLM, 1911. máj. 21. 58/119. 12.

125. Halló, mi újság? [A J és a Hsz bemutatójáról.] = SzH, 1911. máj. 21.—máj. 28. 2/21. 21.

126. [Hevesi Sándor] (Tyltyl): A Janika — Hamvazószerda = É, 1911. máj. 22. 3/22. 635—636.

127. Magyar Színház. [A J és a Hsz főpróbája.] = Nap, 1911. máj. 23. 8/123. 10.

128. A Janika főpróbája. = MH, 1911. máj. 23. 21/120. 16.

129. A Janika főpróbája. = PN, 1911. máj. 23. 62/120. 13.

130. (xxx): Bemutató előtt. Csáth Géza darabjai. = MH, 1911. máj. 24. 21/121. 20.

131. [A J és a Hsz beharangozása.] = MSzín, 1911. máj. 24. 14/142. 5.

132. Csáth Géza: Janika és Hamvazószerda. Szerző a darabjáról. = MSzín, 1911. máj. 24. 14/142. 5. — Ua. 172.

133. Magyar Színház: A Janika és a Hamvazószerda szövege. = MSzín, 1911. máj. 24. 14/142. 3.; máj. 26. 14/144. 3.; máj. 28. 14/146. 4.; jún. 2. 14/151. 3.
134. (D.): Janika — Hamvazószerda. = NBA, 1911. máj. 24. 13/118. 4.
135. Csáth Géza darabjának főpróbája. = V, 1911. máj. 24. 2/121. 16.
136. M-gy.: Janika. — Hamvazószerda. = A, 1911. máj. 25. 16/122. 13.
137. [Jákó János] (j.): A Janika. — Hamvazószerda. = P, 1911. máj. 25. 7/122. 7.
138. A Janika — Hamvazószerda. = E, 1911. máj. 25. 2/123. 5.
139. Gajáry István: Janika — Hamvazószerda. = Ú, 1911. máj. 25. 9/122. 14—15.
140. Sándor Sándor: A Janika. — Hamvazószerda. = BH, 1911. máj. 25. 15/119. 1—2.
141. Peterdi Sándor: Magyar Színház (Janika, Hamvazószerda). = B, 1911. máj. 25. 35/122. 13—14.
142. (v. m.): Janika. — Hamvazószerda. = BpH, 1911. máj. 25. 31/122. 2—3.
143. Ungarisches Theater (Géza Csáth: Janika und Hamvazószerda). = BT, 1911. máj. 25. 28/122. 6.
144. Csáth Géza a színpadon. = DM, 1911. máj. 25. 2/119. 6.
145. (U. D.): Janika — Hamvazószerda. = Egy, 1911. máj. 25. 46/122. 13.
146. [Fodor Gyula] F. Gy.: Janika. Hamvazószerda. = FM, 1911. máj. 25. 9/122. 10—11.
147. Munkácsy Sándor: Janika és Hamvazószerda. = Kult, 1911. jún. 1/6. I. 379—380.
148. Mai színházi est. = MEL, 1911. máj. 25. 18/119. 2.
149. Bálint Lajos: A mai színházi est. Janika — Hamvazószerda. = MH, 1911. máj. 25. 21/122. 1—3.
150. [Bányai Elemér] Zuboly: A Janika. — Hamvazószerda. = MN, 1911. máj. 25. 30/122. 2—3.
151. Magyar Színház (Janika, Hamvazószerda). = M, 1911. máj. 25. 18/122. 12—13.
152. [A J és a Hsz bemutatójáról.] = MSzín, 1911. máj. 25. 14/143. 7.
153. [Reiner Ferenc] f. r.: Ungarisches Theater. = NPJ, 1911. máj. 25. 14/122. 9.
154. Ungarisches Theater. = NPV, 1911. máj. 25. 35/123. 8.
155. [Vitéz Miklós] (V. M.): Janika — Hamvazószerda. = N, 1911. máj. 25. 39/123. 6.
156. Janika — Hamvazószerda. = PH, 1911. máj. 25. 33/122. (11 433.) 6.
157. [Lengyel Géza] (-el): Janika. — Hamvazószerda. = PN, 1911. máj. 25. 62/122. 14.
158. Ernest Goth: Ungarisches Theater: Hänschen (Janika) und Eschermittwoch (Hamvazószerda). = PLM, 1911. máj. 25. 58/122. 10.
159. ab.: Ungarisches Theater. = PV, 1911. máj. 25. 37/122. 7.
160. Relle Pál: Csáth Géza darabjai. A Magyar Színház újdonsága. = V, 1911. máj. 25. 2/122. 3.
161. Janika és Hamvazószerda. = Nap, 1911. máj. 26. 8/125. 8.
162. A Janika. Hamvazószerda. = BN, 1911. máj. 26. 16/122. 7.
163. Magyar Színház. = MH, 1911. máj. 26. 21/123. 4.
164. Magyar Színház. = M, 1911. máj. 26. 18/123. 8—9.
165. [A J második előadása.] = MSzín, 1911. máj. 26. 14/144. 5.
166. Szabolcsi Lajos: Csáth Géza darabjai. = Au, 1911. máj. 27. 1/11. 287—288.
167. A Magyar Színház előadásai. = MH, 1911. máj. 27. 21/124. 12.

168. [A J negyedik előadása.] = MSzín, 1911. máj. 27. 14/145. 5.

169. [Kosztolányi Dezső] K. D. Janika — Hamvazószerda. = H, 1911. máj. 28. 22/22. (1107.) 357—358.

170. A Magyar Színház műsora. = MH, 1911. máj. 28. 21/125. 15.

171. Janika és Hamvazószerda. [Idézetek a lapok kritikáiból.] = MSzín, 1911. máj. 29. 14/147. 6.

172. Csáth Géza a saját darabjairól. = BmN, 1911. máj. 31. 8/127. 2. — Ua. 132.

173. [Komlós Aladár] Komlós A.: A Janika és Hamvazószerda. (A Magyar Színház mutatta be május 24-én.) = Haladás (Kolozsvár), 1911. jún. 1. 1/3. 139—140.

174. Ignotus: Csáth Géza darabjai: Janika — Hamvazószerda. = Ny, 1911. jún. 1. 4/11. I. 1077—1079.

175. Alexander Bernát: Színház. (A Janika; Hamvazószerda és Alice-Hegan Rice—Cholnoky Viktor: A bagdadi vőlegény c. műveinek Nemzeti Színházi bemutatójáról) = VÚ, 1911. jún. 4. 58/23. 459—460.

176. A kulisszák mögül. Az 1910—1911. színházi szezon. IV. Magyar Színház. = MSzín, 1911. jún. 9. 14/158. 5.

177. Csáth Géza: A Janika. Tragikomédia két felvonásban. Rendezte: Karcher István. Díszlettervező: Tussay Gábor. A zombori Petőfi Sándor Magyar Közművelődési Közösség műkedvelő alosztályának előadása a Zombori Városi Népszínházban 1952 áprilisában, valamint a színjátszók 1952. május 3-án és 4-én Kupuszinán megtartott csoportszemléjén.
[Szereposztás: Pertics Jenő — Karcher István, Pertics Jenőné — Spitzer Zsuzsa, Perticsné anyja, özv. Telkesyné — L. Ujkéry Mária, Boér Kálmán — Zsulyevics Antal, Tolnay, háziorvos — Incze Imre, Pataky, sebésztanár — Pastrovics Gyula, Schwarcz tanár — Gulyás István, Szakácsnő — Zahorai Manci, Szobalány — Hubay Jolán, Egy idegen cseléd — Zahorai Kató, Temetkezési szolga — Littvay János, Levélhordó — Simonyi Iván]

178. A műkedvelő színjátszók csoportszemléjének végleges játékrendje. = MSzó, 1952. márc. 27. 9/74. (2252.) 6.

179. Sulhóf József: Próféta-sors a színpadon. [A színjátszó együttesek bácskai szemléjéről, amelynek zsürije „erkölcsrontó színműnek" minősítette a J-t, s eltanácsolta a Magyar Ünnepi Játékokon való bemutatástól.] = 7N, 1952. jún. 15. 7/24. 7.

180. Éri Pál: Néhány szó Csáth Géza elmarasztalásáról. = Híd, 1952. júl.—aug. 16/7—8. 470—472.

181. Csáth Géza: A Janika. Részlet. Rendezte: Virágh Mihály. Előadták a Szabadkai Népszínház művészei az Életjel Csáth Géza-emlékestjén 1959. január 19-én a szabadkai zeneiskola nagytermében 19 órakor.
[Szereposztás: Pertics — Szabó János, Perticsné — R. Fazekas Piri, Boér — Faragó Árpád]

182. Éé 1. 66.

183. Csáth Géza: A csók. Részletek a melodrámából. Rendezte: Virágh Mihály. Előadták a Szabadkai Népszínház művészei az Életjel emlékestjén 1962. február 19-én a szabadkai zeneiskola nagytermében 19 órakor. [Szereposztás: Margit, bíróné — Romhányi Ibi, Iván, őrnagy — Szilágyi László, János, szolga — Czehe Gusztáv]

184. Éé 1. 103—104. (A 104. lapon: Jelenet a színműből: Romhányi Ibi és Szilágyi László)

185. Csáth Géza: A Janika. Részlet. Előadta Muszin Imre a Csáth Géza Művészetbaráti Kör 1969. szeptember 11-én a szabadkai zeneiskola nagytermében 18 órai kezdettel megtartott emlékműsora keretében.

186. Éé 2. 211.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

A	Alkotmány (Budapest)
Au	Aurora (Budapest)
B	Budapest (napilap)
BH	Bácskai Hírlap (Szabadka)
BmN	Bácsmegyei Napló (Szabadka)
BN	Budapesti Napló
BOU	Budapesti Orvosi Újság
BpH	Budapesti Hírlap
BR	Budapester Rundschau
BT	Budapester Tagblatt
Cs	A Család (Budapest)
DM	Délmagyarország (Szeged)
DN	Dunántúli Napló (Pécs)
E	Az Est (Budapest)
Egy	Egyetértés (Budapest)
É	Élet (Budapest)
Éé 1.	Életjel évkönyv 1. (Szabadka, 1967)
Éé 2.	Életjel évkönyv 2. (Szabadka, 1972)
ÉI	Élet és Irodalom (Budapest)
FM	Független Magyarország (Budapest)
FmH	Fejér megyei Hírlap (Székesfehérvár)
Gy	Gyógyászat (Budapest)
H	A Hét (Budapest)
7N	7 Nap (Szabadka)
Híd	Híd (Újvidék)
Hsz	Hamvazószerda
It	Irodalomtörténet (Budapest)
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
J	A Janika
K	A Könyv (Budapest)
KI	Képes Ifjúság (Újvidék)
KR	Kossuth Rádió (Budapest)
Kt	Kortárs (Budapest)
Ktáros	Könyvtáros (Budapest)
Kult	Kultúra (Budapest)
Kv	Könyvvilág (Budapest)
L	Látóhatár (Budapest)
M	Magyarország (Budapest)
MEL	Magyar Esti Lap (Budapest)
MH	Magyar Hírlap (Budapest)
MN	Magyar Nemzet (Budapest)
MSz	Magyar Szemle (Budapest)
MSzín	Magyar Színpad (Budapest)
MSzó	Magyar Szó (Újvidék)
Mu	Muzsika (Budapest)
N	Népszava (Budapest)
Nap	A Nap (Budapest)
NBA	Neues Budapester Abendblatt

NPJ	Neues Pester Journal
NPV	Neues Politische Volksblatt (Budapest)
Nsz	Népszabadság (Budapest)
Ny	Nyugat (Budapest)
P	A Polgár (Budapest)
PH	Pesti Hírlap
PLM	Pester Lloyd Morgenblatt
PN	Pesti Napló
PV	Politische Volksblatt (Budapest)
SzH	Színházi Hét (Budapest)
SzV	Szeged és Vidéke (Szeged)
T	Tiszatáj (Szeged)
Tk	Tanulmányok (Újvidék)
TL	Tanácsok Lapja (Budapest)
Ú	Az Újság (Budapest)
ÚI	Új Idők (Budapest)
Újí	Új Irás (Budapest)
ÚR	Újvidéki Rádió
Ü	Üzenet (Szabadka)
V	Világ (Budapest)
VH	A varázsló halála
Vig	Vigilia (Budapest)
VÚ	Vasárnapi Újság (Budapest)

MEGJELENT AZ ÉLETJEL MINIATŰRÖK 31. KÖTETE

KENYERES KOVÁCS MÁRTA

Régi nóta, híres nóta...

(Arnold György, Gaál Ferenc és Lányi Ernő élete és munkássága)

Szabadka zenei életének múltja, szűkebb világunk zenekultúrájának története több mint egy évszázadon át csupán a kis helyi lapok, közlönyök vagy töredékesen a fővárosi zenei folyóiratok hasábjain élt. Így volt, mert a centrumtól távol eső városok mindig valamiről lekéstek. A közbeeső évfordulók viszont alkalmat nyújtottak arra, hogy az írók, zenekritikusok megemlékezzenek koruk kiemelkedő zenei egyéniségeiről, de átfogó képet életükről, munkásságukról csak valahol a századforduló kiadványai között találhatunk. Voltak lelkes zenekedvelők és zenetörténészek, akik egy-egy portrét megrajzoltak, mint D'Isoz Kálmán Arnold Györgyét, id. Ábrányi Kornél Gaál Ferencét, Lányi Viktor Lányi Ernőjét, de egyetlen olyan mű sem született, amely zenetörténeti igénnyel Szabadka zenei életének történetét — bár csak körvonalakban is — megrajzolta volna.

Kenyeres Kovács Márta erre a régóta feldolgozásra váró feladatra vállalkozott. Már ezért is — de egyéb írói erényeiért is — Régi nóta híres nóta *című könyve komoly figyelmet érdemel. Másfél évszázad följegyzéseit, sajtóközlönyeit, könyvgyűjteményeit és kottatárait tanulmányozta át, hogy Szabadka három legkiemelkedőbb zenei tehetségének feledésbe merült, sokak előtt ismeretlen életútját megismertesse a mával. Olyan zeneszerzőket — akik kiváló karnagyok, szervezők és népművelők is voltak —, mint Arnold György, Gaál Ferenc és Lányi Ernő, bemutatni a kései utókornak nagyszerű feladat, mert azt a művészettörténeti területet népesíti be, amely eddig itt még néptelen volt.*

Kenyeres Kovács Márta könyve elsősorban ezért jelent kivételes értéket a miniatűrsorozatban, és hasznos olvasmányt, sok adatot feltáró forrásmunkát azok számára, akik hivatásból vagy szeretetből érdeklődéssel fordulnak zenekultúránk múltja felé.

A 168 oldalas, szép kiállítású könyv a Szabadkai Veljko Vlahović Munkásegyetemen rendelhető meg. Előfizetési ára 15, bolti ára pedig 20 dinár.

üzenet